

შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტი
ნიაო ბარძენიშვილის ინსტიტუტი

სიმონ გოგიტიძე

თარნა ვაზი

და

აზიან-ქართლის ღოთ კალიზაცია

გამომცემლობა
„შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტი“
ბათუმი – 2011

ნაშრომში ძველი ქართული წყაროების მიხედვით, შესწავლილია ქართველთა ერთ-ერთი თავდაპირველი სამშობლოს „არიან-ქართლის“ ლოკალიზაცია და თვით ამ ტერმინის წარმომავლობისა და სემანტიკის საკითხები.

მონოგრაფიაში არის ცდა არიან-ქართლთან დაკავშირებული სახელწოდებების (ფარნავაზი, აზონი, გაცი, გაიმი, არმაზი, ზადენი და ა.შ.) წარმომავლობის დადგენისა. აღნიშნული ტერმინები პარალელურ პოულობს როგორც თანამედროვე საქართველოს ტერიტორიაზე, ისე ხათურ-ხეთურ სამყაროში არსებულ შესაბამის სახელწოდებებთან (ქეყანათა, ქალაქთა, ადამიანისა და ღვთაებათა საკუთარ სახელებთან).

ნაშრომში აგრეთვე არის ცდა აზონისა და ფარნავაზის სამეცნიერო ლიტერატურაში მითითებული მოღვაწეობის დროის სამი საუკუნით უკან გადაწევისა. აქვეა მსჯელობა იმის შესახებ, თუ როდის უნდა ჩამოყალიბებულიყო პირველი სახელმწიფო აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე. მონოგრაფიაში დაწკრილებითაა გაანალიზებული „ქართლის ცხოვრებაში“ შესული თხზულებების – „აღექსანდრიანისა“ და „ფარნავაზიანის“ მონაცემები, რის საფუძველზეც გაკეთებულია დასკვნა მათი შექმნის თარიღის შესახებ.

საბოლოოდ, ავტორი მიდის იმ დასკვნამდე, რომ „არიან-ქართლის“ ლოკალიზაცია უნდა მოხდეს მცირე აზიაში, ხათურ-ხეთურ სამყაროში, ანტიკური კაპადოკიის ტერიტორიაზე, იქ, სადაც შესაბამისი სახელწოდებები არსებობდა.

რედაქტორი: შოთა მამულაძე
ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი,
სრ. პროფესორი

რეცენზენტები: ნანა სახუტაიშვილი
ისტორიის აკადემიური დოქტორი,
ასოც. პროფესორი
გმზარ კახიკი
ისტორიის აკადემიური დოქტორი,
ასოც. პროფესორი

შესავალი

როგორც ცნობილია, უძველეს ეპოქაში ქართველური ტომების განსახლების არეალი მოიცავდა უსარმაზარ ტერიტორიას, კერძოდ, დღევანდელ კავკასიას, როგორც ჩრდილოეთს, ისე სამხრეთს, ყირიმს, აზოვის ზღვის მიმდებარე მიწა-წყალს, ერაყს, დასავლეთ ირანს, თურქეთს, ეგეოსის ზღვის კუნძულებს, კრეტას, ბალკანეთის, აპენინის და პირენეის ნახევარკუნძულებს, კორსიკის, სარდინიისა და სიცილიის კუნძულების ჩათვლით.

საისტორიო წყაროებმა შემოინახეს ქართველი ტომების მიერ შექმნილი სამეფო-სამთავროების სახელები, ესენია: ხათა (ხათუშა), შუმერი, ელამი, ხური-მითანი, ქაშქა-აბეშლა, ხაიასა (ჰაიაშა), სოხმი, ნაირი (ნაიდი), ურუატრი-ურარტუ, აია, მანა, დაიაენი (დიაოხი), კულხახალი (კოლხა), კასიტი (ქაშანი), ტროა (ვილუშა), ეტრუსკია, კრეტა-მიკენი, პელაზგია, ესკუდარი, უდური ეთიუნი, ეთიუხი, ზიქირთუ, არმარილი, არმე, მუსკაია კოლხეთი, ხალიბია, ტიბარენია, ხალდია, ჭანიკე, აბაზგია, აფშილეთი, სანიგეთი, ეგრის-აფხაზეთი, საქართველოს კავკასიური სახელმწიფო და ასეულობით სხვა ქვეყნები (ურარტული და ქართული *ḫuḫi* – ხევი, ხეობა).

ამაში ნათლად დარწმუნდება ნებისმიერი ადამიანი, თუკი მხოლოდ და მხოლოდ რამდენიმე ქართველურ (ქართული, სვანური, მეგრული) სიტყვას ავამოძრავებთ აღნიშნულ ტერიტორიებზე, ესენია: მალია, კუტა (ქუთა), თურია, თარია, ბაჩ (ბატა), ხოშ, ტიბია (ტუბია), თუშ, კარან, კორ (კურ), კოლ (კულ), ხალ (ხალდ), ხურუ (გური, ურუ), ქუა (ქვა), ქათა (კადა), ხარია, შარია და ა.შ.

სწორედ აღნიშნული მხარეებიდან ივარაუდება ქართველთა ერთ-ერთი ნაკადის გადმოსახლება აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე, რომელმაც საფუძველი ჩაუყარა აქ ქართლის სამეფოს წარმოქმნას, ფარნავაზიანთა დინასტიის მეთაურობით. მართალია, „ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით, ეს ამბავი აღექსანდრე მაკედონელის დროს უნდა მომხდა-

რიყო, მაგრამ უფრო ძველი თხზულების „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ქრონიკის ვერსიით, მცხეთაში გადმოსახლება თითქოს ნაბუქოდონოსორის (605-562 წწ.) დროს უნდა მომხდარიყო. თუმცა შეიძლება ისიც ვივარაუდოთ, რომ ქართლის ტერიტორიაზე სამეფოს დამაარსებელი აზონი „მეფეთა ცხოვრების“ ავტორს შეიძლება ბერძენ იაზონთან ჰყავდეს გაიგივებული და ამიტომ ქართლში მოსული აზონი ბერძენია, მაკედონელია. ამაში შესაძლებელია ხელი შეუწყო იმ გარემოებათა, რომ ბერძნულ-რომაულ წყაროებში მრავლადაა დაცული ცნობები იაზონისა და მისი თანამგზავრების მოგზაურობის შესახებ კოლხეთსა და იბერიაში.

სად შეიძლება ყოფილიყო ქართველთა პირვანდელი საცხოვრისი – არიან-ქართლი? რა თქმა უნდა, მათი თავდაპირველი განსახლება უნდა ყოფილიყო იქ, სადაც წყაროების მიხედვით, ხშირი იყო სახელები, როგორც ადამიანის, ისე ღვთაებათა, აგრეთვე ქვეყნებისა და ქალაქების: არიანი თუ არანი, ქართი, აზონი, ფარნავაზი, გაცი, გაიმი, არმაზი, ზადენი, აინინა, დანინა და ა.შ. აგრეთვე სხვა გარემოების ძიებამ, მაგალითად, არიან-ქართველთა თავდაპირველი სამშობლოც უნდა ყოფილიყო ქართველთა მონათესავე, რათა ენობრივი დაბრკოლება რომ არ შექმნოდათ ახალ მხარეში მოსვლის დროს, მათი თავდაპირველი საცხოვრისის ტერიტორიაზე თუ სიახლოვეს უნდა ყოფილიყო ანძორეთი (ანძიადორა), ეკლეცი (აკილისენა) და ა.შ.

ზემოთ ჩამოთვლილი გარემოებების ძიებამ მიგვიყვანა ანტიკური კაპადოკიის ტერიტორიაზე, სადაც უძველესი დროიდან მოყოლებული, ბინადრობდნენ ხათები, კაშქა-აბეშლაები და მუშქები, რომლებიც თითქმის თანამედროვე ლაზ-მეგრელთა მსგავსი საკუთარი და დინასტიური სახელები (გვარები?), ტოპონიმები და ა.შ. ჰქონდათ. ჩვენი დაკვირვებით, ხათები არაფრით განსხვავდებოდნენ კაშქა-აბეშლაებისაგან. თუ 3,5-3 ათასი წლის წინანდელ ზემოთ აღნიშნულ სახელწოდებებს შევადარებთ თანამედროვე მეგრულს, ამაში ნათლად დავრწმუნდებით, ასეთებია ტოპონიმები, ადამიანთა საკუთარი სახე-

ლები გვარებთან თუ დინასტიურ სახელებთან ერთად: თულ(თალ)-მაღია, თათაშ-თურია, თახაშ-თურია, ქათ-ხარია, თალი-ფაცია, ასხარ-ფაია, თახან-თარია, ქათ-ხარია, ცითა-ხარია, ვაშ-ხარია, ვაშ-ხაია, ფიფია, ფათალია, გახარია, შა-რია, ქუქავა, დათილი, დუღუ, დადა, დადილუ, ციანა, თუთუ, მახაუსა, სალი, ფატანა, ქანუ, ქასუ, მუთი, თალი, ლითა, ქურუხა და მრავალი სხვა. უბრალოდ დაკვირვებულმა კაცმა არ შეიძლება ვერ შეამჩნიოს ამდენი დამოხვევა. ამას უნდა დავმატოს ის ფაქტიც, რომ ქართა, არიანი||არანი, ხათ-არინა (შეადარეთ: ხათ-არინა, ქართ-არინა), ანძიანძორა||ანძორეთი, ეკლაცი||აკილისენა, გაცი, გაიმი, არმაზი, ზადენი, აზონი, ფარნავაზი და ა.შ. მოიპოვებოდა თუ აღინიშნებოდა ხეთების ტერიტორიაზე, ხეთური და ანტიკური წყაროების მიხედვით.

სწორედ ამ სამყაროდან გამოგვყავს მეგრელთა, შესაძლებელია (მეგრულ-სვანური) არიან-ქართველთა ერთი ჯგუფი. ამ სამყაროს უძველეს წარსულში ეწოდებოდა ხათა (ხათუშა), ქაშქა (კასკა) და მოსოხი||მოშკი||მუსკაია||მუშანი. მოგვიანო პერიოდში, ანტიკურ ხანაში, ამავე ტერიტორიაზე მოსახლეობდნენ მოსხები||მესხები, ხალიბები, ტიბარენები, მოსინიკები, მაკრონები, ჭანები, კოლხები, სასპერები, ხალდები, რომელთაც კაპადოკიელებს, ზოგჯერ კი პონტოელებსაც უწოდებდნენ. ისინი მთელი რიგი მკვლევრების მიერ აღირებულნი არიან ქართველური მოდგმის ტომებად, უფრო კი მეგრულ-ლაზურ და სვანურ-ჭანურ ტომებად. სხვათა შორის, იგივე უნდა ითქვას ფეოდალურ ხანაზეც. მათმა მცირე ნაწილმა ჭანებისა და ლაზების სახელებით დღემდე მოაღწიეს, საკუთარი ენის შენარჩუნებით.

წყაროები და ისტორიოგრაფია

არიან-ქართლი, როგორც ქართველთა თავდაპირველი სამშობლო, დასახელებულია ძველ ქართულ წყაროებში. მათგან უძველესია „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“, რომელმაც სამი სახით მოაღწია ჩვენამდე – შატბერდული, ჭელიშური და სინას მთის რედაქციების სახით. რაც შეეხება ამ უკანასკნელს, იგი ჯერჯერობით უცნობია ჩვენთვის.

„მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ქრონიკის თანახმად, როცა ალექსანდრე მაკედონელი საქართველოში შემოსულა, მას თან ხლებია „აზოჲ, ძე არიან-ქართლისა მფვისაჲ და მას მიუბოძა მცხეთაჲ საჯდომად და საზღვარი დაუდვა მას პერეთი და ეგრის წყალი, და სომხითი და მთაჲ ცროლისა[ჲ] და წარვიდა“.¹ შემდეგ იმავე წყაროში მოთხრობილია, რომ თითქოს აზო წასულა არიან-ქართლში, თავის მამასთან და იქედან წამოუყვანია აწინდელ ქართლში რვა სახლი (დიდებულთა, მთავართა, საგვარეულო? – ს.გ.) და ათი სახლი მამამშუპეთანი (აღმზრდელთა), რომელსაც თანვე გადმოუტანია კერპები გაცი და გა(გაიმ). ქრონიკის გადმოცემით, აზო იყო პირველი მეფე მცხეთაში (იგულისხმება ქართლი). მისი სიკვდილის შემდეგ საქართველოში გამეფებულა ფარნავაზი, რომელსაც მცხეთაში არმაზის მთაზე აღუმართავს არმაზის კერპი. მომდევნო მეფეებს დაუდგამთ აინინას, დანინას, ზადენის კერპები.²

„წმ. ნინოს ცხოვრების“ ვრცელი რედაქციის გადმოცემით, რომელიც აღუწერია რევ მირიანის ძის ცოლს ხალომეს, გაცი და გა კერპების შესახებ ნათქვამია: „რომელნი-იგი ღმრთად ჰქონდეს მამათა თქუენთა არიან-ქართლით“.³ სიღონიას მიერ

¹ შატბერდის კრებული, გამოსცეს ელ. გიუნაშვილმა და ბ. გიგინეიშვილმა, თბ., 1979, გვ. 320.

² იქვე, გვ. 320-321.

³ იქვე, გვ. 335.

აღწერილ ცნობაში გაცი და გა სამეფო ღვთაებები იყო, როგორც არმაზი და ზადენი.⁴

„ქართლის ცხოვრებაში“ შესული თხზულების „მეფეთა ცხოვრების“ გადმოცემით, როცა ალექსანდრეს დაუპყრია „ყოველი ქართლი“ (საქართველო) ერისთავად დაუტყვია პატრიკი აზონი, იარელოსისძე, მისი ნათესავი მაკედონიდან. მისთვის მიუცია 100 ათასი რომაელი („ფროტათოსელნი“) მოლაშქრე. აზონს ნაცულად ალექსანდრეს მიერ დატოვებული კერპებისა (მზე, მთვარე, ხუთი ვარსკვლავი), შეუქმნია ორი კერპი: გაცი და გაიმი. „მეფეთა ცხოვრების“ თანახმად იგი ემორჩილებოდა ბიზანტიოსს, საბერძნეთის მეფეს.⁵

„მეფეთა ცხოვრების“ მიხედვით, ქართველები ღეგენდარული ქართლოსის შთამომავლები არიან. ისინი საქართველოში უძველესი ხანიდან მოსახლეობენ. ფარნავაზის მიერ არმაზის კერპის აღმართვამდე იმ მთას ქართლი ეწოდება.⁶

„წმ. ნინოს ცხოვრების“ ახალი რედაქციის ავტორი არსენ ბერი (XII ს.) გადმოგვცემს, რომ აზომ არიან-ქართლიდან მოიყვანა ათასი სახლი „მდაბიოდ უფლისად და ათი სახლი მთავართაგან“. აქ ნათქვამია, — ჩვენ, ქართველები, არიან-ქართლიდან მოსულთა შთამომავლები ვართო.

ზემოთ აღნიშნული მონაცემების გათვალისწინებით, მკვლევარებს, რომელთაც აინტერესებდათ, თუ სად იყო ქართველთა თავდაპირველი სამშობლო, სად უნდა მოხდეს არიან-ქართლის ქვეყნის ლოკალიზაცია, — აქეთ განსხვავებული მოსაზრებები.

მ. ჯანაშვილი ვარაუდობდა, რომ არიან-ქართლი უნდა შეესატყვისებოდეს შუა აზიის არიანას, რომელსაც მოიხსენიებს ალექსანდრეს ლაშქრობათა აღმწერი ფსევდო კალისტონეს რომანი.⁷

⁴ იქვე, გვ. 337-338.

⁵ ქართლის ცხოვრება, I, თბ., 1955, გვ. 17-20.

⁶ იქვე, გვ. 4-5, 8.

⁷ მ. ჯანაშვილი. საქართველოს ისტორია, I, თბ., 1906, გვ. 52-53, 57-62.

ს. კაკაბაძე მიიჩნევდა, რომ ქართველების მოსვლა მცხეთაში აზოს მეთაურობით, ძვ.წ. II საუკუნეში ხორძენადან, არტაქსიას მიერ ამ ქვეყნის მიტაცების შემდეგ მოხდა.⁸

ნ. მარი ქართული წყაროების არიან-ქართლს შუამდინარეთში არსებულ ქალაქ ურუ-ს მხარედ მიიჩნევდა.⁹

ს. ჯანაშია ვარაუდობდა, რომ არიან-ქართლი შეიძლება ხურიტულ სამყაროსთან იყოს დაკავშირებული. არიან უდრის ხარი (ჰარი)||ხური (ჰური). ხურიტული სამყარო მოიცავდა ხეთას, მითანს, ურარტუს და მათ მონათესავე სახელმწიფოებრივ გაერთიანებებს.¹⁰ მკვლევარი ასევე არ გამორიცხავს, რომ აზო შეიძლება ხუბი-მანას სამეფო დინასტიის რომელიმე განსაზღვრულ წარმომადგენელს წარმოადგენდა. ამ სამეფოში აზა-აზო საგვარეულო სახელია, რომლის გამეორებას ქართლის მოქცევის აზო წარმოადგენს.¹¹ ს. ჯანაშია ასევე არ გამორიცხავს აზოს დაკავშირებას ბერძენ იასონთან.¹² იგი საბოლოოდ მაინც იმ აზრისა იყო, რომ არიან-ქართლი კავშირში უნდა იყოს ჰურიტულ სამყაროსთან, როგორც მითანთან, ისე ურარტუსთან.¹³

პ. ინგოროყვას მიხედვით, ქართული წყაროები გადმოგვცემენ ქართველი ხალხის გადმოსახლების შესახებ სამხრეთიდან, არიან-ქართლიდან აზო-ფარნავაზიანთა დინასტიის მეთაურობით.¹⁴ ქართველთა პირვანდელ სამშობლოს ეწოდებოდა არიან-ქართლი, ეს იგივეა, რაც ხეთა-ურარტუს მსოფლიო, იგივეა, რაც ბიბლიაში დასახელებული ურ-ქაშდიმ. ამ უკანასკნელის მეორე ნაწილი ქაშდ[იმ] არის ქართ[ივ]. სახელწოდების ურ-ქაშდ-ის დერივატულ ფორმებად სავარაუდებელია

⁸ ს. კაკაბაძე. ქართული სახელმწიფოს გენეზისის საკითხები. I იბერია-საისტორიო მოამბე, I, ტფ., 1924.

⁹ Н. Марр. Основные таблицы к грамматике древне-грузинского языка, с.5, ком.

¹⁰ ს. ჯანაშია. შორმები, II, თბ., 1952, გვ. 96-97.

¹¹ იქვე, გვ. 96-97.

¹² იქვე, გვ. 10, 244.

¹³ იქვე, გვ. 70.

¹⁴ პ. ინგოროყვა. გიორგი მერჩულე, თბ., 1954, გვ. 80.

ჰურ-ქართლ-ჰურ-არტაანი.¹⁵ მეცნიერის აზრით, ბაგრატიონთა შესახებ თქმულებაში ქართველთა (ბაგრატიონთა) პირვანდელ სამშობლოდ იგულისხმება ხეთას მსოფლიო. კონსტანტინე პორფიროგენეტს, იბერთა გენეალოგიის გადმოცემისას, წინ წამოწეული აქვს სახელი ბერსაბია ხეთელისა (პური ხეთელის მეუღლისა). ბაგრატიონთა სახლი მოსუელია სამხრეთიდან და არიან ბერსავიას შთამომავლები.¹⁶

გ. მელიქიშვილი მიიჩნევდა, რომ არიან-ქართლში, ყველაზე ბუნებრივია სპარსეთის დაქვემდებარებაში მყოფი ქართული ოლქი გვეგულისხმა: სპარსელი ე.ი. არიელი ქართლი → არიან-ქართლი. არიან-ქართლს სამხრეთით, საბერძნეთთან (ე.ი. მცირე აზიასთან) ახლოს მდებარეს, უეჭველია ბიზანტიის იმპერიას გულისხმობს.¹⁷ აქ, რა თქმა უნდა, საბერძნეთის მიწა-წყლის სიახლოვეს, ამავე პერიოდში ჩამოყალიბებული პონტოს სამეფო უნდა იგულისხმებოდეს. ქართულ წყაროებში წარმოდგენილი სელევკიდებისა და საბერძნეთის (პონტო) დაპირისპირება (აზოსა და ფარნავაზის მხარდამჭერები) კარგად შეესაბამება ძვ.წ. III ს. პირველ ნახევარში რეალურად არსებულ ვითარებას.¹⁸ გ. მელიქიშვილი თავის ერთ-ერთ ნაშრომში აღნიშნავდა, რომ რადგან პონტოს სამეფოს დამაარსებელი დარიოსის სატრაპი მითრიდატე კიოსისა და არრინას მეფედ ითვლებოდა, ამიტომ შეიძლება ვიფიქროთ არრინა, ხომ არ ნიშნავს არიანს?¹⁹ მკვლევარი სულ სხვანაირად ფიქრობდა თავის ადრინდელ ნაშრომში. მისი აზრით, სამხრეთის ქართული სახელმწიფოს მესვეურებმა, ერთ-ერთი ელინისტური სახელმწიფოს დახმარებით შეძლეს თავისი გაელების განვრცობა ჩრდილოეთით. ძველმა ქართულმა საეკლუ-

¹⁵ პ. ინგოროყვა. თხზ. ტ. IV, თბ., 1979, გვ. 564.

¹⁶ იქვე, გვ. 82-83, 564.

¹⁷ გ. მელიქიშვილი. ქართლი (იბერია) ძვ.წ. VI-IV საუკუნეებში. ქართლის სამეფოს წარმოქმნა.-სინ, I, გვ. 440.

¹⁸ იქვე, გვ. 443.

¹⁹ გ. მელიქიშვილი. საქართველოს, კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის უძველესი მოსახლეობის საკითხისათვის, თბ., 1965, გვ. 16.

სიო ტრადიციამ შემოგვინახა ცნობა იმის შესახებ, რომ ბერძენთა რაზმების დახმარებით საქართველო და კერძოდ, მცხეთის რაიონი დაიპყრო არიან-ქართლის მეფის ძემ აზომ. აქ როგორც ჩანს, საქმე ეხება სამხრეთის ქართული სამეფოს ხელისუფალს, რომელმაც შესაძლებელია მეზობელი პონტოს სამეფოს მხარდაჭერით მოახერხა თავისი ძალაუფლების განვრცობა მთელ აღმოსავლეთ საქართველოზე.²⁰ გ. მელიქიშვილი სულ სხვა ნაშრომში აღნიშნავდა, რომ ასეთი ქართული ოლქი სასპერეთი (სპერის რაიონი) შეიძლებოდა ყოფილიყო, ერთ დროს სპარსეთზე დაქვემდებარებული. ასეთ შემთხვევაში არიან-ქართლი უნდა აღნიშნავდეს სპარსულ ქართლს, ე.ი. არიულ-ქართლს ანუ არიან-ქართლს.²¹ გ. მელიქიშვილის ვარაუდით, შესაძლებელია ტერმინმა ჩვენამდე მოაღწია დამახინჯებული ფორმით. ის თავდაპირველად შეიძლება იკითხებოდა არსიან-ქართლი. ასეთ შემთხვევაში სახელწოდება შეიძლება დაეუკავშიროთ სამხრეთ საქართველოს მთებს არსიანი. შესაძლებელია არსიანში დავინახოთ ბიზანტიური წყაროების მცირეაზიული ოლქი ხარსიან (მდ. ჰალისის მარცხენა სანაპიროზე). აქ იყო მუშქი-მესხების სამოსახლო და საკვლევ ტერმინში შეიძლება შემონახული იყოს ამ ხალხის სამხრეთიდან ჩრდილოეთში გადმოსახლების პროცესი.²²

ა. სვანიძის ვარაუდით, ქართული წყაროები აზოს მიიჩნევენ იბერიის მეფის არანის ძედ. არანს ისინი უწოდებენ მტკვარსა და არაქსს შორის მოქცეულ ქვეყანას. სტრაბონით ხომ ქართლის ტერიტორია არაქსს წვდებოდა. ძველისძეველად, მებატიანეთი არანი წარმოგვიდგება სწორედ აღნიშნული ტერიტორიის საზღვრებში და არანი შეეფარდება ქართლს. ამ

²⁰ გ. მელიქიშვილი. საქართველოში კლასობრივი საზოგადოებისა და სახელმწიფოს წარმოქმნის საკითხისათვის, თბ., 1955, გვ. 139-140.

²¹ Г.Г. Меликишвили. К истории древней Грузии, Тб, 1959, с. 118, 278.

²² იქვე, გვ. 278, სქოლიო.

მოვლენას ადგილი არტაშესისა და ზარიადრის დაპყრობამდე უნდა ჰქონოდა.²³

6. ბერძენიშვილის ვარაუდით, როგორც „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ ისე ლეონტი მროველი ქართველებს ქართლში შედარებით გვიან მოსულებად წარმოგიდგენენ. პირველის თანახმად, ეს მომხდარა ალექსანდრე მაკედონელის დროს. ლეონტის მიხედვით კი, პირველი ქართლოსიანი (ქართლოსი) თავისი ნათესავებით არარატ-მასისის ქვეყნიდან მოვიდა. ასე, რომ შესაძლებელია არიან-ქართლი იგივე „არარატი იყოს“.²⁴ თუმცა იგი არ გამოორიცხავს, რომ არიან-ქართლი არანორანიდან ან ჰერეთიდან, ჰერებიდან, ჰერიან-ქართლიდან წარმოდგებოდეს, ჰერი კი კავშირში იყოს ურარტულ ერიახთან და ორივე მათგანი ქართული სემანტიკისა (ერი→ერიახი|ჰერი) იყოს.²⁵

კ. თუმანოვის აზრით, ქართული წყაროების არიან-ქართლი შეიძლება დაკავშირებული იქნას კლავდიოს პტოლემეაიოსის არანესა (Cl. Ptol., V, 18) და ხეთური წყაროების ჰარანასთან, რომელიც თაბალის ქვეყნის ქალაქის თოგორმათეგარამა-ტილ-გარიმუს მახლობლად მდებარეობდა. ვინაიდან ტერმინი თოგორმა უკავშირდება ჰაიოსისა და ქართლოსის მამის თარგამოსის სახელს და რადგანაც ეს ქალაქი ახ.წ. III საუკუნეში მოღვაწე იპოლიტე რომაელისადმი მიწერილ „წარმომავლობის წიგნის“ მიხედვით სომეხთა პირველსაცხოვრისია, ხოლო იბერები თუბალის ქვეყნიდან არიან გამოსული; კ. თუმანოვის აზრით, დასაშვებია უნდა იყოს, რომ ყველა ამ გადმოცემაში, არიან-ქართლის შესახებ ცნობის ჩათვლით,

²³ А. Спанидзе. Материалы по истории алародийских племен, Тб, 1937, с. 146, 160.

²⁴ 6. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები, თბ., 1990, გვ. 205-206, 210.

²⁵ იქვე, გვ. 225, 314-315, 621.

უძველესი ადგილობრივი ტრადიცია ყოფილიყო შემონახული.²⁶

გ. მამულია მიიჩნევს, რომ „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ მიერ მოხსენიებული არიან-ქართლის მეფის შვილის სახელი აზო ჭოროხის ხეობის სანახების ტომთა მეფეთა ონომასტიკას უკავშირდება. დიაოხის მეფის სახელები – ასია, სიენი კავშირში ჩანს აზო-აზონთან. გენეტიკურად სახელი სიენ იგივეა, რაც ასია და შემთხვევითი არ უნდა იყოს ის გარემოება, რომ არიან-ქართლის მეფის ძე აზო ამავე სახელს ატარებს. ბუნებრივია, რომ არიან-ქართლი ირანის ქართლად განიხილება და არიან-ქართლი პერსარმენიის ანალოგიური ტერმინია.²⁷ არიან-ქართლი ოძრხოსის წილ ტერიტორიაზე არსებული სახელმწიფო წარმონაქმნს მოიცავდა და იგი, როგორც ჩანს, აქემენიდების ჩამოყალიბების დროიდან ამ იმპერიის საზღვრებში მოექცა. მკვლევარის შენიშვნით, აზონი მაკედონელი რომ ყოფილიყო, მის კულტებს მესხეთში არ გააჩერებდნენ.²⁸

ვ. ვაშაქიძის ვარაუდით, არიან-ქართლი სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში არსებული პოლიტიკური გაერთიანება იყო. სწორედ გადამწყვეტ მომენტში ეს ოლქი და ცენტრალური ქართლი (მესხეთის ირგვლივ) შეერკინენ ერთმანეთს.²⁹

ვ. გოილაძის აზრით, არიან-ქართლი შავი ზღვის სამხრეთით, მცირე აზიის ტერიტორიაზეა საძებარი. აქ იყო განლაგებული პონტოს სამეფო. მდინარე ჭოროხის ზემო წელი კი მისი მიმდებარე ტერიტორია იყო. ამ მხარის ძველი მოსახლეობა ხათები (პროტოხეთები) იყვნენ. არიან-ქართლად კაპადოკია უნდა მივიჩნიოთ. აქ მცხოვრები ქართველი ტომები, სპარსეთის ქვეშევრდომები იყვნენ, ამის გამო კაპადოკიას

²⁶ იხ. გ. ქავთარაძე. ანატოლიაში ქართველ ტომთა განსახლების საკითხისათვის, თბ., 1985, გვ. 41.

²⁷ გ. მამულია. კლასობრივი საზოგადოებისა და სახელმწიფოს ჩამოყალიბება ძველ ქართლში, თბ., 1979, გვ. 94-95.

²⁸ იქვე, გვ. 103.

²⁹ ვ. ვაშაქიძე. ელინისტური ხანის ქართლის სამეფოს სოციალური ისტორიიდან, თბ., 1991, გვ. 117.

არიან-ქართლს, ე.ი. არიელთა (სპარსელთა) ბატონობაში მყოფ ქართლს უწოდებენ.³⁰

ვ. გოილაძე თავის სხვა ნაშრომში აღნიშნავს, რომ, რადგან საზღვარი საბერძნეთის ანძიანძორა-ანძორეთი პონტოში ლოკალიზდება, აქვე უნდა მოვითავსოთ არიან-ქართლი. პონტოს ძველი დედაქალაქი გაციურა ფარნავაზის მიერ მოოხრებულ ანძიანძორის მხარეში მდებარეობდა. როგორც ჩანს, აზომ აქედან მოიტანა მცხეთაში კერპები გაცი და გა. აქვე მახლობლად ხათუსასში (ხეთების დედაქალაქი – ბოლაზ-ქოი) აღმოჩენილ წარწერაში მოკვლეულ იქნა ღეთაება ხაცის აღწერა, რომელიც ქართულ წყაროებში მოთხრობილი გაციის აღწერის იდენტურია.³¹

ლ. სანიკიძის ვარაუდით, პონტოდან ძლიერი ლაშქრით მოვიდა სარდალი აზონ, ტომით პონტოელი ქართველი, მაგრამ ქართველთაგან ბერძნად წოდებული. აზონს ალექსანდრე მაკედონელის თანამებრძოლ სარდლადაც კი მიიჩნევდნენ.³²

ნ. ფოფხაძე ურ-ქაშდის ლოკალიზაციასთან დაკავშირებით წერს, რომ ზოგს ურ სამხრეთ ბაბილონში, ეფურატის პირას მდებარე დაბა მუღიერი მიაჩნია, რომელსაც წინათ ურუ ერქვა. ურ-ქაშდიმ ადგილია ნაგულისხმევი, სადაც ვითომ ნოეს კიდობანი გაჩერდა, ე.ი. არარატის სანახები. ეს უკანასკნელი მას სიმართლესთან უფრო ახლოს მიაჩნია, იმის გამო, რომ სიტყვის მეორე ნაწილი ქაშდიმ ქართველების სახელია: ქაშდიმ=კასდივ=ქართ-ივ, სადაც იმ და ივ მრავლობითი რიცხვის (ებ) ნიშანია. მაშასადამე, ქაშდიმ ქართველსა პნიშნავს, ხოლო ურ-ქაშდიმ ურარტუს ქართველს.³³

³⁰ ვ. გოილაძე. ქართული სახელმწიფოებრიობის სათავეებთან.–მნათობი, 1984, №11, გვ. 155-156.

³¹ ვ. გოილაძე. ვახტანგ გორგასალი და მისი ისტორიკოსი, თბ., 1991, გვ. 133, შენ. 60.

³² ლ. სანიკიძე. დედა-ისტორია, I, თბ., 1986, გვ. 17.

³³ ჩუენი საქართველო. ივანე ჯავახიშვილი აფხაზეთის შესახებ, ავტორ-შემდგენელი ნ. ფოფხაძე, თბ., 2002, გვ. 46-47.

თ. ქემერტელიძის ვარაუდით, ტერმინი არიან-ქართლი სა-
ნაცვლოდ მესხეთის ქვეყნისა, – ქართველი მწიგნობრების
მიერაა შეთხზული. ეს იმ მიზნით, რომ დაეფარათ მესხების
სვანურენოვნება.³⁴ არიან-ქართლი მოიცავდა სამხრეთ-დასავ-
ლეთ საქართველოს უმეტეს ნაწილს, შეესაბამებოდა აქემენი-
დების 19-ე სატრაპიას. ქართლის (იბერიის) სამეფოს შემქმნე-
ლი აზონი, იყო მესხეთის დიდი ნაწილის მთავარი, კერძოდ
სპერის მკვიდრი ბაგრატიონთა საგვარეულოს წარმომადგენე-
ლი.³⁵

გ. ქავთარიას მიხედვით, „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ არიან-
ქართლი „ქართლის ცხოვრების“ კლარჯეთია. არიან-ქართლის
მამასახლისმა აზონმა დიადოხოსის ლაშქრობა საკუთარი
ძალაუფლების გაფართოების წყაროდ გამოიყენა. მისი აზ-
რით, აზონი კლარჯეთის ბელადია. იგი მოქმედებდა ალექ-
სანდრე მაკედონელის სახელით.³⁶ მის მამასახლისებს დანარ-
ჩენ საქართველოზე ბატონობის იდეა სპარსთა ქვეშევრდო-
ბობაში უნდა გაჩენოდათ. გავგამელას ბრძოლიდან რამდენიმე
წლის განმავლობაში არიან-ქართლი დამოუკიდებელი იყო.
საერთაშორისო მოვლენებში იგი ლიზიმახეს ინიციატივით
ჩაერთო. აზონმა, რომელიც ლაზიმახეს ვასალი იყო, დიადო-
ხოსის ლაშქრობა საკუთარი ძალაუფლების გაფართოების
წყაროდ გამოიყენა.³⁷

არიან-ქართლის ლოკალიზაციის საკითხს ჩვენც შევეხეთ
ჩვენს ნაშრომებში, რასაც, რა თქმა უნდა, სპეციალური სახე
არ მიუღია. ჩვენი ადრინდელი ვარაუდით, არიან-ქართლი მოს-
ხიკე (მესხეთი), სასპერები (სპერის ქვეყანა), ყოველი კლარ-
ჯეთი უნდა ყოფილიყო. გასაგებია, რომ ძვ.წ. VII-IV საუკუ-

³⁴ თ. ქემერტელიძე. სასპერთა გაერთიანების შესახებ, ურნ. ცისკარი, 1992, №9-10, გვ. 180-181.

³⁵ თ. ქემერტელიძე. საქართველოს სამხრეთ-დასავლეთი რეგიონი ძველ აღმოსავლურ და ანტიკურ ხანაში, ავტორეფერატი, თბ., 1998, გვ. 3, 7.

³⁶ გრ. ქავთარია. ფარნაეაზი, თბ., 1999, გვ. 61, 62, 77.

³⁷ იქვე, გვ. 4, 62, 77.

ნეებში აღნიშნული ქვეყნები ერთმანეთს ტერიტორიულად თითქმის ფარავდნენ.³⁸

მკვლევართა გარკვეული ნაწილი მ. ჯანაშვილის მიდევნებით არიან-ქართლს შუა აზიის, ინდოეთის არიანასთან აკავშირებს. ამ ბოლო დროს მსგავსი აზრი გაიმეორა მკვლევარმა ნ. წულუკიძემ.

მისი აზრით, არიან-ქართლი იგივე ბახტრია-ბაღხი-არიანაა. სპარსელების მიერ ეს ოლქები ერთ სატრაპიაში იქნენ მოქცეული. ისინი მაკედონელებსაც ერთად ებრძოდნენ, დამარცხების შემდეგ ინდოარიელებმა საკუთარი სახლ-კარი გადაწვეს და ბაქტრიას შეაფარეს თავი. მათი საქართველოში გამგზავრების საკითხს ალექსანდრე ბაქტრიაშივე გადაწყვეტდა.³⁹ იბერიაში არიან-ინდოელები ალექსანდრე მაკედონელის სამხედრო ძალის მხარდაჭერით ძვ.წ. 329-324 წლებში გადმოსახლდნენ. ისინი ინდოეთიდან ბერძენ-მაკედონელებმა ჩამოაცილეს და დაამკვიდრეს იბერია-ქართლში.⁴⁰ ალექსანდრეს ინდოეთში ლაშქრობისას თან ახლდა სარდალი გორგია, რომელიც ძვ.წ. 328 წელს ბაქტრიის დედაქალაქ ბაქტრიაში გაგზავნა ქვეყნის სამეთვალყუროდ. ჩნდება ვარაუდი, რომ არიან-ქართლელებს თან გამოჰყვა სარდალი გორგია, მცველად და გამცილებლად, რომელსაც ქართლელები თავიანთ სადიდებლებში მოიხსენიებდნენ.⁴¹

ა. ლორთქიფანიძე წერს, რომ ამ დრომდე გარკვეული არ არის, თუ საიდან მოვიდნენ და ვინ იყვნენ არიან-ქართლელები.

³⁸ ს. გოგიტიძე. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს საისტორიო გეოგრაფია (ძვ.წ. XII-IV სს.), ბათ., 2002, გვ. 131, 140.

³⁹ ნ. წულუკიძე. „ქუელნი ღმერთნი მამათა ჩუენთანი, გაცი და გა...“, თურნ. ჭოროხი, 2007, №5, გვ. 44-66.

⁴⁰ ნ. წულუკიძე. რაჯაკარტარები და არიელთა კავკასიური მოღვაწეობა, თურნ. ჭოროხი, 2007, №1, გვ. 67-84; თურნ. ჭოროხი, 2007, №2, გვ. 60-74; მისივე: ამირანის თქმულება ინდურ მითოლოგიაში. თურნ. ჭოროხი, 2004, №9-10, გვ. 92; უკან, ინდოეთისაკენ, წინ წასასვლელად, თურნ. ჭოროხი, 2005, №1-2, გვ. 102-112.

⁴¹ ნ. წულუკიძე. არიან-ქართლელები გამოსვლა, ჭოროხი, 2005, №5, გვ. 100-114.

ბი. საერთოდ, უნდა აღინიშნოს, რომ არიან-ქართლის არასწორი ეტიმოლოგიის გამო უშვებენ მკვლევარები ეთნიკური ხასიათის შეცდომებს. მათ არიან-ქართლი ჰგონიათ არა ქართული ტერიტორია და ქართული მოდგმის, არამედ უცხოელები: პართელები (აკ. შანიძე) და არიელები ანუ ინდოარიელები (ნ. წულუკიძე). მკვლევარის აზრით, არიან-ქართლი ეტიმოლოგიურად სამხრეთ ქართლს უნდა ნიშნავდეს. ისინი იყვნენ მეხს-ჯავახები, შესაძლებელია, აქ აღექსანდრე მაკედონელის მეომრების მიერ ქარცვის ობიექტები გამხდარიყვნენ და მათ სამხრეთიდან ჩრდილოეთ ქართლში გადმოინაცვლეს. ტერმინში გამოყოფილი არ – ფუძე მზეს (ზენიტში მყოფ მზეს) უნდა ნიშნავდეს.⁴²

აკ. შანიძე არიან-ქართლში პართელებს გულისხმობდა. მისი აზრით, სახელწოდება ქართლი პართნისაგან მომდინარეობს. ეთნონიმის მრავლობითი ფორმისაგან პართ-ნი მივიღეთ ქართნი|ქართლი.⁴³

აღ. ლლონტი წერს, რომ აკ. შანიძის მიერ შემოთავაზებული ეტიმოლოგია, რასაც საფუძვლად უდევს ვარაუდი, რომ თითქოს ქართლი პართნისაგან მომდინარეობს, ძნელად დასაჯერებელია.⁴⁴

აი, ასეთია მოკლედ არიან-ქართლის ლოკალიზაციასთან დაკავშირებული ვერსიები და პრობლემები.

⁴² ა. ლორთქიფანიძე. კარგი ნაშრომი მცირედენი შენიშვნებით, ჟურნ. „ტოროზი“, 2005, № 1-2, გვ. 113-118.

⁴³ აკ. შანიძე. ეტიმოლოგიური შენიშვნები: ქართლი, ქართველი.–თსუ, ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები, №23, თბ., 1980, გვ. 7-13.

⁴⁴ აღ. ლლონტი. ქიზიყის ტოპონიმია, თბ., 1982, გვ. 6.

როდის დაიწერა „ცხოვრება ფარნავაზისი“

„ცხოვრება ფარნავაზისი“ ქართული მწერლობის ერთ-ერთი უძველესი თხზულებათაგანია. იგი მიეწერება XI საუკუნის ქართველ ისტორიკოსს ლეონტი მროველს. „ქართლის ცხოვრებაში“ არსებულ ნაწარმოებთაგან ეს თხზულება გამორჩეული, საუკეთესო და საინტერესოა. ინტერესს იწვევს აგრეთვე თხზულების როგორც ავტორობის, ისე მისი დაწერის დროისა და გარემოების საკითხები. ამასთანავე, დიდი ხანია დავას იწვევს – „ფარნავაზიანში“ გადმოცემული ამბავი რამდენად რეალურია? იბადება კითხვა, ხომ არ არის იგი შეთხზული თვით ლეონტი მროველის მიერ „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ მონაცემებზე დაყრდნობით? პერსონაჟები ეკუთვნიან თუ არა იმდროინდელ ეპოქას, რომელიც აქვეა გადმოცემული ან არსებობდნენ თუ არა ეს პიროვნებები საერთოდ. ასეთ პირობებში დიდი მნიშვნელობა აქვს „ცხოვრება ფარნავაზისა“ ტექსტის კრიტიკულად განხილვას. მისი ცალკეული მონაცემების შედარებას რეალურად არსებულ ამბებთან; აგრეთვე ამ ცნობების საფუძველზე ცხოვრების შექმნის დროის გაგებას. საბოლოოდ კი არიან-ქართლთან დაკავშირებული პრობლემების გარკვევას.

სამეცნიერო ლიტერატურაში „ფარნავაზის ცხოვრების“ შექმნის დროის შესახებ გამოთქმულია რამდენიმე განსხვავებული შეხედულება. ივ. ლოლაშვილის აზრით, „ფარნავაზიანი“ ქართულ თხზულებებს შორის უძველესია, თანაც დაწერილი უნდა იყოს თვით ფარნავაზის მეფობის ახლო ხანაში. შემდეგ ლიტერატურულად დაუმუშავებია ლეონტი მროველსა და ასე შესულა „ქართველ მეფეთა ცხოვრებაში“. მკვლევარი შენიშნავდა, რომ „გამოთქმულია მოსაზრება, თითქოს ჩვენამდე მოღწეული ყველაზე ძველი წიგნი უნდა იყოს თვით „ცხოვრება ფარნავაზისი“, დაწერილი მისი მეფობის ახლო ხანაში, მაგრამ ამჯერად მასალების უქონლობის გამო მოკლებული ვართ საშუალებას, რომ განვსაზღვროთ, როდის დაიწერა ან რა შინაარსს შეიცავდა ის პირველი

თხზულება, რომელმაც საფუძველი დაუდო ქართულ მწიგნობრობას. თვით ის ფრაგმენტი, რომელიც შეიცავს ფარნავაზის ცხოვრებას, ლიტერატურულად დამუშავებულია ლეონტის მიერ XI საუკუნეში, ძველი მატიანური ჩანაწერების მიხედვით.⁴⁵

ივ. ლოლაშვილის მოსაზრებას, რომ „ფარნავაზიანი“ ფარნავაზის მეფობის ახლო დროშია დაწერილი ეთანხმება რ. ბარამიძე. იგი სვამს კითხვას: როდის უნდა იყოს დაწერილი „ცხოვრება ფარნავაზისი“? და იქვე პასუხობს: სათანადო მასალების სიმწირის გამო მისი ზუსტად დათარიღება ძნელდება, მაგრამ მთელი რიგი მონაცემების საფუძველზე მაინც შეიძლება მიახლოებით განისაზღვროს ამ მოთხრობის დაწერის დრო. ის რომ ფარნავაზის თანამედროვის მიერ ვერ იქნება დაწერილი, ამაზე მიგვანიშნებს ის ფაქტი, რომ ამ მოთხრობაში საკმაოდაა შეჭრილი ლეგენდარული ელემენტები, რომელთა შექმნას ერთი თუ არა, ნახევარი საუკუნე მაინც დასჭირდებოდა. მაგრამ ფარნავაზის სიკვდილიდან ამ ნაწარმოების დაწერამდე დიდ პერიოდსაც არ უნდა გაეელო, როგორც ვნახეთ, ავტორს ახასიათებს წარმართული აზროვნების ნიშნები, ამავე დროს უადრესად რეალისტურად და უხვი დეტალებით არის დატვირთული. აღნიშნული ნაწარმოები ყურადღებას იპყრობს გეოგრაფიული ნომენკლატურისა და ისტორიული ფაქტების სიზუსტით, რაც მოწმობს ავტორის ფარნავაზის ეპოქასთან სიახლოვეს.⁴⁶ რ. ბარამიძე საბოლოოდ აკეთებს შემდეგ დასკვნას: „ამრიგად, საფუძველს მოკლებული არ უნდა იყოს, ჩვენი ჰიპოთეზა, რომ „ცხოვრება ფარნავაზისა“ არის უძველესი დამოუკიდებელი ქართული ნაწარმოები, შექმნილი დაახლოებით II საუკუნეში ჩვენს წელთაღრიცხვამდე.“⁴⁷

⁴⁵ ივ. ლოლაშვილი. ქართული წიგნისა და მწერლობის საწყისებთან, თბ., 1978, გვ. 7.

⁴⁶ რ. ბარამიძე. ქართული მწერლობის შესწავლისათვის. თბ., 1986, გვ. 33.

⁴⁷ იქვე, გვ. 34.

სულ სხვა აზრისაა ზ. ალექსიძე, რომელსაც თავის ნაშრომში გამოაქვს დასკვნა: „ფარნავაზის ცხოვრება“ დამოუკიდებელი თხზულებაა. იგი შექმნილია VI საუკუნის შუა ხანებზე ადრე.⁴⁸

ქართლის მეფის ფარნავაზის მოღვაწეობიდან მისი ცხოვრების შექმნამდე მანძილს კიდევ უფრო ზრდიდა ჩვენი წარსულის სახელოვანი მკვლევარი, აკადემიკოსი ივ. ჯავახიშვილი. იგი თავის „ქართველი ერის ისტორიის“ პირველ ტომში, რომელიც მოიცავს ეპოქას – საქართველოს ისტორიის უძველესი დროიდან ჩვენი წელთაღრიცხვის VII საუკუნემდე, მეორე გამოცემის წინასიტყვაობაში წერდა: „ჩემს თხზულებაში ვსარგებლობდი ქართული წყაროების გარდა ბერძნული, ლათინური, სომხური, არაბული და სპარსული საისტორიო წყაროებით და ეცდილობდი, უფრო ქართული წყაროები ამომეტყველებინა...“⁴⁹ მაგრამ მიუხედავად ამ განცხადებისა, თავის პირველ ტომში პატივცემული მეცნიერი არსად არ ახსენებს „ფარნავაზის ცხოვრების“ გმირს მეფე ფარნავაზსა და მის ეპოქას, რადგანაც ეს მოთხრობა ლეონტი მროველის ფანტაზიად მიაჩნდა.

რა წყაროებით სარგებლობდა ლეონტი მროველი, როდესაც იგი ფარნავაზის ცხოვრებასა და მოღვაწეობას გვიხატავდა, არა ჩანს, მაგრამ ეს კი ცხადია, რომ „მის ცნობებს ისტორიისათვის არავითარი მნიშვნელობა არა აქვს...“⁵⁰ გულისტკივილით აღნიშნავდა ივ. ჯავახიშვილი და იქვე მიუთითებდა: „ლეონტი მროველს ფარნავაზი სამაგალითო მეფედა ჰყავს დასურათებული, იგი „იყო პირველი მეფე ქართლსა შინა ქართლოსის ნათესავთაგანი, ამან განაურცო ენა ქართლისა და არღარა იზრახებოდა სხუა ენა ქართლსა შინა თვინიერ ქართულისა და ამან შექმნა მწიგნობრობა ქართული, ესე იგი მან ქართული ანბანი შემოიღო“. რასაკვირ-

⁴⁸ მნათობი, 1984, №12, გვ. 157.

⁴⁹ ივ. ჯავახიშვილი. თხზ., ტ. I, თბ., 1979, გვ. 37.

⁵⁰ ივ. ჯავახიშვილი. თხზ., ტ. VIII, თბ., 1977, გვ. 185.

ველია, ეს ცნობები ბაგშეური გულუბრყვილობის შედეგია“-
ო.⁵¹

ე. გოილაძეს თავის ნაშრომში – „ქართული სახელმწიფოებრიობის სათავეებთან“, მოყავს რა კ. კეკელიძის შეხედულება იმის თაობაზე, რომ XI საუკუნეში მცხოვრებმა ლეონტი მროველმა, ძირითადად ზეპირ საისტორიო ტრადიციასა და ხალხურ გადმოცემებზე დაყრდნობით, დაწერა ქართლის სახელმწიფოს უძველესი ისტორიის ამსახველი თხზულება – „მეფეთა ცხოვრება“, ასეც კენის: „გამოდის, რომ ქართლის სახელმწიფოს მთელი 7 საუკუნეზე მეტი ხნის განმავლობაში ისეთი მწყობრი ისტორია, როგორიც „მეფეთა ცხოვრებაშია“, ლეონტიმ ძველი ქართული საისტორიო წყაროთა გარეშე, ზეპირ გადმოცემებზე დაყრდნობით შეთხზაო.“⁵²

ე. გოილაძის აზრით, „...ყოვლად დაუჯერებელია, ხალხის მახსოვრობას ქართლის სამეფოს 7 საუკუნის ამსახველი ისტორია შემოენახა.“⁵³ მაშასადამე, მეკლევარის ვარაუდით, „ცხოვრება ფარნავაზისი“ ფარნავაზის თანადროულად თუ არა, მისი გარდაცვალებიდან ახლო ხანში მაინც უნდა შექმნილიყო.“⁵⁴

ბ. ხურცილავას გამოკვლევით, ფარნავაზის ცხოვრების დედანი V საუკუნეში უნდა შექმნილიყო. ლეონტი მროველმა კი მანამდე არსებული თხზულების საკუთარი შეხედულების მიხედვით რედაქტირება-ტრანსფორმირების შემდგომ ჩართო „ქართლის ცხოვრებაში“.⁵⁵

„ცხოვრება ფარნავაზისი“ ცალკე თავად არის შესული „ქართლის ცხოვრებაში“, მაგრამ აშკარაა, რომ იგი როგორც თავისი შინაარსით, ისე თხრობის ენით კავშირშია ასევე განცალკევებული მოთხრობისა „შემოსლვა ალექსანდრესი

⁵¹ იქვე.

⁵² მნათობი, 1984, №11, გვ. 154.

⁵³ იქვე.

⁵⁴ იქვე. გვ. 161.

⁵⁵ ბ. ხურცილავა. ქართული ასომთავრული ანბანი და მისი ავტორები: „ბაკურ“ და „გრიორმიზდ“, თბ., 2009, გვ. 217-218.

[და მეფენი ფარნავაზიანნი]“სთან. უფრო სწორად ამ უკანასკნელის გაგრძელებას წარმოადგენს „ცხოვრება ფარნავაზისი“. ორივე თხზულებაში ძირითადად გადმოცემულია ალექსანდრეს, აზონისა და ფარნავაზის ცხოვრების ამსახველი დეტალები მაშინდელი მსოფლიოსა და ქართლის ისტორიასთან კავშირში.

1. „შემოსლვა ალექსანდრესი [და მეფენი ფარნავაზიანნი]“ იწყება ალექსანდრე მაკედონელის ვინაობით, შემდეგ მოთხრობილია ქართლში მისი შემოსევის შესახებ: „ამან ალექსანდრე დაიპყრნა ყოველნი კიდენი ქვეყანისანი. ესე გამოვიდა დასავლით, და შევიდა სამხრით, შემოვიდა ჩრდილოთ, გარდამოვლნა კავკასნი და მოვიდა ქართლად.“⁵⁶

„შემდგომად ამისსა განძლიერდა ალექსანდრე და დაიპყრნა ყოველი ქუეყანა, და აღმოვიდა ქუეყანასა ქართლისასა. და პოვნა ციხე-ქალაქნი ესე ძლიერნი შუა-ქართლ: წუნდა, ხერთვისი მტკურისა, ოძრხე მოკიდებული კლდესა დადოსსა, თუხარისი მდინარესა ზედა სპერისასა, რომელსა ჰქვიან გოროხი, ურბნისი, კასპი და უფლისციხე, ქალაქი დიდი მცხეთა და უბანნი მისნი, სარკინე, ციხე დიდი და ზანავი, უბანი ურიათა, და რუსთავი, და დედა-ციხე სამშვილდე, და მტუერის ციხე, რომელ არს ხუნანი, და კახეთისა ქალაქნი. ამათ ყოველთა ციხე-ქალაქთა შინა პოვნა კაცნი სასტიკად მბრძოლნი. და განუყო ლაშქარნი თვისი და ყოველთა ამათ ციხე-ქალაქთა გარემოადგინნა, და თვით დადგა მცხეთას. და დაუდგინნა ლაშქარნი იმიერ და ამიერ, ზემოთ და ქუემოთ, და თვით დადგა ქსანს ზედა, ადგილსა, რომელსა ჰქვიან ნასტაკისი“.⁵⁷

ზემოაღნიშნული ნაწყევტიდან ჩანს, რომ მოთხრობის ავტორი თითქოს ამ პერიოდის თანამედროვე თუ არა, არც ისე დაშორებული ხანის მოღვაწე უნდა ყოფილიყო. ორივე მოთხრობის განხილვისას ჩვენ არაერთხელ შეგვხდება ფრაგმენ-

⁵⁶ ქართლის ცხოვრება, I, თბ., 1955, გვ. 17.

⁵⁷ იქვე, გვ. 17-18.

ტები, რომლებშიც დაწვრილებითაა გადმოცემული ესა თუ ის მოვლენები, და მკვლევართ აძლევს ვარაუდის საშუალებას, რომ მწერალი ალექსანდრეს და ფარნავაზის თანამედროვე უნდა ყოფილიყო. მაგრამ თავი და ბოლო ისაა, რომ ალექსანდრე არასდროს ყოფილა არათუ ქართლში, ან საქართველოს რომელიმე ოლქში, არამედ ამიერკავკასიაშიც კი. მწერალი რომ ძვ.წ. III-I საუკუნეებში მცხოვრები ყოფილიყო, მაშინ მას კარგად უნდა სცოდნოდა ქართლში მაკედონელთა ყოფნა-არყოფნის საკითხი.

ისმის კითხვა, საიდან უნდა გაჩენილიყო მცდარი ინფორმაციები ქართულ წყაროებში?

ლ. სანიკიძის აზრით, ყველაფერი დაუკავშირდა ინდოეთის კავკასიონს, ძველ პარაპამისოს. აქ არის მწვერვალი, სახელად კროუკასი, რომელიც ფონეტიკურად ახლოს დგას კავკას-კავკასიონთან. ამიტომ გაერცეულა ლოგოსი იმის თაობაზე, რომ ალექსანდრე მაკედონელმა დაიპყრო კავკასია და მისი მთავარი ქვეყანა – იბერია, შემდეგ ამ ცნობის გაერცელება მოჰყვა არაერთ ბერძნულ-რომაულ წყაროში.⁵⁸

2. „დაიპყრა ალექსანდრე ყოველი ქართლი, და მოსრნა ყოველნი იგი ნათესავნი აღრეულნი ქართლს მყოფნი, და უცხონი იგი ნათესავნი მოსრნა და დაატყუენა... და დაუტევნა ნათესავნი ქართლოსიანნი, და დაუტევა მათ ზედა პატრიკად სახელად აზონ, ძე იარედოსისი, ნათესავი მისი ქვეყანით მაკედონით, და მისცა ასი ათასი კაცი ქვეყანით პრომიით, რომელსა ჰქვიათ ფროტათოს. ესე ფროტათოსელნი იყვნეს კაცნი ძლიერნი და მხნენი, და ეკირთებოდეს ქუეყანასა პრომისასა. და მოიყვანნა ქართლად, მისცა აზონს პატრიკსა. და დაუტევა ქართლს ერისთავად აზონ, და მის თანა სპანი იგი, მპყრობელად ქართლისა.“⁵⁹

თხზულების ამ მონაკვეთში, გარდა იმისა, რომ, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ალექსანდრე მაკედონელის საქართველო-

⁵⁸ ლ. სანიკიძე. ალექსანდრე მაკედონელი, თბ., 1984, გვ. 55-56.

⁵⁹ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 18.

ში ყოფნის შესახებ დაშვებულ შეცდომებს შეიცავს, არის კიდევ ბევრი შეუსაბამობა სინაქსიკისთან. ასე მაგალითად:

I ალექსანდრე მაკედონელს საერთოდ არ ჰყოლია აზონის სახელის მქონე, თუნდაც მსგავსი სახელით სარდალი.

II აზონი დასახელებულია, როგორც ალექსანდრეს მიერ ქართლში ერისთავად დანიშნული, ძე იარედოსისი, ხოლო „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ თუ დაუჯერებთ, აზონი არის არიან-ქართლის მეფის შვილი.

III „ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით, აზონი მაკედონელია, დამპყრობელია, ხოლო „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ქართლის პირველი მეფეა. ამიტომ ეფიქრობთ, რომ აზონი სულ სხვა ხანის მოღვაწე უნდა იყოს და ქართლის დაპყრობასთან მას რაიმე კავშირი არ უნდა ჰქონდეს. ჩვენს დამოკიდებულებას ამის შესახებ ქვემოთ მოგახსენებთ.

3. მებატიანეს ცნობით, როცა ალექსანდრე ქართლში მოსულა: „... პოვნა ყოველნი ქართველნი უბოროტეს ყოველთა ნათესავთა სჯულთა. რამეთუ ცოლ-ქმრობისა და სიძვისათვის არა უნნდა ნათესაობა, ყოველსა სულიერსა ჭამდეს, მკუდარსა შესჭამდეს, ვითარცა მხეცნი და პირუტყუნი, რომელთა ქცევისა წარმოთქმა უხმ არს.“⁶⁰

მატიანეს ეს მონაკვეთი, რ. ბარამიძის აზრით, ეკუთვნის ლეონტი მროველს ან ყოველ შემთხვევაში სხვა რომელიმე ქრისტიან მწერალს. როგორც ჩანს, მართალია, როცა იგი წერს: რა აქვს ამას საერთო „ფარნავაზიანში“ აღწერილ ქართულ კულტურასთან, განა შეიძლება მოყვანილი ციტატა და „ფარნავაზიანი“ ერთ ავტორს ეკუთვნოდეს. ეს უკანასკნელი ქრისტიანი ავტორისაგან განსახელებულ, სხვა თვალსაზრისს ავითარებს. ეს იმიტომ, რომ „ფარნავაზიანის“ ავტორი იმ კულტურის წარმომადგენელი და დამცველია, რომელსაც აღწერს.“⁶¹

⁶⁰ იქვე, გვ. 17.

⁶¹ რ. ბარამიძე, ქართული მწერლობის შესწავლისათვის, გვ. 25, 26.

გ. მამულიას აზრით, კავკასიაში მოსახლე „უწმინდური ტომების“ შესახებ უნდა მოდიოდეს ფსევდომეთოდოზის (VII ს.) თხზულებიდან. ამ მოთხრობის მიხედვით, ალექსანდრეს ლაშქრობის დროს მაკედონელებს გადაულახავთ „ირდილოეთის მასისი“ და „კედართა ქვეყანაში“ მისულან. ალექსანდრეს აქ უხილავს „უწმინდური ტომები“, რომლებიც ადამიანის ხორცს ჭამდნენ და წყალივით სვამდნენ ცხოველთა სისხლს, მკედრებს არ მარხავდნენ, არამედ ჭამდნენ. ამას გარდა, მრავალ სიბინძურესა და უწმინდურებას იყენებდნენ საკვებად. აქვე ცხოვრობდნენ თურქები და სომხები, რომელთა დიდი ნაწილი ალექსანდრეს ამოუუღელტია.⁶²

მაშასადამე, აქ მოყვანილი ციტატით თუ ვიმსჯელებთ, ყოველად შესაძლებელია, რომ „ფარნავაზიანი“ იყოს ქრისტიანული ხანის ძეგლი.

4. შემდეგ მემბტიანე განაგრძობს, როცა ალექსანდრე ქართლში შემოსულა, მას უნახავს „...ნათესაენი სასტიკნი წარმართნი, რომელთა – იგი ჩვენ ბუნთურქად და ყივჩაყად უწოდთ... კუალად გამოვიდეს სხუანი ნათესაენი ქალდეველნი, და დაეშენნეს იგინიცა ქართლს...“⁶³

აქედან გამომდინარე, ნათელია, რომ თითქოს ალექსანდრე მაკედონელის შემოსვლისას ქართლში ჯერ არ ცხოვრობდნენ ქართველები, არამედ იხილნა ბუნ-თურქები და ყივჩაყები და თითქოს დამპყრობლების შემოსვლისთანავე მოვიდნენ „ნათესაენი ქალდეველთაგანნი“.

დღეს ისტორიოგრაფიაში ის აზრია გაბატონებული, რომ ქართველური ტომები უძველესი დრიიდან იყვნენ დღევანდელი ქართული მიწა-წყლის სრული ბატონ-პატრონი.

ს. ჯანაშიას აზრით, ანაქრონისტული ჩანს აგრეთვე „ბუნ-თურქთა“ ხსენება ქრონიკის დასაწყის ნაწილში. ყოველ შემთხვევაში ეს ცნობა ჯერჯერობით დასაკმაყოფილებლად

⁶² გ. მამულია. კლასობრივი საზოგადოების... გვ. 153-154.

⁶³ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 17.

არავის განუმარტავს.⁶⁴ ასევე ითქმის ყივნაელების შესახებაც და ამოუხსნელი ხდება რა უნდოდათ მაშინ ყივნაელებს საქართველოში. ისინი მაშინაც არ მოსახლეობდნენ ჩრდილოეთ კავკასიაში.

რაც შეეხება ქალდეველებს ე.პ. დე ტურნეფორის მსგავსად ზოგიერთი მკვლევარი მათ ქართთა წინაპრებად მიიჩნევენ. თუმცა არც ისაა გამორიცხული, რომ „ქალდ“ შეესატყვისებოდეს „ქართ“-ს, და, საერთოდ, ქალდეველებში არა ქურთთა წინაპრები, არამედ შუამდინარული ქალდეა იგულისხმებოდეს, რადგანაც ისინი ბაბილონეთის მეფის ნაბუქოდონოსორთან (604-562 წწ.) კავშირში იგულისხმებიან.

მ. გოგოლაძის აზრით, იქ, სადაც ალექსანდრე მაკედონელის ბუნთურქებთან შებრძოლებაზეა ლაპარაკი, ავესტა უნდა მივიჩნიოთ, რომელშიც ირანის მეფის ქაიხოსროსა და თურქთა მეფის აფრასიაბის ბრძოლებაა გადმოცემული. ალექსანდრეს მიერ ბუნთურქებთან ბრძოლის წყაროები დაკავშირებული უნდა იყოს მაკედონელი სარდლის მიერ კავკასიაში ლაშქრობისა და კავკასიის მთებში მოსახლე გოგისა და მაგოგის უწმინდური ტომების წინააღმდეგ მისი ბრძოლის ციკლთან. აღნიშნული ლეგენდები ზეპირი თუ ლიტერატურული გზით შემოდის ქართლში და, ისინი, ავტორის აზრით, „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ პრეამპულის ერთ-ერთი წყარო უნდა გამხდარიყო.⁶⁵

მ. ჯანაშვილმა ბუნ-თურქები გაიაზრა, როგორც ჰუნ-თურქები, ე.ი. ჰუნები თურქული წარმომავლობით. მისი აზრით, ალექსანდრე ორჯერ იყო არა აწინდელ ქართლში, რამედ საქართი-კადუზიაში: ერთხელ ინდოეთში წასვლამდე, მეორედ – იქიდან რომ დაბრუნდა. მას აქ დიდი ომები ჰქონდა და ალბათ, ჰუნ-თურქებსაც შეება, დაამარცხა და გარეკა.⁶⁶

⁶⁴ ს. ჯანაშია. შრომები, III, თბ., 1952, გვ. 42.

⁶⁵ მ. გოგოლაძე. მოქცევაჲ ქართლისაჲს შედგენილობა, წყაროები და დათარიღება, ჟურნ. საქართველო, №3, 1998, გვ. 40.

⁶⁶ მ. ჯანაშვილი. საქართველოს ისტორია, I. ტფ., 1906, გვ. 58.

რ. ჰუსეინოვი მიიჩნევს, რომ ბუნ-თურქი იგივე ჰუნ-თურქია, ჰუნთან ერთად იხმარება სიტყვა ტურქი, ისე როგორც მონღოლი, თათარი.⁶⁷ ჩვენი აზრით, ბუნ-თურქი უნდა განიმარტოს როგორც „თურქთა ჯგუფი“. სვანურში ბუნ-რიგს, წყებას, ჯგუფს აღნიშნავს. წინააღმდეგ შემთხვევაში გაუგებარი იქნებოდა „ქართლის ცხოვრების“ ამ ნაწყვეტებში ბუნ-თურქებისა და ყივჩაყების მოხსენიება, როგორც ბატონ-პატრონნი მცხეთისა და შესაბამისად ქართლისა.

პირველი თხზულების აქ მოყვანილი ციტატიდან მტკიცდება, რომ მატიანე, შემდგენელი ამ მოთხრობისა, ქრონოლოგიურად ძალიან დაშორებული პირია სინამდვილეში მომხდარი მოვლენებიდან.

5. შემდეგი გადმოცემა, რომელიც ჯეროვან ყურადღებას იმსახურებს, ესაა დიადოხოსების მიერ, ალექსანდრეს სიკვდილის შემდგომ მისი იმპერიის დანაწილების შესახებ ცნობა.

„და ვითარ მოკუდებოდა იგი, სიცოცხლესავე შინა მისსა განუტევენა ყოველნი მთავარი, რომელნი შეპყრობილ და დამონებულ იყვნენ მისგან. და იგი წარვიდეს თვის-თვისად ქუეყანად, ვითარცა ბრძანებულ იყო.

მერმე მოიყვანნა ოთხნი კაცნი, ტომნი მისნი, რომელნი იყვნეს სახელით: ანტიოქოზ, ჰრომოს, ბიზანტიოს და პლატონ. და მისცა ანტიოქოზს ასურისტანი და სომხითი, და კერძო აღმოსავლეთისა უჩინა მას. და მან აღაშენა სახელითა მისითა ქალაქი ანტიოქია.

ხოლო ჰრომოს მისცა თრიმიკოსი, და უჩინა კერძო დასავლეთსა. და მან აღაშენა ქალაქი ჰრომი.

და ბიზანტიოს მისცა საბერძნეთი და ქართლი, და უჩინა კერძო ჩრდილოსა. და მოუწერა წიგნი ანდერძი აზონ პატრიკსა, ერისთავსა ქართლისასა, რათა მსახურებდეს იგი ბიზანტიოსს. და მან აღაშენა ქალაქი ბიზანტია, რომელსა აწ

⁶⁷ Вопросы истории Кавказской Албании, Баку. 1962, с. 189.

ჰქვიან კონსტანტინეპოლი. ხოლო პლატონ დაუტევა ალექსანდრიას. და მოკუდა ალექსანდრე.⁶⁸

როგორც ვხედავთ, ალექსანდრე მაკედონელს თავისი იმპერია გაუნაწილებია ოთხ კაცზე: ანტიოქოსზე, პრომოსზე, ბიზანტიოსზე და პლატონზე. სინამდვილეში მაკედონელთა მიერ შექმნილი იმპერია ალექსანდრეს გარდაცვალების (ძვ.წ. 323 წ.) შემდეგ განაწილდა სულ სხვაგვარად. მის სარდლებს შორის ატეხილი ბრძოლების შემდეგ ჩამოყალიბდა რამდენიმე ელინისტური სახელმწიფო. პტოლემეაიოსები დამკვიდრნენ ეგვიპტეში, ანტიგონიდები – მაკედონიაში. ალექსანდრეს სარდალმა კი დააარსა ყველაზე დიდი ელინისტური სახელმწიფო – სელევკიდების სამეფო. საერთოდ შეიძლება აღინიშნოს:

I. ალექსანდრე მაკედონელის იმპერიის ნანგრევებზე ჩამოყალიბდა არა ოთხი, არამედ სამი სამეფო.

II. ცვლილებებია აგრეთვე ამ სამეფოების დამაარსებელ სარდალთა სახელებშიც. შეადარეთ, მემატიანეთი: ანტიოქოს, პრომოს, ბიზანტიოს, პლატონ. სინამდვილეში: სელევკი, ანტიგონე, პტოლემეოსი.

III. აღნიშნულმა სარდლებმა – გამგებლებმა თავიანთ სამეფოებში ვითომც დააარსეს ქალაქები: ანტიოქოსმა – ანტიოქია, პრომოსმა – პრომი, ბიზანტიოსმა – ბიზანტიონი.

როგორც ვიცით, რომი დარსებულია რომულუსის მიერ ძვ.წ. 753 (ან 751) წელს.⁶⁹ ბიზანტიონი დააარსეს მეგარელებმა ძვ.წ. 660 წელს.

IV. ალექსანდრე მაკედონელს რომი არ დაუპყრია და იგი არც მისი სამეფოს ფარგლებში არ შედიოდა. მემატიანეს ცნობა, რომ თითქოს „პრომოს მისცა თრიმიკოსი“ სინამდვილეს არ შეეფერება.

V. პირველ თხზულებაში დიდი მეფე-სარდლის გარდაცვალების ადგილად დასახელებულია ეგვიპტის ალექსანდრია. სინამდვილეში იგი ბაბილონში აღესრულა.

⁶⁸ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 19-20.

⁶⁹ აღ. წერეთელი. ძველი რომი, I, თბ., 1957, გვ. 71-72.

VI. ისიც უნდა გაეითვალისწინოთ, რომ თხზულება იწერებოდა მაშინ, როცა არსებობდა ბიზანტიის იმპერია (საბერძნეთი), რადგან ტექსტსში ნათქვამია, თითქოსდა ბიზანტიოსი იყო ალექსანდრეს ერთ-ერთი სარდალი, რომელსაც თავისი იმპერიის ნაწილი წილად ხვდა. აქვე ასევე ნათქვამია, რომ ბიზანტიოს დამორჩილდა საბერძნეთი და ქართლი.

ქართული „ალექსანდრიანის“ მიხედვით, ალექსანდრე მაკედონელს ბიზანტიოსისათვის მიუცია საბერძნეთი და ქართლი. მას აუგია ქალაქი ბიზანტიონი, რომელსაც, როგორც ჩანს, თხზულების წერის პერიოდში რქმევია კონსტანტინეპოლი.⁷⁰

„მეფეთა ცხოვრების“ ორივე ნაწილი „ალექსანდრიანი“ და „ფარნავაზიანი“ რომ დაწერილი, უნდა იყოს იმ პერიოდში, როცა საქართველო ბიზანტიისაგან რაღაც გაელენას რომ განიცდიდა. ეს ფაქტი უეჭველია. მემატიანეს გადმოცემით, ქართლი და საბერძნეთი ბიზანტიონის დაქვემდებარებაში ყოფილა ძვ.წ. IV-III საუკუნის მიჯნიდან, რაც, რა თქმა უნდა, მართებული არაა. ბიზანტიის იმპერია ჩამოყალიბდა ახ.წ. 395 წელს, მაშინ, როცა რომის იმპერატორმა არკადიუსმა თავის შვილებს რომის იმპერია გაუყო შუაზე. თუკი ამას დავუმატებთ იმასაც, რომ ბიზანტიონს იმუამად კონსტანტინეპოლი ერქვა, ჩვენს მოსაზრებას დაუჭერს მხარს. ბიზანტიონის მშენებლობას რომის იმპერატორმა კონსტანტინე I ჩაუყარა საფუძველი. ქალაქის მშენებლობა 326 წელს დაიწყო. მაღლიერმა ხალხმა ქალაქს ახალი რომიც კი უწოდა, საბოლოოდ კი დამკვიდრდა კონსტანტინეს ქალაქი, ანუ კონსტანტინეპოლი.

მაშასადამე, თუკი ეს თხზულებები დაიწერებოდა აღნიშნული მოვლენების ახლო ხანებში (არა უადრეს V საუკუნისა) მაშინ თხზულების ავტორი ასეთ შეცდომებს არ დაუშვებდა.

როგორც ვხედავთ, თხზულების ამ მონაკვეთის შეთხზა უნდა მომხდარიყო ალექსანდრეს ეპოქიდან კარგად მოგვია-

⁷⁰ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 20.

ნებით, რადგან მასში დასაჯერებელი არაფერია და არ შეეცდებით თუ ვიტყვით, რომ მატიანის მიერ შექმნილი ეს მონაკვეთი ეკუთვნის ნაწილობრივ ზეპირსიტყვიერებას, ნაწილი კი ავტორის მიერ მოგონილ ამბებს. რამდენადაც დაუჯერებელია:

I. ალექსანდრეს იმპერიის განაწილება ოთხ კაცზე;⁷¹

II. თვით ამ 4 კაცის საკუთარი სახელები;

III. დასახელებული ქალაქების აგება მათ მიერ;

IV. ალექსანდრეს მიერ რომის დაპყრობა-განაწილება;

VI. ალექსანდრეს სიკვდილი ალექსანდრიაში და სხვა.

გადავიდეთ საკუთრივ „ცხოვრება ფარნავაზის“ განხილვაზე, რომელიც მჭიდრო კავშირშია ჩვენს მიერ განხილულ თხზულებასთან - „ალექსანდრიანთან“.

6. „მას ჟამსა იყო ჭაბუკი ერთი მცხეთას ქალაქსა შინა, რომელსა ერქუა სახელი ფარნავაზ. ესე ფარნავაზ იყო მამულად ქართლელი, ნათესავი უფლოსი, მცხეთოსის ძისა, და დედულად სპარსი ასპანელი. და იყო იგი ძმისწული სამარისი, რომელი მოსლევასა მას ალექსანდრესსა მცხეთელ მამასახლისი ყოფილიყო.“⁷²

„ესე სამარ და ძმა მისი, მამა ფარნავაზისი, მოკლულ იყო ალექსანდრესგან“.⁷³

I. როგორც ვხედავთ, ფარნავაზის მამა ყოფილა წმინდა ქართველი, თვითონ კი ქართლოსიანი. როცა ალექსანდრე შემოვიდა ქართლში, როგორც უკვე ზემოთ აღვნიშნეთ, მას ქართლში დახვედრია მხოლოდ ბუნ-თურქები და ყივჩაყები. ახლა კი ქართველებიც გამოჩნდნენ. თუმცა ალექსანდრეს უწინარესად ქართლში ქართველები ცხოვრობდნენ.

II. შეუსაბამობა მოყვანილი ციტატიდან ისაა, რომ ფარნავაზის მამა და მისი ძმა თითქოს მოიკლნენ ალექსანდრეს ლაშქართან ბრძოლის დროს. როგორც უკვე აღვნიშნა,

⁷¹ ალექსანდრე მაკედონელის იმპერიის დანაწილების შესახებ, იხ. გ. გოზალიშვილი. ძველი ისტორიის ქრესტომათია, II, თბ., 1958, გვ. 83-85.

⁷² ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 20.

⁷³ იქვე.

ალექსანდრეს ქართლში შემოსვლა ცარიელი წყლის ნაყვად და ამიტომ ფარნავაზის მამისა და მისი ბიძის სამარის სიკედილიც მისგან არარეალურ ამბად უნდა ჩაითვალოს. თუმცა გამოთქმულია მოსაზრება, რომ გრანიკთან ბრძოლაში მაკედონელებმა მოკლეს ვიღაც ომარი, შეიძლება სამარა იყოს, რომელსაც დარიოსის მიერ დაქირავებული ჯარები ებარა.⁷⁴

ზოგიერთი მკვლევარი ვარაუდობს, რომ ლეონტი მროველს რომ ეს ყველაფერი შეეთხზა, მაშინ ფარნავაზის მამის სახელსაც მოიგონებდაო. წინააღმდეგ შემთხვევაში, როგორც ჩანს, მას კარგი წყაროთი უსარგებლიაო.

აქ შეიძლება ითქვას, რომ ყოველად შესაძლებელია, ჩვენი წარსულის დიდ მემკტიანეს მართლაც ჰქონოდა რაიმე კარგი წყარო, რომელშიც ფარნავაზის ბიძა, მცხეთის მამასახლისი, სამარა სახელდებით იყო მოხსენიებული. ის ხომ რამდენიც არ იყოს მცხეთის, მომავალი დიდი ქვეყნის ცენტრის მამასახლისი იყო, ხოლო სამარის ძმა, ფარნავაზის მამა კი უბრალო კაცი, და ამიტომაც, მისი სახელი არ შემოინახეს წყაროებმა. ეგების ამ გარემოების გამო ფარნავაზის მამა არ შევიდა სახელდებით იმ წყაროში, რომლითაც ლეონტი სარგებლობდა. როგორც ჩანს, მას განსაკუთრებული არაფერი გაუკეთებია თავისი ქვეყნისათვის და იგი შესაძლებელია არც იყო გამოჩენილი პიროვნება.

7. მინდა ყურადღება გავამახვილო შემდეგ საკითხებზე:

I. რატომ არ ჩანან თხზულებაში თავდაპირველად ფარნავაზის დანი; როცა მემკტიანეს გადმოცემით: „ხოლო დედასა ფარნავაზისსა წარეყვანა ფარნავაზ, სამისა წლისა ყრმა და შელტოლვილ იყო კავკასიად. და მუნ აღზრდილ იყო და მოსრულ იყო მცხეთას, მამულსა თვისსა.“⁷⁵

⁷⁴ საქართველოს ისტორია თავადის ს. ბარათაშვილის, ნათარგმნი ს. ხუნდაძის მიერ, ქუთაისი, 1895, გვ. 41.

⁷⁵ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 20.

II. ან როცა ფარნავაზი დებს ათხოვებს და, როცა მას განაღდებული ჰქონდა საქართველოს მეფობა, მაშინ ხომ მისი დანი უკვე ასაკოვანი იქნებოდნენ. ისმის კითხვა: ნუთუ მის დებს მანამდე არ შეეძლოთ გათხოვება? ისინი ხომ გათხოვების უამს 30 წლის ასაკისა მაინც იქნებოდნენ, თუ არა მეტიცა.

III. ან როგორ გადამალა დედამ ფარნავაზი კაეკასიაში, როცა ეს მხარეც აზონის გავლენის სფეროში იყო მოქცეული. იგი ხომ შეეცდებოდა სამარის მოდგმის დინასტიის ამოძირკვას. აზონი ხომ ქართველთა შორის რჩეულებსაც სპობდა, არა მხოლოდ ქართველებს, არამედ თავისიანებსაც.⁷⁶

8. „... განაწესნა ერისთავნი რვანი და სპასპეტი.

ერთი გაგზავნა მარგვის ერისთავად, და მისცა მცირით მთითგან, რომელ არს ღიხი, ვიდრე ზღურადმდე ეგრისისა, რიონს ზემოთ. და ამაწვე ფარნავაზ ალაშენა ორნი ციხენი, შოარაპანი და დიშნა.

და გაგზავნა მეორე კახეთისა ერისთავად, და მისცა არაგვითგან ვიდრე პერეთამდე, რომელ არს კახეთი და კუხეთი.

მესამე გაგზავნა ხუნანისა ერისთავად და მისცა ბერდუჯის მდინარითგან ვიდრე ტფილისამდე და გაჩიანთამდის, რომელ არს გარდაბანი.

მეოთხე გაგზავნა სამშვილდის ერისთავად და მისცა სკეირეთისა მდინარითგან ვიდრე მთამდე, რომელ არს ტაშირი და აბოცი.

მეხუთე გაგზავნა წუნდის ერისთავად, და მისცა ფანვარიითგან ვიდრე თავადმდე მტკურისა, რომელ არს ჯავახეთი და კოლა და არტაანი.

მეექვსე გაგზავნა ოძრხის ერისთავად და მისცა ტასის-კარითგან ვიდრე არსანთამდის, ნოსტის თავითგან ზღუამდის, რომელ არს სამცხე და აჭარა.

⁷⁶ იქვე.

მეშვიდე გაგზავნა კლარჯეთის ერისთავად და მისცა არსიანითგან ზღუამდე. და მერვე ქუჯი იყო ერისთავი ეგრი-სისა.“⁷⁷

ოთ. ლორთქიფანიძის აზრით, ვანი ძვ.წ. III საუკუნეში იყო იბერიის ქალაქი. ფარნავაზის სახელმწიფოს ფარგლებში შედიოდა არა მხოლოდ არგვეთი, არამედ ეგრისიც.⁷⁸ ეგრისი რომ ძვ.წ. III საუკუნეში თითქოს იბერიას ექვემდებარებოდა, აღნიშნავენ სხვებიც. ა. იოსელიანის ვარაუდით, ამას ემოწმება ის ფაქტი, რომ ძვ.წ. II საუკუნიდან კოლხეთში თეთრის მიმოქცევა თითქოს გამქრალია და მის ადგილს იკაავებს ალექსანდრე მაკედონელისა და ლისიმახეს კოლხურ-იბერიული ოქროს სტატერების ადგილობრივი მინაბაძები. ასე, რომ ფარნავაზის დროს მთელი მესხეთი და კოლხეთიც იბერიის შემადგენლობაში იყო.⁷⁹ გ. ლორთქიფანიძის გამოკვლევით, ასეთ შეხედულებას არქეოლოგიური მასალები არ ემოწმებია. ფარნავაზის დროს ქართლს ეგრისი ჰყავდა ვასალურ მდგომარეობაში, იგი არ შესულა იბერიის სამეფოს ფარგლებში.⁸⁰

ამ საკითხის განხილვისას მინდა მოვიყვანო ივ. ჯავახიშვილის თვალსაზრისი:

„ლ. მროველს აღნიშნული აქვს, ზღაპრული მეფის ფარნავაზის დროს ვითომც საქართველოში შემდეგი რვა ერისთავნი ყოფილიყვნენ... ამ სიაში დასავლეთ საქართველოს საერისთავოები ნაკლებად არის შეტანილი, ამას გარდა, უცნაურია, რომ ავტორს ქართლის ერისთავიც კი დავიწყებია. თუმც ლ. მროველს ეს სია საქართველოს ვითომც პირველი მეფის დროინდელად მიაჩნია, მაგრამ უეჭველია, თვით ავტორის ხანის ახლო დროისა უნდა იყოს.“⁸¹

⁷⁷ იქვე, გვ. 25.

⁷⁸ О. Лорткипанидзе. Наследие древней Грузии, Тб., 1989, с.326.

⁷⁹ ა. იოსელიანი. ნარკვევები კოლხეთის ისტორიიდან, თბ., 1973, გვ. 166-168.

⁸⁰ Г. Лорткипанидзе. Колхида в VI-II вв. до н.э., Тб., 1978, с.20, 21.

⁸¹ ივ. ჯავახიშვილი. თხზ. ტ. VI, თბ., 1982, გვ. 339.

გ. მელიქიშვილის შეხედულება ამავე საკითხთან დაკავშირებით ასეთია: „ძნელია თქმა, რა რეალური საფუძველი უდევს წყაროს ამ ჩვენებებს. ქართლის სამეფოს საერისთავოებად დაყოფის ცნობა უნდა ასახავდეს საერთო ქართლის სამეფოს ადმინისტრაციულ ოლქებად ტრადიციულ დაყოფას ანტიკურ ხანაში (ხევახანდ და საერისთავოებად). დამახასიათებელია, რომ ფარნავაზისეული ქართლის დაყოფა გვხვდება იმავე „ქართლის ცხოვრებაში“ ძირითადად ასეთივე სახით ახ.წ. V ს., ვახტანგ გორგასალის დროს. ამასთანავე, ეს უკანასკნელი უფრო რეალური ჩანს, ვინაიდან მასში ნიშანდობლივ ყველა ამ საერისთავოს მმართველთა სახელებია ჩამოთვლილი.“⁸²

როგორც ვხედავთ, ივ. ჯავახიშვილს ფარნავაზის ეპოქაში ქართლის დაყოფა რეა საერისთავოდ მართებულად არ მიაჩნია. საერისთავოებად დაყოფა მას მიაჩნია ავტორის მოღვაწეობის ახლო დროისათვის მისაღებად. ეს არც გ. მელიქიშვილს სჯერა. მისი აზრით, ამნაირი დაყოფა უნდა იყოს ვახტანგ გორგასალის დროინდელი. მართლაც, ქართლის სამეფოს საერისთავოებად ასეთი დაყოფა აქვს მოცემული ჯუანშერს (VIII-IX ს.) „ცხოვრება ვახტანგ გორგასალისაში“. აქ ყველა საერისთავოს გამგებელი სახელდებითაა მოყვანილი, ასე მაგალითად: ჯუანშერი – შიდა ქართლის მმართველი; დემეტრე – კახეთისა და კუხეთის ერისთავი; გრიგოლი – ჰერეთის ერისთავი; ნერსარანი – ხუნანის ერისთავი; ადარნასე – სამშვილდის ერისთავი; სამნალირი – შიდა ეგრისისა და სვანეთის ერისთავი; ბაკური – მარგვის და თაკვერის ერისთავი; არტავაზი – კლარჯეთის ერისთავი; ნასარი – წუნდის ერისთავი; ბივრიტიანი – ოძრხეს ერისთავი.⁸³

ნ.ბერძენიშვილის აზრით, კლასობრივი ურთიერთობის გარკვეული საფეხურის წარმონაქმნებია ეს სამთავროები, რომელთაც რაიმე კავშირი ტომობრიობასთან არ აქვთ, ის

⁸² საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, I, თბ., 1970, გვ. 455.

⁸³ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 185.

სხვა პერიოდს გულისხმობს. ფარნავაზის და შემდეგ გორგასალის ერისთავები, შეიძლება წინაფეოდალური დაყოფის ანარეკლი იყოს. მათი ტერიტორიული და არა ტომობრივი დასახელება დიდ ექვს ბადებს მათ რეალურობაში.⁸⁴

ჩვენი აზრით, თუკი „ფარნავაზის ცხოვრება“ რეალურია და იგი დაწერილია ფარნავაზის მოღვაწეობის ახლო დროში, მაშინ, საერისთავოების ჩამოთვლისას აუცილებლად უნდა ყოფილიყო ისეთი ხეობები, ოლქები, რომლებიც სინამდვილეში არსებობდნენ. მხედველობაში გვაქვს გოგარენა-გუგარქი, ხორძენა, პარიადრი თუ პარიადრის მთის კალთები (ტაო, სპერი), ხოტენა, ან საერთოდ, რატომ ვერ მოხვდა ჩამოთვლილ საერისთავოთა შორის ეს ქვეყნები თუნდაც სხვა სახელწოდებებით. რატომ დარჩა ფარნავაზის სამეფოს გარეშე ქართული ოლქები? უეჭველია, რომ თხზულებაში შევიდა ოლქების (საერისთავოების) ის აღწერა, როცა ქართლის სამეფო უკვე ჩამომცრობილი იყო, როცა მას უკვე დაკარგულიო ჰქონდა აღნიშნული ტერიტორიები. ამას მოწმობს სტრაბონის ცნობილი ცნობა, რომელიც თარიღდება დაახლოებით ძვ.წ. 189 წლით და მოგვითხრობს, რომ არტაშესისა და ზარიადრის დროს სომხეთის სამეფოებს ქართლისაგან წაუღიათ ოლქები: ხორძენა (მტკვრის სათავეები და მიმდებარე ტერიტორიები), გოგარენა-გუგარქი-გუჯარეთი (კოლბი, ძორი და ახლომდებარე რაიონები) და პარიადრის მთის კალთები (სპერი, ტაო).⁸⁵

ასევე საეჭვოა, რომ IV-III საუკუნეთა მიჯნაზე ქართლის სამეფოს დაექვემდებარებინა ეგრისი და მარგვი (არგვეთი). ამ დროის კოლხეთი ჯერ კიდევ ძლიერ სამეფოს წარმოადგენდა და თანაც მსგავსი ვარაუდის გამოთქმისათვის ძველბერძნულ წყაროებში არავითარი მასალა არ შემორჩენილა.

ასევე სარწმუნო არაა, რომ თითქოს ეგრისის (კოლხეთის) ორი სტრატეგიული პუნქტის შორაპანი და დიშნა თითქოს

⁸⁴ ნ. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები, თბ., 1990, გვ. 149.

⁸⁵ Страбон. География, перевод Г. Стратановского, Лен., 1964, с. 498.

ფარნავაზს აეგოს. ამ ციხე-სიმაგრის პირველი მოხსენიება სტრაბონს ეკუთვნის. მას შორაპანი (სარაპანი) კოლხეთის აღწერილობაში შეაქვს, ხოლო მეორეჯერ იბერიის აღწერილობაში, მაგრამ იქვე ნათქვამია, რომ შორაპანი არის კოლხების ციხე-სიმაგრე.⁸⁶

პროკოპი კესარიელის მიხედვით, შორაპანი (და სკანდაკ) ლაზებს ძველად აუგიათ დიდი გაჭირვებით, რადგან იქ საზრდო არაფერი მოდის და მშენებელთ ზურგით უხდებოდათ იქ სურსათის მიტანა. სკანდა და შორაპანი ლაზთა სასაზღვრო ციხეებია ლაზიკასა და იბერიას შორის.⁸⁷

დ. კაპანაძემ წამოაყენა დებულება, რომ მეფე აკი კოლხეთში მეფობდა ძვ.წ. II საუკუნეში. ამით დადასტურდა ძვ.წ. II საუკუნეში კოლხეთის ტერიტორიაზე სამეფოს არსებობის ფაქტი. მონეტა, რომელიც ნაპოვნია ტრაპეზუნტის მიდამოებში, მეორე კი წულუკიძის (ახლ. მარტვილის) რაიონში, წარწერებში აკი-აკესი მეფედაა მოხსენიებული.⁸⁸

ს. ერემიანის ვარაუდით, ცნობები ქართლის სამეფოს 8 საერისთავოდ დაყოფის შესახებ გადმოცემული უნდა იყოს 532-621 წლების რეალური მოვლენა.⁸⁹

გ. მელიქიშვილის აზრით, ქართლის სამეფოს საერისთავოებად დაყოფა არ ასახავს ძვ.წ. III საუკუნის რეალურ ვითარებას, ისინი უფრო გადმოგეცემენ ქართლის სამეფოს ძლიერების პერიოდს.⁹⁰ ასეთივე დაყოფა გვხვდება ეახტანგ გორგასალის დროს, ეს უკანასკნელი კი რეალური ჩანს, რადგან მასში ჩამოთვლილია ამ საერისთავოების მმართველთა სახელები.⁹¹

⁸⁶ იქვე, გვ. 472, 474.

⁸⁷ ს. ყაუხჩიშვილი. გეორგია, II, თბ., 1934, გვ. 155.

⁸⁸ გ. დონდუა. რას მოგვითხრობენ ძველებური მონეტები, თბ., 1968, გვ. 8.

⁸⁹ იხ. დ. ბერძენიშვილი. ნარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან, თბ., 1979, გვ. 60.

⁹⁰ გ. მელიქიშვილი. ძვ.წ. III ს. — ქართლის ძლიერების ხანა. — სინ, I, გვ. 455.

⁹¹ Г.А. Меликишвили. К истории древней Грузии, с. 230.

9. „ხოლო ერთი დაადგინა სპასპეტად და მისცა ტფილისითგან და არაგვთაგან ვიდრე ტასისკარამდე და ფანვარადმდე, რომელ არს შიდა ქართლი. და ესე სპასპეტი იყო შემდგომადვე წინაშე მეფისა, მთავრობით განაგებდის ყოველთა ერისთავთა ზედა. ხოლო ამათ ერისთავთა ქუეშე, ადგილთა და ადგილთა, განაჩინნა სპასალარნი და ათასისთავნი, და მათ ყოველთაგან მოვიდოდა ხარკი სამეუფო და საერისთავო.

ესრეთ გამაწესა ესე ყოველი ფარნავაზ მიმსგავსებულად სამეფოსა სპარსთასა.“⁹²

როგორც აღინიშნა, ფარნავაზს სულ 8 ერისთავი და ერთი სპასპეტი დაუდგენია, მაგრამ ამ დროს არ არსებობდა სპარსეთის სამეფო, რომლის მიხედვით, ფარნავაზს ვითომც თავის სამეფოში ასეთი დაყოფა განეხორციელებინოს. როგორც ვიცით, სპარსთა ძველმა სამეფომ თავისი არსებობა შეწყვიტა ძვ.წ. 331 წელს, გავგამელას ბრძოლის შემდეგ. თუკი ფარნავაზი, მართლაც ძვ.წ. III ს. პირველი ნახევრის მეფეა, ამ დროს თავად სპარსეთი სელევკიანთა სამეფოში შედიოდა.

ივ. ჯაყახიშვილი ამ საკითხთა თაობაზე წერდა: „ჩვენი ისტორიკოსის (ლეონტი მროველი – ს.გ.) ცნობა იმ მხრივ არის სწორი, რომ სპარსეთის, სახელდობრ სასანიანთა სამეფოში (დაარსდა ახ.წ. 224 წ. – ს.გ.) ზემოთხსენებული თანამდებობანი მართლაც არსებობდა... თვით ძირითადი ცნობა რომ სწორი ყოფილიყო და ფარნავაზი ზღაპრულ პიროვნებად არ ყოფილიყო ლ. მროველის თხზულებაში და ცოცხალი, ხოცშესხმული ადამიანის თვისებების მქონებლად ყოფილიყო წარმოდგენილი, მას ვითარცა სპარსული სახელმწიფოებრიობის საქართველოში გადმომწერგველს, სწორედ ასეთი დაწესებულებები უნდა შეექმნა, მაგრამ ლ. მროველის ფარნავაზ მეფეს რეალური პიროვნების თვისებები აკლია, და ის წესწყობილებაც, რომელიც მას ვითომც უნდა საქართველოში

⁹² ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 24-25.

შემოედოს, უფრო სასანიანთა სამეფოს შეჰშენის, ვიდრე იმ ხანას, როდესაც ფარნავაზი ჩვენს ისტორიკოსს ეგულებოდა.⁹³

როგორც ვხედავთ, ჩვენ მიერ ზემოთ მოყვანილი ციტატის არარეალურ ფაქტებზე თვით ივ. ჯავახიშვილიც მიუთითებდა. „ფარნავაზიანის“ ავტორი, რომ ახლო მოღვაწე ყოფილიყო ფარნავაზის ხანისა, მაშინ ის ასეთ შეცდომას არ დაუშვებდა და ქართლის სამეფოს, სპარსთა სახელმწიფოს მიმსგავსებულ დაყოფას არ გაიმეორებდა ფარნავაზის ეპოქისათვის.

10. „და ვერღარა იძიეს შერი ბერძენთა მის ზედა, რამეთუ უცალო იყვნეს ბერძენნი ბრძოლისაგან პრომთასა.“⁹⁴

მემატიანე აქ მოგვითხრობს, რომ შედგა ფარნავაზსა და აზონს შორის ფინალი და ამ ბრძოლაში მოიკლა აზონი. იმის გამო, შურისძიება ვერ შეძლეს ბერძნებმა, რომ ისინი რომაელებთან ბრძოლით იყვნენ დაკავებული. მაგრამ, საქმე იმაშია, რომ იმ დროს, რა პერიოდშიც „ფარნავაზიანის“ ავტორი ფარნავაზის გამეფებას გულისხმობდა, რაიმე ბრძოლა ბერძნებსა და რომაელებს შორის არ ყოფილა. შესაძლებელია აქ ძვ.წ. 190 წელს, მაგნესიასთან მომხდარი შერკინება იგულისხმებოდეს, რომელიც შედგა ანტიოქოზ III-სა და რომაელებს შორის.

11. აზონის მოკელისა და ბერძენთა ჯარის განადგურების შემდეგ „წარვიდა ფარნავაზ და მოტყუენა საზღვარი საბერძნეთისა ანძიანძორა, და ეკლევით შემოიქცა. მივიდა კლარჯეთს და დაიპყრო კლარჯეთი...“⁹⁵

მსგავსი ლაშქრობის მიმართულების აღწერა აქვს ჯუან-შერსაც (VIII–IX ს.) თავის „ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისაში“. იქ ნათქვამია: „წარვიდა ვახტანგ პონტოს და მოაოჭრნა გზასა ქალაქნი სამნი: ანძორეთი, ეკლეცი და სტერი.“⁹⁶

აღნიშნულ მონაკვეთში ანძორეთს აქვს ვარიანტები: ანძიანძორი, ანძიანძორი; ეკლევცს-ელვეცი, ელკეცი; სტერს – სტეო-

⁹³ ივ. ჯავახიშვილი. თხზ. ტ. VI, გვ. 127.

⁹⁴ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 25.

⁹⁵ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 23.

⁹⁶ იქვე, გვ. 160.

რი, სციერი. ხოლო „ფარნავაზის ცხოვრების“ სქოლიონებში ვკითხულობთ: ანძიანძორა, ანძიანძორისა, აძანძორისა.

აღნიშნული ქალაქები და შესაბამისი ოლქები განლაგებული იყო „ყოველი კლარჯეთის“ სამხრეთით, მხოლოდ ერთი მათგან სტერი (სპერი) შესაძლებელია ამ უკანასკნელშივე შედიოდა. იგი მდებარეობდა თანამედროვე სპერის (ისპირი) ადგილზე, ჭოროხის ზემო წელზე. მისგან სამხრეთით მდებარეობდა ეკლუცი, ბერძნული წყაროების აკილისენა (სტაბონი).⁹⁷ იგი ძვ.წ. XII–VIII საუკუნეებში შედიოდა ერთ-ერთი უძველესი ქართველური ქვეყნის დაიანე (დიოხის) შემადგენლობაში სახელით აშკალაში.⁹⁸ ძვ.წ. 189 წლის ახლოს, როცა ეს ოლქი სომხეთმა მიიტაცა, იმ პერიოდში მის მოსახლეობად ითვლებოდნენ კატაონები,⁹⁹ უეჭველია, აქ ხათები, ხათაონები ქართველური ტომი (მეგრული წარმომავლობისანი) იგულისხმებიან. რაც შეეხება მესამე ქალაქს ანძიანძორა (ანძორეთი), იგი, ე. გოილაძის აზრით, უნდა შეესაბამებოდეს ერზინჯანის დასავლეთით მდებარე ქ. ნეოკესარიას, თუმცა არ არის გამოორიცხული იგი იყოს ქალაქი არიანზი.¹⁰⁰ ჩვენ ამ უკანასკნელ ვარაუდს ვემხრობით. ანძიანძორა ან ანძორეთი ფონეტიკურად ახლოს დგას არიანზი-სთან ქართველურ ენებში ზ-სა და ძ, ნ-სა რ-ს გამოცვლეობა დაბრკოლებას ვერ ქმნის: არიანზი→ანძიანძი→არიანზი. აღნიშნული ქალაქების და ალბათ შესაბამისი ოლქების ლოკალიზაციის საკითხს იმიტომ შეეხეთ, რომ გამორიცხული არაა, მათ პირდაპირი კავშირი ჰქონდეთ არიან-ქართლის ქვეყანასთან. მაგრამ აქ გვინდა აღვნიშნოთ, რომ ვახტანგის ლაშქრობის მარშრუტის გამეორებასთან ხომ არ გვაქვს საქმე, „ფარნავაზის ცხოვრებაში“. ორთვე ცხოვრებაში თითქმის ერთი და იგივეა ლაშქრობების

⁹⁷ Страбон. География, с. 477, 497-499, 501.

⁹⁸ ს. გოგიტიძე, დაიანე-დიოხი, ლოკალიზაცია და ეთნიკური კუთვნილება, ბათ., 2006, ქვეყანა აშკალაში.

⁹⁹ Strabo, IX, 14, 15.

¹⁰⁰ ე. გოილაძე. ვახტანგ გორგასალი და მისი ისტორიკოსი, თბ., 1991, გვ. 130-133.

მარშრუტები და ერთი და იგივე პუნქტები თუ ოლქები სახელდებიან: კლარჯეთი, ანძიანძორა (ანძორეთი), ეკლექცი.

12 სხვაგვარად აქვს წარმოდგენილი ლეონტის (თუ მის წყაროს?) ტერმინ „აზნაურის“ წარმოშობაც.

„ხოლო იგი პრომნი ათასნი მხედარნი, რომელნი აზონისგან მოერთნეს ფარნავაზს, რომელი ზემოთ ვახსენეთ, იგი განყვნა ხევთა და ქუეყანათა შინა, იპერნა იგინი კეთილად, რამეთუ ბრძოლასა მას აზონისსა მხედ იყვნეს. და უწოდა მათ სახელად აზნაურნი.“

მემატიანეს გადმოცემით, აზნაური თითქოს საკუთარი სახელისგან – აზონი მომდინარეობს და ეს ტერმინი ძვ.წ. 300 წლის ახლო ხანებში ჩამოყალიბებულა.

ა. ბოგვერაძის აზრით, ტერმინი „აზნაური“ ჩვენში შემოდის ფეოდალური ურთიერთობის გარიჟრაჟზე, ირანის ანალოგიურად პრივილეგირებული სასოგადოების ერთი გარკვეული, უპირატესად ახალი ფეოდალური ენის აღსანიშნავად.¹⁰¹ მაშასადამე, აზნაურის წარმოშობასა და ჩასახვას ა. ბოგვერაძე მიიჩნევდა ფეოდალური ურთიერთობის გარიჟრაჟზე მომხდარ ფაქტად.

ფეოდალური ურთიერთობის ნიშნები საქართველოში უკვე აშკარა გახდა III-V საუკუნეებში. ქრისტიანობა საქართველოს მოეკლინა, როგორც აზნაურთა რელიგია. ეს დრო მონათმფლობელური ურთიერთობიდან ფეოდალურ ურთიერთობაზე გარდამავალი ხანა იყო.¹⁰² თვით ტერმინი, მ. ანდრონიკაშვილის აზრით, წარმოშობილი ჩანს ფუძისგან „აზნა“ (ძველი სპარსულიდან ნიშნავს ცნობილს, განთქმულს) და გაფორმებულია ზედსართავის მაწარმოებელი ქართული სუფიქსით –

¹⁰¹ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, II, თბ., 1973, გვ. 140.

¹⁰² საქართველოს ისტორია, VII-X კლასების სახელმძღვანელო, თბ., 1979, გვ. 27; ს. ჯანაშია, შრომები, II, თბ., 1952, გვ. 209.

ურ(ი).¹⁰³ ნ. მარს კი ფუძე და სუფიქსიც სომხური წარმოშობისად მიაჩნდა,¹⁰⁴ რასაც იზიარებდა ივ. ჯავახიშვილი.¹⁰⁵

საერთოდ ლეონტი მროველის ნაშრომის ზემოთ აღნიშნული ციტატის შესახებ მოვეუსმინოთ ივ. ჯავახიშვილს: „იგი (ლეონტი მროველი – ს.გ.) გეიხსნის, როდის, როგორ და საიდან გაჩნდა საქართველოში წოდებრივი უსწორ-მასწორობა. როგორც ლეონტი მროველის სიტყვებისგან ჩანს, მას სცოდნია, რომ თავდაპირველად ქართველებში, „ქართლოსიანთა“ შორის წოდებრივი განსხვავება არ არსებობდა: ყველანი თანასწორნი იყვნენ. იმ 1000 ბერძენ მხედარსაც – კი, რომელნიც ვითომც ალექსანდრე მაკედონელმა თავის მოადგილეს აზონს საქართველოში დაუტოვა, იმათაც – კი, საზოგადოებრივ ცხოვრებაში თავდაპირველად განსაკუთრებული უპირატესობა არა ჰქონიათ და მკვიდრ მცხოვრებთა მომხრე გამხდარან... როცა ფარნავაზმა აზონი დაამარცხა, „იგი რომნი ათასნი მხედარნი, რომელნი აზონისგან მიერთნეს ფარნავაზს... განყუნა ხევთა და ქვეყანათა შინა, იპყრნა იგინი კეთილად, რამეთუ ბრძოლასა მას აზონისსა მხნედ იყუნეს და უწოდა მათ სახელი აზნაურნიო.“ ფარნავაზს მათთვის მხოლოდ პატივი უცია, მაგრამ არავითარი უპირატესობა არ მიუნიჭებია. მხოლოდ, როცა ქართლში ამ „აზნაურთა“ დახმარებით საურმაგი გამეფებულა, მაშინ „დაამდაბლნა ქართლოსიანნი და წარჩინებულყვნა აზნაურნი. მაშასადამე, ლეონტი მროველს სცოდნია, რომ „აზნაურობა“ და წოდებრივი უსწორმასწორობა თავდაპირველად არ არსებობდა საქართველოში და მარტო შემდეგ გაჩნდა. ჩვენი ისტორიკოსი (ლეონტი – ს.გ.) ამას გარდა ფიქრობდა, რომ აზნაურები ნამდვილი ქართვე-

¹⁰³ მ. ანდრონიკაშვილი. ირანული წარმოშობის ზოგი ქართული სიტყვის ეტიმოლოგიისათვის. – იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, I, თბ., 1946, გვ. 387.

¹⁰⁴ Н.Я. Марр. Тексты и разыскания по армянско-грузинской филологии, VI, 1904, с. 121.

¹⁰⁵ ივ. ჯავახიშვილი. ქართული სამართლის ისტორია, წ. I, თბ., 1928, გვ. 121.

ლები, „ქართლოსიანნი კი არ არიან, არამედ გაქართველებული უცხოელები, რომ თავანკარი ქართველები, მდაბიო, უპირატესობას მოკლებული ხალხი იყო. ამ შემთხვევაშიც, რასაკვირველია, ჩვენთვის ფასი და მნიშვნელობა ლეონტი მროველის ცნობებს კი არა აქვს, თუ როგორ და როდის დამყარდა ჩვენს ქვეყანაში წოდებრივი უსწორმასწორობა, — მისი ახსნა ამ მხრივ რასაკვირველია ჩვენ ვერ დაგვაკმაყოფილებს, — არამედ იმ გარემოებას, რომ ლეონტი მროველისათვის და ალბათ მის დროინდელ ქართველ განათლებულ წრისათვის წოდებრიობის წარმოშობის საკითხი საგულისხმო ყოფილა, რომ იგი ნამდვილ „ქართლოსიანად“ მართო ქართველ ხალხსა სთვლიდა, ხოლო აზნაურები გაქართველებული უცხოელები მიაჩნდა.“¹⁰⁶

ჩვენ, როგორც დავინახეთ, არა სწორია ლეონტი მროველის კონცეფცია, როგორც აზნაურის წარმოშობისა, ისე მისი ჩასახვის დროის შესახებაც. ამიტომ „ცხოვრება ფარნავაზისი“ შეუძლებელია შექმნილიყო ახ.წ. VII საუკუნემდე, ე.ი. აზნაურობის ჩამოყალიბებამდე, წინააღმდეგ შემთხვევაში ავტორს კარგად ეცოდინებოდა აზნაურობის წარმოშობისა და მისი ჩასახვის დრო. ამიტომ მართებულია ივ. ჯავახიშვილის აზრი, რომ „ქართველი ისტორიკოსის ეს თეორია საქმის ვითარებისა და წოდებრივი უთანასწორობის გენეზისის გამოსარკვევად გამოსადეგი არ არის. იგი დამახასიათებელია და საგულისხმო მხოლოდ იმ ეპოქისათვის, როდესაც ლეონტი მროველი მოღვაწეობდა.“¹⁰⁷

ჩვენი აზრით, ტერმინი აზნაური, ქართული სიტყვიდან ზენ-ზენა-დან უნდა მომდინარეობდეს, რაც ქართულში ზევით, ზემოთ აღნიშნავს.¹⁰⁸ აზნაური ქართული მაწარმოებლითა და ურ-სადაურობის აღმნიშვნელი სუფიქსითაა ნაწარმოები: აზენა-ურ-ილ-აზნაური. ამ შემთხვევაში ფუძეს ზენა-ს განუცდია

¹⁰⁶ ივ. ჯავახიშვილი. თხზ. ტ. VIII, თბ., 1977, გვ. 186, 187.

¹⁰⁷ ივ. ჯავახიშვილი. თხზ. ტ. VI, გვ. 128.

¹⁰⁸ ქართულ კილო-სიტყვითაა სიტყვის კონა, თბ., 1984, გვ. 231.

რედუქცია. ზენა ძველად აღნიშნავდა, აგრეთვე ზეციურ ძალასაც, ღმერთსაც.¹⁰⁹ მაშასადამე, აზნაური შეიძლება განიმარტოს როგორც მაღლა, „ზემოდან მომდინარე“ (შეადარეთ ტოპონიმის სახელი ზნაური).

13. „და ესე ფარნავაზ იყო პირველი მეფე ქართლსა შინა ქართლოსისა ნათესაეთაგანი. ამან განაურცო ენა ქართული, და არღარა იზრახებოდა სხუა ენა ქართლსა შინა თეინიერ ქართულისა. და ამან შექმნა მწიგნობრობა ქართული“.¹¹⁰

ყველა მკვლევარს ერთნაირად არ ესმის წყაროს ეს ცნობა. ზოგიერთის აზრით, აქ გადმოცემული უნდა იყოს ქართული დამწერლობის შემოღება ფარნავაზის მიერ ძვ.წ. III საუკუნეში. მკვლევართა გარკვეული ნაწილის ვარაუდით, აქ საქართველოს მაშინდელ ტერიტორიაზე ქართული ენისა და მწიგნობრობის განვრცობაზეა საუბარი. ასეთ შეხედულებას მხარს უჭერენ ი. ტაბაღუა, ზ. ჭუმბურიძე, ვ. გოილაძე, რ. ბარამიძე, ივ. ლოლაშვილი, ჯ. ღვინჯილია, ვ. ბაგრატიონი. მკვლევართა რიგს არ აკმაყოფილებს მემკტიანის ზემოთ მოცემული ცნობები ქართული მწიგნობრობის შექმნის შესახებ და ქართულ ასო-ნიშანთა შემოღებას მიაწერდა უფრო ძველ პერიოდს. კერძოდ, ძვ.წ. VIII-VII-VI-V საუკუნეებს, მაგალითად: პ. ინგოროყვა, ივ. ჯავახიშვილი, რ. პატარიძე, თ. ბაგრატიონი, მ. ჯანაშვილი, ს. გორგაძე, დ. ბაქრაძე. სამეცნიერო ლიტერატურაში არსებობს სხვაგვარი შეხედულებაც, კერძოდ, კეკელიძისა, რომელიც ძირითადად ეყრდნობა სომხურ საისტორიო წყაროებს. მისი აზრით, ქართული ანბანი შეიქმნა ახ.წ. V საუკუნის დასაწყისში, კერძოდ 420-422 წწ. დაახლოებით ამავე პერიოდით ათარიღებს თ. გამყრელიძეც. მისი აზრით, ძველი ქართული ანბანი ქრისტიანობის დროინდელია, ახ.წ. IV საუკუნის, როდესაც ქრისტიანობა საქართველოში სახელმწიფო რელიგიად იქნა გამოცხადებული. ქართუ-

¹⁰⁹ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ერთტომეული, თბ., 1986, გვ. 232.

¹¹⁰ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 26.

ლი მწიგნობრობის, ასო-ნიშნების შემოღებას ფარნავაზის ეპოქაში (დაახლ. ძვ.წ. 284 წ.) სადავო გახადა ამ ბოლო დროს ბ. ხურცილავამ. მისი აზრით, ქართული ასომთავრული 386-396 წლებშია შექმნილი, და, რაც მთავარია, იგი შეიქმნა არა ფარნავაზის მიერ (ან დროს), არამედ მისი შექმნელები არიან იბერიის მეფე ბაკურ დიდი და გრი-ორმიზდი (ჯალე თუ ჯაყელი). ჩვენ აქ მეტს არ ვისაუბრებთ ამ საკითხებზე, რადგან ამავე წიგნში დამატების სახით შემოგთავაზებთ ქართული დამწერლობის შექმნის პრობლემებს.

14. ახლა კი თბილისის შესახებ. „ფარნავაზიანში“ ჩვენი ქვეყნის დედაქალაქი „ტფილისი“-ს სახით წარმოგვიდგება და იგი მოიხსენიება სამ ადგილას: ერთი ფარნავაზის ნადირობის მომენტში, მეორედ და მესამედ სადაც მოთხრობილია რვა ერისთავისა და ერთი სპასპეტის დადგენა ფარნავაზის მიერ. რამდენად რეალურია ეს ცნობა?

ქართული წყაროების მიხედვით, თბილისის გაქალაქება ადრეფეოდალური ხანის დასაწყისში მომხდარა. IV საუკუნის მეორე ნახევრის ამბებთან დაკავშირებით მას იხსენიებს „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ავტორიცა და ლეონტი მროველიც. ამ ცნობების თანახმად თბილისი ჯერ კიდევ არ არის ქალაქი, ესაა მნიშვნელოვანი სტრატეგიული პუნქტი, რომელსაც თავის რეზიდენციად ირჩევს ირანიდან ქართლში მოვლენებული პიტიახში. თ. გამსახურდიას სჯერა ძველი ქართული წყაროებისა, რომლებიც თბილისის გაქალაქებას მიაწერენ ადრეულ შუა საუკუნეებამდე პერიოდს. მისი მოსაზრებით, ტაბულა პევტინგერიანაზე (IV ს.) მოხსენიებული თბილისი უბრალო სადგურია, როცა მცხეთას აქვს დედაქალაქის აღზენიშნელი ნიშანი, ხოლო მეორე სადგურს, რომელიც რუსთავის მიდამოებშია ლოკალიზებული, ქალაქის აღმნიშვნელი ნიშანი აქვს. ¹¹¹ ძვ.წ. IV საუკუნის ბოლოს, მაშინ, როცა ფარნავაზი ნადირობდა, იქნებ დასახლებული პუნქტი თბილისის სახელით არც კი არსებობდა. თუ ახ.წ. IV საუკუნეში

¹¹¹ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, II, თბ., 1973, გვ. 130, 131.

თბილისი ჯერ კიდევ უბრალო პუნქტია, რასაც მხარს უჭერს რომაული საგზაო რუკა, სადავოს ხდის თბილისის არსებობას 7 საუკუნის უწინარეს. საეჭვოა, რომ მაშინდელი პატარა, უცნობი პუნქტის მიხედვით განესაზღვრათ ხუნანის საერისთავოს თუ შიდა ქართლის ლოკალიზაცია.

მართალი უნდა იყოს ივ. ლოლაშვილი, როცა ამბობს, „ფარნავაზის ცხოვრების“ შექმნის თაობაზე: „მისი პირველი წყარო V საუკუნის შემდეგდროინდელია, რადგანაც მასში მოხსენიებულია ქალაქი „ტფილისი“, რომელიც ვახტანგ გორგასალმა V საუკუნის მეორე ნახევარში დაარსა.¹¹² ჩვენი აზრით, ქალაქ თბილისის აღმშენებლობა 496 წელს ან მომდევნო წელს დაიწყო ვახტანგ გორგასალმა და 504 წლის ახლო დროში დაასრულა მისმა მემკვიდრემ, ქართლის მეფემ დანიმ.¹¹³

„ფარნავაზის ცხოვრება“ ერთი შეხედვით სრული და დამოუკიდებელი ნაწარმოებია, მაგრამ, მასში, როგორც ვხედავთ, შეტანილია ბევრი საეჭვო ცნობა. ის, რომ დაწერილი იყოს ფარნავაზ მეფის ცხოვრების ახლო ხანებში, ვფიქრობ, ამდენ არარსებულ ან არათანმიმდევრულ ამბებს არ შეიტანდა ავტორი მის ცხოვრებაში. მართალია, ამ თხზულებიდან გამოყავით ეს საეჭვო ცნობები, მაგრამ, ასევე, როგორც ჩანს, გვაქვს მონაცემები, რომლებზეც დაყრდნობა შეიძლება.

ლ. სანიკიძის დასკვნით:

- 1 მცდარია ალექსანდრეს ლაშქრობა საქართველოში;
- 2 მცდარია აზოს არსებობა;
- 3 მცდარია ბუნთურქობა;
- 4 მცდარია ალექსანდრეს სიკედილი ალექსანდრიაში;
- 5 მცდარია ალექსანდრეს იმპერიის ოთხ კაცზე განაწილება.

ბა.¹¹⁴

¹¹² ივ. ლოლაშვილი. ქართული წიგნისა და მწერლობის საწყისებთან, გვ. 7, 8.

¹¹³ ს. გოგიტიძე. ძიებანი ვახტანგ გორგასალისდროინდელი ქართლის ისტორიიდან, ბათ., 1998, გვ. 82.

¹¹⁴ ლ. სანიკიძე. ალექსანდრე მაკედონელი, გვ. 354.

ჩვენი კვლევის შედეგებით, მტკიცდება შემდეგი:

1 მცდარია ალექსანდრეს ლაშქრობა საქართველოში;

2 არ შეიძლება ძვ.წ. III საუკუნის მეფედ ჩაითვალოს ფარნავაზი;

3. მცდარია აზონის ვითომდა ალექსანდრეს სარდლის არსებობა;

4 არასწორია ქართველების კულტურული განვითარება;

5 მცდარია იმ პერიოდში ბუნ-თურქებისა და ყივჩაყების არსებობა;

6 მცდარია, რომ თითქოს ალექსანდრეს შემოჰყვნენ „ნათესავნი ქალდეველთაგანნი“;

7 მცდარია ალექსანდრეს სიკვდილი ალექსანდრიაში;

8 მცდარია ალექსანდრეს იმპერიის ოთხ კაცზე განაწილება;

9 ცვლილებებია იმპერიის გამყოფ სარდლების სახელებშიც;

10 არაა მართებული ანტიოქიის, რომის და ბიზანტიის აშენება აღნიშნულ პერიოდში;

11 მცდარია ქართლის სამეფოს 8 საერისთავოდ განაწილება;

12 მცდარია ფარნავაზის მიერ ქართლის ციხე-ქალაქების ხელმეორედ აშენება;

13 არაა მართებული აღნიშნულ ხანაში ბერძნებსა და რომაელებს შორის ბრძოლა;

14 მცდარია „აზნაურების“ წარმოშობის დრო და ტერმინის სემანტიკა;

15 საეგვოა ძვ.წ. III საუკუნეში ქართული ენისა და მწიგნობრობის გავრცელება;

16 არაა მართებული თბილისის მოხსენიება ფარნავაზამდელ ეპოქაში.

მ. ჯოღბორდი ფსევდოკალისტენეს „ალექსანდრიანის“ ტექსტის შესწავლამ და მისმა შედარებამ სხვა წყაროებთან დაარწმუნა, რომ ლეონტი მროველმა ზოგიერთი ცნობა თვითონ შეთხზა. მას ერთადერთი მიზანი ამოძრავებდა –

ქართული საზოგადოებისათვის მიეწოდებინა ინფორმაცია თავისი პერიოდის საინტერესო საკითხებზე. ალექსანდრე მაკედონელის სარდლებს მიაწერა ანტიოქიის, რომის, ბიზანტიონის დაარსება. ამ უკანასკნელს დაუმორჩილა აზო ქართველმა მემბტიანემ. მკვლევარი გამოთქვამს ვარაუდს, რომ აზო ქართული სახელმწიფოებრიობის მტერია, ის ბიზანტიის ქვეშევრდომია, ანალოგიური სიტუაცია შეიქმნა XI საუკუნის საქართველოში, როცა ქართული სამეფო-სამთავროების გაერთიანების პროცესს მტრული დამოკიდებულებებით შეხვდა.¹¹⁵

როგორც აღინიშნა, ყოველმხრივ მიუტევებელი იქნებოდა, თუკი „ფარნავაზის ცხოვრების“ ავტორად ძე.წ. III საუკუნის ან მახლობელი პერიოდის მოღვაწედ ჩავთვლიდით. ცხადია, რომ აღნიშნული თხზულების ავტორი ქრონოლოგიურად დიდი დროის მონაკვეთით უნდა იყოს დაშორებული ფარნავაზის ეპოქასთან. მაგრამ თუ გავითვალისწინებთ თხზულების ყველა მონაცემს აშკარაა, რომ ნაწარმოები ახ.წ. VI-VII საუკუნეებზე უწინარეს დაწერილი ვერ იქნება.

I ქალაქ თბილისის მოხსენიება

(თბილისი, რომ მოთხრობის დაწერის ჟამს პატარა, უცნობი პუნქტი ყოფილიყო, ავტორი ოლქების ლოკალიზაციის განსაზღვრაში არ შეტანდა. ამიტომ ეს მონაცემები V საუკუნის შემდეგდროინდელია, სულ ცოტა, 2 საუკუნით დაშორებული მაინც).

II ქართლის რეა საერისთავოდ დაყოფის საკითხი

(როგორც აღინიშნა, ამ შემთხვევაში იგი უნდა ემყარებოდეს V საუკუნის II ნახევრის საერისთავოებად დაყოფას).

III წარმართული რელიგიის ძრახვა

(„ყოველსა სულიერსა ჭამდეს, მკუდარსა შესჭამდეს, ვითარცა მხეცნი და პირუტყუნი, რომელთა ქცევისა წარმოთქმა უხმ არს...“).

¹¹⁵ მ. ჯოღობორდი. ლეონტი მროველი ალექსანდრე მაკედონელის შესახებ, ჟურნ. საქართველო, № 1-2, 1999, გვ. 33-34.

თუ ყოველივე ზემოთ ნათქვამს კარგად გავანალიზებთ, მაშინ, ცხადია, რომ – „შემოსლვა ალექსანდრესი და მეფენი ფარნავაზიანნი“, შექმნილია ქრისტიანი მწერლის მიერ ახ.წ. V საუკუნის შემდგომ, მომდევნო პერიოდში, და, არა მგონია, VIII საუკუნეზე უწინარეს.

მოვიშველიებ ზ. ალექსიძის ნაშრომს „ცხოვრება ფარნავაზისი“-ს.¹¹⁶ მკვლევარი ერთმანეთს ადარებს „ფარნავაზის ცხოვრებასა“ და „ბაბიკის შესხმას“, რომელიც დაუწერია პეტრე სივნიელს, და, რომელიც დაცულია მოვსეს კალანკატუაციის „აღბანეთის ისტორიაში“. ორივე თხზულებიდან მკვლევარი გამოჰყოფს კონტრაპუნქტებს, რომლებიც ორივე ცხოვრებებს ერთმანეთთან დამოკიდებულს წარმოაჩენს. „ცხოვრება ფარნავაზისი“-დან:

I ქვეყანა დაპყრობილია უცხოელი მოძალადის მიერ;

II 25 წელი აკრძალულია ქართველობა, ქართველთაგან სიკეელის გამოჩენა;

III დაბრუნდება მთავრული წარმოშობის გახიზნული ქართველი გმირი;

IV ნადირობის დროს გმირს ირემი მიიყვანს გადამალულ საუნჯემდე;

V ნაპოვნი განძი გახდება ქვეყნის აღდგენისა და ეროვნული სამეფოს დასაწყისის საფუძველი.

„ცხოვრება ბაბიკისა“-დან:

I ქვეყანა დაპყრობილია უცხოელთა მიერ;

II 25 წელი აკრძალულია სივნიელობა;

III დაბრუნდება მთავრული წარმოშობის გახიზნული სივნიელი გმირი, რომელიც უკაცრიელ ქვეყანას დაიბრუნებს;

IV ნადირობისას გმირს ირემი მიიყვანს გადამალულ საუნჯემდე;¹¹⁷

¹¹⁶ მნათობი, 1984, №12, გვ. 153.

¹¹⁷ დავითი გამოქვაბულში ნახულობს განძს (Армянский народный эпос Сасунские удайцы, перевод К. Мелик-Оганджяни, Ер., 2004, с.20.

V ნაპოვნი განძი გახდება ქვეყნის აღდგენისა და ურჯულთა ქრისტიანობაზე მოქცევის საფუძველი.

როგორც დავინახეთ, ამ ორ ცხოვრებას შორის იდენტურობა აშკარაა, მაგრამ იბადება კითხვა: რომელი მათგანია უძველესი და რომელი მათგანია ერთიმეორეზე დამოკიდებული? ზ. ალექსიძის აზრით, რადგან პეტრე სივნიელი რეალურად არსებული პიროვნებაა და იგი რამდენჯერმე მოიხსენიება დოკუმენტურად დამოწმებულ „ეპისტოლეთა წიგნში“ დვინის კრებასთან (VI ს. 50-იანი წწ.) დაკავშირებით, ამის გამო ამ დროისათვის უნდა არსებულიყო „ცხოვრება ფარნავაზისი“, რომლითაც უსარგებლია პეტრე სივნიელს და გამოუყენებია ამ ცხოვრების ხერხემალი ბაბიკის ცხოვრების ასაგებად.¹¹⁸

რატომ დაინტერესდა მაინცდამაინც ბაბიკის ცხოვრებით პეტრე სივნიელი და რატომ უთმობენ ასეთ დიდ ადგილს მის ცხოვრებას სივნიეთის მეისტორიენი? ამ კითხვაზე მკვლევარის პასუხი ასეთია: „საქმე ის არის, რომ სივნიეთის დამოუკიდებელი სამთავროს ისტორიას ტრადიცია და საისტორიო წყაროები სწორედ ბაბიკიდან იწყებენ. სტეფანოს ორბელიანი თავის „სისაკანის ისტორიას“ „ბაბიკის ცხოვრებით“ იწყებს. როგორც კი მორჩება იგი „ბაბიკის ცხოვრების“ მოყოლას, იძლევა სივნიელ მთავართა სიას და მას ბაბიკით იწყებს. ერთი სიტყვით, სივნიელთათვის სივნიეთის ისტორია ბაბიკით იწყებოდა, ისევე, როგორც ქართველთათვის ფარნავაზით იწყებოდა ქართლის ისტორია: ბუნებრივია, თუ თავისი გმირისათვის „ცხოვრების“ მოდელის ძიებაში სივნიელი მეხოტბენი მეზობელი ქვეყნის პერსპექტივას მიმართავენ.“

ზ. ალექსიძის დასკვნით: „ფარნავაზის ცხოვრება“ დამოუკიდებელი თხზულებაა. იგი შექმნილია VI საუკუნის შუა ხანებზე ადრე.“

¹¹⁸ სამეცნიერო ლიტერატურაში პეტრე სივნიელის ზეობა განსაზღვრულია 549-558 წლებით.

ჩვენი აზრით, რომ „ფარნავაზის ცხოვრება“ შექმნილი უნდა იყოს V საუკუნის შემდგომ პერიოდში კარგად უღებზეა ზ. ალექსიძის დასკვნას, მაგრამ, საკითხაურა, რამდენად არის დამოკიდებული „ბაბიკის ცხოვრება“ „ფარნავაზის ცხოვრებაზე“. თუკი მართლაც ეს უკანასკნელი ეკუთვნის ლეონტი მროველს, მაშინ, პირიქით, „ფარნავაზის ცხოვრება“ უნდა იყოს დამოკიდებული „ბაბიკის ცხოვრებაზე“. ასეთ ვარაუდს თითქოს მხარს უჭერს, ლეონტი მროველის მიერ ხაზარების მოხსენიება, რომლებიც ალექსანდრე მაკედონელის ხანის შემდგომ, რამდენიმე საუკუნის განმავლობაში არც კი მოიხსენიებიან. ისინი სამოღვაწეო ასპარეზზე VII საუკუნეში გამოდიან. მკვლევართა ვარაუდით, მათი აღრეული ხსენება ანაქრონიზმია. თუმცა ამ ტომთა გაცნობა ამიერკავკასიელებისათვის შეიძლება მომხდარიყოს IV საუკუნეშიც, რასაც შესაძლებლად მიიჩნევს ლ. დავლიანიძე-ტატიშვილი.¹¹⁹

მ. ციხისაშვილის აზრით, მიუღებელია კონცეფცია კავკასიის უძველეს ისტორიასთან ხაზარების დაკავშირების შესახებ, რადგანაც ისინი კავკასიის ისტორიაში ახ.წ. VI საუკუნიდან ჩნდებიან. ლეონტის „ხაზარებში“ სამართლიანად იგულისხმებიან „სკვითები“, რომლებიც, მაშინ, მართლაც ცხოვრობდნენ ჩრდილო კავკასიაში და ურთიერთობა ჰქონდათ ამიერკავკასიის ხალხებთან, ძვ.წ. VIII–VII სს. დაწყებული მანამდე, ვიდრე მათ სარმატები შეცვლიდნენ (ძვ.წ. III ს.).¹²⁰

ს. ჯანაშიას გადმოცემით, ხაზარები ერთბაშად ჩნდებიან იმ ტერიტორიაზე, ჩრდილო კავკასიაში, სადაც VI საუკუნემდე მხოლოდ ჰუნთა სხვადასხვა ტომი იხსენიება. VII საუკუნის დამდეგს ხაზარები უკვე გაბატონებული არიან ჩრდილოეთ კავკასიაში.¹²¹

¹¹⁹ მოესეს კალანკატუაცი. აღვანთა ქვეყნის ისტორია, ძველი სომხურიდან თარგმნა, შესავალი, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო ლ. დავლიანიძე-ტატიშვილმა, თბ., 1985, გვ. 179.

¹²⁰ მნათობი, 1988, №9, გვ. 164.

¹²¹ ს. ჯანაშია. შრომები, II, გვ. 369, 370.

მაშასადამე, „აღექსანდრიანისა“ და „ფარნავაზიანის“ ავტორი VI-VII სს. მოღვაწე რომ ყოფილიყო, ასეთ შემთხვევაში მას კარგად უნდა სცოდნოდა ხაზარებთან დაკავშირებული პრობლემები.

ჩვენი აზრით, აქ გამოხატული უნდა იყოს იმ პერიოდის თვალსაზისი, როცა ხაზარებმა ჩრდილო კავკასიაში შექმნეს ძლიერი სახელმწიფო და როცა მათი სამფლობელოები VIII-X საუკუნეებში გადაჭიმული იყო ვოლგიდან ყირიმამდე. აქ გასათვალისწინებელია ერთი გარემოებაც, საკუთრივ ის, რომ „ქართლის ცხოვრების“ ამ ნაწილის შემდგენელი ხაზართა შესახებ წერდა: „მას ეამსა განძლიერდეს ხაზარნი და დაუწყეს ბრძოლად ნათესავთა ლეკისათა და კავკასიოსთა.“¹²² ან კიდევ: „ვერ წინააღუდგეს თარგამოსიანნი, რამეთუ იყო სიმრავლე ურიცხვი ხაზართა, წარტყუენეს ქუეყანა თარგამოსიანთა, და შემუსრნეს ყოველნი ქალაქნი არარატისანი და მასისისანი და ჩრდილოსანი. და დაურჩეს ციხე-ქალაქნი თუხარისი, სამშვილდე, და მტუერის ციხე, რომელ არს ხუნანი, შიდა-ქართლი და ეგრისი.“¹²³

ზემოთ მოყვანილი ციტატები შეიძლება დაეწერათ მხოლოდ და მხოლოდ იმ ეპოქაში, როცა ხაზარები თავისი განვითარების მაღალ საფეხურზე იმყოფებოდნენ. ამიტომ გამორიცხული არაა, რომ აღნიშნული თხზულებები შექმნილიყო თვით ლეონტის მიერ XI საუკუნის შუა ხანებში.

ჩვენ „აღექსანდრიანისა“ და „ფარნავაზიანის“ განხილვით გვინდოდა გვეჩვენებინა, რომ ეს ორი მჭიდროდ შეკრული მოთხრობა დაწერილი უნდა ყოფილიყო დიდი ქრონოლოგიური ზღვარის დაშორებით აღექსანდრე მაკედონელის ეპოქიდან.

¹²² ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 11.

¹²³ იქვე, სვ. 11, 12.

როდის მოღვაწეობდა ფარნავაზი

ქართული წყაროების მონაცემებზე დაყრდნობით, ქართლის პირველი მეფე, ქართლის სამეფო დინასტიის (ფარნავაზიანთა) ფუძემდებელი უნდა გამეფებულიყო ძვ.წ. IV საუკუნის მიწურულს. ცნობილია, რომ თითქოს ალექსანდრე მაკედონელს ქართლში შემოჰყვა აზო, რომელმაც აქ 24 წელი იბატონა. მხოლოდ ამის შემდგომ მოიპოვა ფარნავაზმა უფლება მეფე გამხდარიყო. ამ გარემოებების გათვალისწინებით, მკვლევარები ანგარიშობენ ფარნავაზის მეფობის საწყის ეტაპს.

ვახუშტი ბატონიშვილის ანგარიშით, ფარნავაზი მეფობდა დასაბამიდან 3647-3712 წწ.¹²⁴ თ. ბატონიშვილი, ბესაძე, დ. ბაქრაძე და სხვები ვახუშტის მსგავსად ათარიღებდნენ.¹²⁵ დაახლოებით ასეთივე თარიღებს იძლეოდა მ. ჯანაშვილიც – 301-237 წწ.¹²⁶

ს. გორგაძე მიიჩნევდა, რომ ქართლის პირველი მეფე მოღვაწეობდა 276-206 წწ.¹²⁷ ს. კაკაბაძის მიხედვით, ფარნავაზი მეფობდა 155-140 წწ.¹²⁸ პ. ინგოროყვას გამოკვლევით, იგი მეფობდა 284-219 წწ.¹²⁹ ასეთივე აზრს იცავდა გ. მელიქიშვილი, გ. ლორთქიფანიძე და სხვები.¹³⁰

¹²⁴ ქართლის ცხოვრება, IV, თბ., 1973, გვ. 56.

¹²⁵ თ. ბატონიშვილი. საქართველოს ისტორია, 1848, გვ. 115; დ. ბაქრაძე. ისტორია საქართველოსი, 1889, გვ. 48; Б. Эсадзе. Летопись Грузии, вып. I, 1913, с. 18.

¹²⁶ მ. ჯანაშვილი. საქართველოს მოკლე ისტორია, თბ., 1884, გვ. 12; მისივე, საქართველოს ისტორია, ტ. I, ტფ., 1906, გვ. 98.

¹²⁷ ს. გორგაძე. საქართველოს ისტორია, ქუთაისი, 1915, გვ. 49.

¹²⁸ ს. კაკაბაძე. საისტორიო მოამბე, წ. I, ტფ., 1924, გვ. 11; მისივე, საისტორიო კრებული, წ. III, ტფ., 1928, გვ. I.

¹²⁹ პ. ინგოროყვა. თხზ. ტ. IV, თბ., 1978, გვ. 560.

¹³⁰ Г.А. Меликишвили. К истории древней Грузии, Тб., 1959, с. 57, შეადარეთ: ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, IV, ნაკვ. I, თბ., 1958, გვ. 155; Г. Лорткпанидзе. К истории древней Колхиды, Тб., 1970, с. 14.

ვ. გოილაძის აზრით, ქართლის დიდებული მეფე ქვეყანას 301 (300) – 237/236 წწ. მართავდა.¹³¹ მსგავს დათარიღებას იყენებდა ნ. დაკიშევიჩი.¹³²

ფარნავაზი სომხურ წერილობით წყაროებში მოიხსენიება ფარნუასის ფორმით, თანაც იქ, იგი არის სომხეთის მეფე. მის შესახებ მოგვითხრობენ მოვსეს ხორენაცი (V ს.),¹³³ სებოსი (VIII ს.),¹³⁴ მხითარ აირივანეცი (XIII ს.),¹³⁵ მოვსეს კალანკატუაცი (VII ს.),¹³⁶ სტეფანოს ტარონეცი (XI ს.).¹³⁷

მოვსეს ხორენცთან ხელნაწერებში გადმოცემული ფარნუასი იგივე უნდა იყოს, რაც ფარნავაზი; თანაც, მკვლევართა აზრით, ფარნუასი სომხური სახელი არ არის.¹³⁸ ზოგიერთი ამ თხზულების გამომცემელი ტექსტში ასწორებს ფარნავაზის ფორმით.¹³⁹ სტეფანოს ტარონეცი სომხეთის მეფეთა რიგში ასახელებს ორ ფარნავაზს, თანაც მეფეთა სიის თავში (რიგით მეორე) ფარნავაზ I-ია მოთავსებული, შემდეგ მოდის ფარნაკი. ამ სიის მე-7 რიგშია ფარნავაზ II.¹⁴⁰ ჩვენი გამოთვლით, ფარნავაზ I-ის მბრძანებლობის ხანა ძვ.წ. VIII საუკუნეზე მოდის, ხოლო ფარნავაზ II-ისა ძვ.წ. VII-VI საუკუნეთა მიჯნაზე.

¹³¹ ვ. გოილაძე. ქართული სახელმწიფოებრიობის სათავეებთან, ჟურნ. მნათობი, 1984, № 11, გვ. 153-161.

¹³² Н.М. Дакишев. Батум, Тиф., 1890. с. 25.

¹³³ მოვსეს ხორენაცი. სომხეთის ისტორია, აღ. აბდალაძის თარგმანი, თბ., 1984, გვ. 87.

¹³⁴ История Епископа Себеоса, перевод Ст. Малхасянца, Ер., 1939, с. 15.

¹³⁵ მხითარ აირივანეცი. ქრონოგრაფიული ისტორია, თარგმანი ლ. დავლიანიძე-ტატიშვილისა, თბ., 1990, გვ. 58.

¹³⁶ მოვსეს კალანკატუაცი. ალვანთა ქვეყნის ისტორია, თარგმანი ლ. დავლიანიძე-ტატიშვილისა, თბ., 1985, გვ. 39.

¹³⁷ Степанос Таронский. Всеобщая история, М., 1864, с. 245-246.

¹³⁸ Н.О. Эмин. Династический список хайкидов в истории Армении Моисея Хоренского, М., 1884, с. 22.

¹³⁹ აღ. აბდალაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 87.

¹⁴⁰ სტეფანოს ტარონეცი. დასახ. ნაშრ., გვ. 245-246.

გ. მელიქიშვილი იმოწმებს ვ. ლანგლუასა და ი. მარკვარტს, რომლებიც ფარნავაზის შესახებ აღნიშნავენ, რომ სომეხთა მეფეებს შორის დასახელებულ ფარნავაზში წყარო იმ მეფეს გულისხმობს, რომელსაც იხსენიებს ქართველთა ქრონიკა („ქართლის ცხოვრება“) ქართლის სამეფოს დინასტიის დამწყებად.¹⁴¹

გ. მელიქიშვილი ყურადღებას აქცევდა თვით სახელ ფარნავაზს და მიუთითებდა, რომ სახელი ფარნავაზი, როგორც ცნობილია, სომხური სამყაროსათვის უცხოა. ასეთი სახელის მქონე სომეხ ხელისუფალს თუ სხვა მოღვაწეს ჩვენ არ ვიცნობთ, მაშინ, როცა იგი მეტად პოპულარული ჩანს ქართლის სამეფო სახლში, ამ სახელს ატარებს არა ერთი ქართველი მეფე. ამიტომ გამორიცხული არ არის, რომ სომხეთის მეფეთა სიების ფარნავაზი ის მეფე იყოს, რომელსაც ქართული საისტორიო ტრადიცია ქართლის სამეფოს დაარსებამოყალიბებას მიაწერს.¹⁴²

აღ. აბდალაძე მიუთითებს, რომ შესაძლებელია, ფარნავაზს არაერთი სომხური ოლქიც ექვემდებარებოდა, და ამის გამოა იგი გამოცხადებული სომეხთა მეფედ. როგორც ეტყობა ქართლის მეფე ფარნავაზი მეტისმეტად სახელგანთქმული, ძლევამოსილი პიროვნება ყოფილა, თორემ სხვანაირად იგი ვერ მოხვედებოდა სომხეთის მეფეთა შორის რიგში.¹⁴³

გ. მელიქიშვილის ვარაუდით, ნახევრად ლეგენდარული ფარნავაზი შეიძლება მიეიწინიოთ სამხრეთქართული გაერთიანების ხელისუფლად, რომელმაც ჩრდილოეთისაკენ განავრცო თავისი სამფლობელოები და დედაქალაქად მცხეთა გაიხადა. ასეთი დიდი გაერთიანების ხელისუფალს, მოსალოდნელია, მეზობელ სომხურ ოლქებზეც გაეგრცვლებინა თავისი ძალა-

¹⁴¹ გ. მელიქიშვილი. ფარნავაზი და ფარნავაზიანები ძველ სომხურ საისტორიო წყაროებში. — მაცნე, საქართველოს მეცნ. აკად. საზ. მეცნ. განყ. ორგანო, თბ., 1967, №3, გვ. 50.

¹⁴² იქვე, გვ. 59-60.

¹⁴³ მოვსეს ხორენაცი. სომხეთის ისტორია, აღ. აბდალაძის გამოცემა, გვ. 255, შენ. 85.

უფლება, და ამ გზით სომხეთის მეფის სიაშიც მოეპოვებინა ადგილი.¹⁴⁴

როდის მეფობდა სომეხთა მეფეების სიაში მოხვედრილი ფარნავაზი?

ყველა სომხურ საისტორიო წყაროში (მოვსეს ხორენაცი, სებეოსი, მოვსეს კალანკატუაცი, მხითარ აირივანეცი...) სომეხთა მეფეების რიგის ფარნავაზი არის ძვ.წ. VII საუკუნის დასასრულის VI საუკუნის პირველი ნახევრის მოღვაწე. იგი მეფობდა პრაჩიას შემდეგ. მოვსეს ხორენაცი ამ პრაჩიის შესახებ ამბობს, რომ მის დროს ცხოვრობდა ბაბილონელთა მეფე ნაბუქოდონოსორი, რომელმაც იუდეველები დაატყვევა.¹⁴⁵ სებეოსთან დაცულ ცნობაში (იმოწმებს მარ აბასის თხზულებას) ფარნავაზი ბაბილონეთის მეფის ნაბუქოდონოსორის (604-562 წწ.) თანამედროვეა. სებეოსთან ნათქვამია, რომ ეს ფარნავაზი დამარცხდა ნაბუქოდონოსორთან ბრძოლაში.¹⁴⁶ სომეხი მეფეების სიის ფარნავაზი რომ ქართველია, ეჭვი არ შეგვეპარება, თუკი იმავე სებეოსის ნაშრომში ფარნავაზის შესახებ ცნობას მოვიტანთ. ამ ფარნავაზმა დაბადა ბაგამი და ბაგრატი, ბაგრატი დაბადა ბიურატი...¹⁴⁷ აქვე იხსენიება ბაგარატ ფარნავაზიანი,¹⁴⁸ რაც იმის მარჯვენაა, რომ ფარნავაზიანების განშტოება უნდა იყოს მეორე ქართული სამეფო დინასტია ბაგრატიონები და ქართველი სეფეწულები ბივრტიანები, რომლებიც ოძრხეს (სამცხე-აჭარა) საერისთავოს ედგნენ სათავეში, ძვ.წ. IV საუკუნიდან – ახ.წ. V საუკუნის ჩათვლით მაინც.

ფარნავაზის ქართულ სამყაროსადმი მიკუთვნილება უფრო სარწმუნო გახდება, თუკი ამ სახელს ენათმეცნიერული თვალსაზრისით განვიხილავთ. სახელი ფარნავაზი უნდა წარ-

¹⁴⁴ გ. მელიქიშვილი. დასახ. ნაშრ., გვ. 60.

¹⁴⁵ მოვსეს სორენაცი, სომხეთის ისტორია, გვ. 86, შენ.

¹⁴⁶ История епископа Себеоса, с. 15.

¹⁴⁷ იქვე, გვ. 15.

¹⁴⁸ იქვე, გვ. 17.

მოღვაწედეს ორი ნაწილისაგან ფარნა და ვაზი. ფარნა – ფარნუკი ერქვა იბერიის მეფეს, რომელიც მეფობდა არმაზაერთან ერთად.¹⁴⁹ ერთი კიდევ ასეთი სახელის მქონე ქართლის მეფე – ხსე-ფარნუკი მოიხსენიება სერაფიტის ძეგლის წარწერაში (არმაზის ბილინგვა).¹⁵⁰ ფარნაკი ერქვა აგრეთვე მითრიდატე VI ეპატორის ვაჟიშვილს, რომელიც მეფობდა ბოსფორში.¹⁵¹ იგივე სახელი ერქვა პონთოს მეფეს ფარნაკ I-ს (190-169 წწ.). ელემენტი ფარნა გამოიყოფა ქართლის მეფის ფარნაჯობის, იგივე ფარნაჯომის სახელშიც, რომელმაც აღმართა კერპი ზადენი. მეგრულში ფარ – ფიტია (თაფლგამოცლილი ფიტა); ფარან – დრო, ხანი; ფარნუკ – პირფერი, პირმოთნე, ცბიერი; ფარონ – ტევრი, ხშირი ტყე; ფარნა – ფერდელა, ფერდთეთრი და ა.შ.¹⁵² ამ სიტყვებიდან, ადამიანის საკუთარ სახელს რომ შეფარდებოდეს, უნდა იყოს სიტყვა ფარუკ. ასეთ აზრს მხარს უჭერს II ს. 60-70-იან წლებში იბერიაში მოღვაწე მეფის ხსე-ფარუკ-ის სახელის ფორმაც. „ქართლის ცხოვრებას“ და „მოქცევაჲ ქართლისაჲში“ ამ მეფის სახელი ფარნუკი უნდა ყოფილიყო.¹⁵³ ფარნა მეგრულში ადამიანის საკუთარი სახელია. იგი დასტურდება სამეგრელოს წერილობით ძეგლებში.¹⁵⁴ რაც შეეხება სახელ ფარნავაზის მეორე ნაწილს ვაზი – ეს სახელი კარგად ცნობილი უნდა ყოფილიყო ვაზის სამშობლოში. იგი გადმოიცემოდა აგრეთვე აზა-აზოს ფორმითაც, როგორც ჩანს, ძველ ენებში ე ბგერის უქონლობის გამო.

ქალაქი ფარნაკი იყო განლაგებული სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში, ტრაპეზუნტის დასავლეთით, ქართ-

¹⁴⁹ პ. ინგოროყვა. ტ. IV, გვ. 561; გ. მელიქიშვილი. ქართლის (იბერიის) სამეფოს ისტორიის ქრონოლოგიის საკითხისათვის, ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, IV, ნაკვ. I, თბ., 1958, გვ. 155.

¹⁵⁰ გ. წერეთელი. არმაზის ბილინგვა. – ენიშკის მოამბე, XIII, 1942.

¹⁵¹ Г.А. Меликишвили. К истории... с. 332.

¹⁵² ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 84, 86.

¹⁵³ პ. ინგოროყვა. თხზ. ტ. IV, გვ. 536-537, 551.

¹⁵⁴ პ. ცხადაია. სამეგრელოს... გვ. 79, 109.

ველი ტომების – ტიბარენებისა და მოსინიკების ტერიტორიაზე.¹⁵⁵ ქალაქი ფარნაკია ლოკალიზდება მოსინიკების (მუშუანი?) ტომის საცხოვრისის მიდამოებში, ქალაქების – ქოირადესისა და კერასუნტის (გირესუნი) ადგილზე. იგი დააარსა პონტოს მეფემ ფარნაკ I-მა.¹⁵⁶

თავად სახელი ფარნავაზი რომ ერქვა თითქოს ძვ.წ. III საუკუნეში მოღვაწე ქართლის მეფეს, გარდა ამისა, იგივე სახელი ერქვა ძვ.წ. 36 წლის ახლო ხანებში მცხოვრებ ქართლის სხვა მეფეს. მას მოიხსენიებს დიონ კასიუსი (155-235 წწ.). იგივე სახელი ფარნავაზი ერქვა ქართლის მეფის ფარსმანის (დახლ. 120-იანი წწ. – 163 /165 წ.) სპასპეტს (მხედართმთავარი).¹⁵⁷ თავად ფარსმან ავაზს შეიძლება შემოკლებით ფარნავაზს ეძახდნენ. როგორც აღინიშნა ფარნავაზი ერქვა ძვ.წ. VI საუკუნეში მოღვაწე მეფეს, რომელიც სომხეთის მეფეთა სიაში მოხვდა. იმავე სახელს ატარებდა მცირეაზიელი ოლქის ბითუნიის გამგებელიც.¹⁵⁸

მაშასადამე, ტერმინი ფარნავაზი (ფარნაოზი) ორი ნაწილისაგან შედგება. მისი პირველი ნაწილი, ისე მეორე ნაწილი (ფარნა-ვაზი) ერთმანეთისაგან დამოუკიდებლადაც არსებობდნენ ძველ ქართულ სამყაროში. ფარნავაზი, ფარნა(კი) და აზი(აზო) თავიანთი წარმომავლობით ქართველური სახელებია. თუმცა ფარნავაზი-ფარნაოზი არა ორი ნაწილისაგან, არამედ ერთი ნაწილისაგან (ფარნა) და სუფიქსისაგან ოზი-აზი შედგებოდეს, ისეთივეა, როგორიც კარტო-ზია-სა და შერო-ზია-ში გამოყოფილი ზია ელემენტისა. ე შეიძლება კეთილხმოვნებისათვის იყოს ჩართული, როგორც ტერმინ საქართველ-ო-ში.

¹⁵⁵ Страбон. География, с. 515.

¹⁵⁶ თ. ყაუხიშვილი. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები, თბ., 1976, გვ. 44; Г.А. Меликишвили. К истории древней Грузии, с. 302.

¹⁵⁷ კ. წერეთელი. შენიშვნები არმაზის ბილინგვის არამეულ ტექსტზე, თბ., 1992, გვ. 32, 36.

¹⁵⁸ Ксенофонт. Анабасис, перевод М. Максимовой, М.-Л., 1951, с. 224.

როგორც აღინიშნა, სომხური წყაროების (ხორენაცი, სე-
ბეოსი) მიხედვით ფარნავაზი ნაბუქოდონოსორის (604-562 წწ.)
თანამედროვეა. მხითარ აირივანეცი 618 წლიდან 562 წლამდე
ქრონოლოგიურ პერიოდში იმავე პრაქსიას შემდეგ, რომლის
შემდეგაც მოსალოდნელი იყო სომეხთა მეფის ფარნავაზის
მოხსენიება, მის მაგიერ ავტორი ლაპარაკობს ქართლის მეფე
ფარნავაზზე: „პირველი ქართველი მეფე ფარნავაზი, რომელ-
მაც ექესი ენიდან შექმნა ქართული. მანვე [შექმნა] მათი დამ-
წერლობა.“¹⁵⁹ შემდეგ გრძელდება: „მოვიდა ნაბუქოდონოსორი
და ალყა შემოარტყა იერუსალიმს...“¹⁶⁰ მხოლოდ ამის შემდეგ,
562-518 წლების კვეშ მოხსენიებულია სომხეთის სიის ფარ-
ნავაზი.¹⁶¹

ეს ბოლო მოვლენა სამეცნიერო ლიტერატურაში ძვ.წ. 586
წლითაა დათარიღებული,¹⁶² ამიტომ ფარნავაზის გამეფება ამ
თარიღზე უწინარესი დროით უნდა განისაზღვროს. მით
უპეტეს, რომ ფარნავაზის მოღვაწეობა შემოსაზღვრულია 618-
დან 562 წლამდე პერიოდით.

„მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ქრონიკაში მოთხრობილია, რომ
„მაჴინ მოვიდეს ნათესავნი მებრძოლნი, ქალდეველთაგან
გამოსხმულნი, ჰონნი... და შემდგომად რაოდენისამე ჟამისა
მოვიდა ალექსანდრე...“¹⁶³

ეს ამბები „ქართლის ცხოვრებაში“ მოთხრობილია ქართ-
ლში ალექსანდრეს შემოსვლის უწინარეს. აქ წერია: “ნაბუ-

¹⁵⁹ მხითარ აირივანეცი. ქრონოგრაფიული ისტორია, გვ. 57.

¹⁶⁰ იქვე.

¹⁶¹ იქვე გვ. 58.

¹⁶² ნაბუქოდონოსორი პირველად იუდეაში ძვ.წ. 597 წ. შეიჭრა, იერუსა-
ლიმი 597, 588, 586, 582 წლებში ცეცხლს მისცეს და მისი მოსახლეობა
ბაბილონეთში გარეკეს (ს. გოგიტიძე. წერილობითი წყაროები ებრაელ-
თა საქართველოში მოსვლისა და დამკვიდრების შესახებ, ეურნ. ლიტე-
რატურული აჭარა, 1999, №8, გვ. 113-117); ა. ბათოშვილი. ებრაელი
ხალხის ისტორიიდან, თბ., 1991, გვ. 99-101.

¹⁶³ შატბერდის კრებული, X საუკუნისა, გამოსცეს ბ. გიგინეიშვილმა და
ელ. გიუნაშვილმა, თბ., 1979, გვ. 320.

ქოდონოსორ მეფემან წარმოსტყუევნა იერუსალიმი და მინით ოტებულნი ურიანი მოვიდეს ქართლს ¹⁶⁴

როგორც ვხედავთ, ქართულ წყაროებში ნაბუქოდონოსორთან და ქალდეელებთან (იგივე ქალდეელები, ბაბილონელები, შუამდინარელები) დაკავშირებული ამბები (ე.ი. ძვ.წ. VI ს.) გადმოცემულია ალექსანდრე მაკედონელის მოღვაწეობის პერიოდის უწინარეს („შემდგომად რაოდენისამე ჟამისა მოვიდა ალექსანდრე“) და თანაც ეს ამბავი მოთხრობილია აზოფარნავაზის ქართლში დაფუძნების წინარე ხანაში. როგორც ზემოთ აღინიშნა, ბაბილონეთის მეფეს იერუსალიმი რამდენჯერმე დაულაშქრავს 597-582 წლებში. ამიტომ ყველაფერი ეს გვაგარაუდებინებს, რომ ფარნავაზი არ უნდა ყოფილიყო ძვ.წ. III ს. I ნახევრის მეფე, იგი, როგორც ჩანს, ძვ.წ. VI საუკუნის პირველი ნახევრის მოღვაწე უნდა ყოფილიყო. ამას გვაგარაუდებინებს აგრეთვე მრავალი მოვლენა, რომლებიც ასახულია როგორც ქართლის ცხოვრებაში, ისე ძველ ბერძნულ-რომაულ და სომხურ წყაროებში. განვიხილოთ ისინიც:

1. რომელი მწერლის – ფლავიუს არიანეს გადმოცემით, ალექსანდრეს შუა აზიის ექსპედიციის დროს, დაახლოებით 329-327 წლებში, მდ. ოქსოსთან, სოგდიანაში დაბანაკებულ ალექსანდრესთან მიდის ფარსმანი (ფარსმანესი), ხორაზმელთა მეფე 1500 ცხენოსნით და სთავაზობს მას დახმარებას, ამასთანავე, ის არის კოლხთა მოდგმისა და ამადონთა მეზობელი.¹⁶⁵ არიანესავე ცნობით, „ნეარხოსი ამბობს, რომ ვიღაცა დესპანებმა ეექსინის პონტოდან სულ ცოტა გზა გაიარეს და შეხვდნენ ალექსანდრეს, რომელიც სპარსეთზე გავლით მიდიოდა და დიდად გააოცეს ის, როდესაც უთხრეს, თუ რა მოკლე იყო ის გზა.“¹⁶⁶ ფარსმანესმა ალექსანდრეს შესთავაზა – თუ მას სურს, თავს დაესხას კოლხებსა და ამადონებს და

¹⁶⁴ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 15.

¹⁶⁵ თ. ყაუხჩიშვილი. ბერძენი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, V, თბ., 1983, გვ. 123.

¹⁶⁶ იქვე, გვ. 142.

დამორჩილოს ეკესიის პონტომდე ტომები, ის კპირდება, რომ იქნება მისი მეგზური და მოუშალებს ლაშქრისათვის პროვინტს. ალექსანდრემ შეაქო ფარსმანესი, მასთან მეგობრობა და მოკავშირეობა დაამყარა. ალექსანდრემ უთხრა, რომ შემდეგში, როცა დალაშქრავს პონტოს შიგნითა მხარეს, მაშინ შეესრულებინა დანაპირები.

სამეცნიერო ლიტერატურაში დიდი ხანია შენიშნული, რომ აქ მოხსენიებული ფარსმანი არის ქართლის მეფე. რა თქმა უნდა, თუ გავითვალისწინებთ შემდეგ არგუმენტებს, შეიძლება ეს საკითხი დადებითად გადაწყვიტოთ: I – ის ცხოვრობს ეკესიის პონტოსთან; II – ფარსმანი იბერიაში რამდენიმე მეფეს ერქვა; III – თუკი არ იყო იბერიის მეფე მაშინ, როგორ ცხოვრობდა ამაზონებისა და კოლხების მეზობლად; IV – თუ ქართლის მეფე არ იყო, პონტოს შიგნით, კავკასიონის გადაღმა და თუნდაც კოლხების დამორჩილებისათვის ბრძოლაში როგორ აპირებდა ფარსმანი ალექსანდრეს ლაშქრის მომარაგებას სურსათით; V – ალექსანდრემ თხოვა, რომ შემდეგში შეესრულებინა დანაპირები, როცა ლაშქრობებს პონტოს შიგნით დაიწყებდა; VI და ბოლო – მინდა გავამახვილო ყურადღება იმის შესახებ, გადამწერთა ხელით ხომ არ დამახინჯდა ქარი თუ ქართი (ხართი) ხარასქხორასმად. ან გაუგებარი ქართი (ხართი) ან ანტიკურ წყაროებში ქართის სახელად დამოწმებული ქარიმატი¹⁶⁷ ხორას თუ ხორასმისთან იქნა გაიგივებული.

თუკი დავუშვებთ, რომ ფარსმანი იბერიის მეფეა ძვ.წ. 329-327 წლებში და იგი აგრძელებს მეფობას, თანაც ამ დროისათვის იგი ხანდაზმული ვერ იქნებოდა, რომ შუა აზიაში გამგზავრება გაჭირვებოდა. აქედან გამომდინარე, შეიძლება დავასკვნათ, რომ ფარნავაზ I-ის სავარაუდო მეფობამდე, იბერიაში მეფობის ინსტიტუტი არსებობდა და შესაბამისად, ქართლის სამეფო არსებობდა. ფარსმანი მეფობას განაგრძობ-

¹⁶⁷ ს. გოგიტიძე. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს საისტორიო გეოგრაფია (ძვ.წ. XII– IV სს.), ბათ., 2002, გვ. 131, იხ. აგრეთვე რუკა.

და ძვ.წ. IV საუკუნის მიწურულისათვის და ქართლში ამ პერიოდისათვის ჯერ აზონის, ხოლო შემდეგ ფარნავეზის მეფობისათვის დრო არ რჩება.

ქართლის მეფე დიდებული ფარნავეზი, რომ ძვ.წ. VI საუკუნეში, ან VII-VI საუკუნის მოღვაწე, რომ უნდა ყოფილიყო, ეთანხმება ქართული და სომხური წყაროების სხვა მონაცემები.

2. ქართლის მეათე მეფის – ადერკის, რომელიც „ქართლის ცხოვრების“ ცნობით, მეფობდა 1-57 წლებში, მეფობის პერიოდში მოთხრობილია: „ამისვე ადერკის მეფობასა გამოჩნდა კუალად მეფობა სპარსეთისა. რამეთუ რათგან შესრულ იყო აღექსანდრე და განერყუნა სპარსეთი, აქა ჟამადმდე არღარა დაჯდომილ იყო მეფე სპარსეთს... მაშინ შეკრბეს ერისთავნი სპარსეთისანი და დასუეს მეფედ აულაღან ბრძენი...“¹⁶⁸

როგორც ნაწყვეტიდან ჩანს, მეფობა, რომელიც მოიშალა სპარსეთში აღექსანდრე მაკედონელის ლაშქრობის შედეგად, აღდგა აულაღანის მეთავეობით. როგორც ცნობილია, სპარსეთში მეფობა აღდგა ძვ.წ. 251 წელს. იგი აღადგინა არშაკმა. თუმცა არის ასეთი შეხედულებაც: პირველად პართიის მეფედ ძვ.წ. 250 წელს თავი გამოაცხადა ყოფილმა სელევკიდმა ანდრაგორმა. შემდეგ ქვეყანა დაიპყრო ადგილობრივმა ტომებმა არშაკის მეთაურობით.¹⁶⁹ ბოლო მოვლენა მოხდა 247 წ. სწორედ ეს მომენტიცაა ასახული „ქართლის ცხოვრებაში“.

თუკი აღნიშნული მოვლენები ხდებოდა ადერკი მეფის დროს, მაშინ თავისთავად ცხადია, რომ ადერკი უნდა ყოფილიყო ძვ.წ. III საუკუნის შუა ხანების მეფე. ყოველ შემთხვევაში, ქართლის მეფედ 251-247 წწ. მაინც ადერკი უნდა ყოფილიყო. თუკი ადერკი მართლაც მოღვაწეობდა ძვ.წ. III საუკუნის შუახანებში, მაშინ, ასეთ შემთხვევაში ფარნავეზ მეფე ვერ იმეფებდა ძვ.წ. 237 ან 219 წლამდე. და კიდევ ერთი: ფარნავეზ I-სა და ადერკის შორის მეფეთა რიგში მოთავ-

¹⁶⁸ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 43.

¹⁶⁹ История Древнего Востока, М., 1979, с. 227.

სებული 2-9 მეფენი სად უნდა წავიყვანოთ? „ქართლის ცხოვრებაში“ მოგვეპოვება ამ აზრის მხარდამჭერი საბუთები.

3. „ქართლის ცხოვრების“ ცნობით, ე.ი. ვითომდა ახ.წ. 57 წლის მომდევნო ხანებში ქართლში ყოფილა ორმეფობა, ე.ი. ქართლის სამეფო ორ ნაწილად ყოფილა გაყოფილი, ერთი მეფე მცხეთას, ხოლო მეორე არმაზში მჯდარა. „მეფეთა ცხოვრება“ ამ ამბავს ასე გადმოგცემს: აღერკიმ თავის შვილებს ბარტომსა და ქართამს განუყო თავისი სამეფო. მათ შორის საზღვარი გადიოდა დაახლოებით მტკვრის დინებაზე.¹⁷⁰ „ქართლის ცხოვრება“ და „მოქცევაჲ ქალთლისაჲ“ აღნიშნული ორმეფობის პერიოდში შესაბამისად 5 და 6 ასეთ რიგს (მეფეთა წყვილს) ასახელებენ. ფაქტიურად, ამ წყვილებს სინამდვილეში, რეალურად არსებული მეფეთა რიგები უჭირავთ, რომელთა შესახებაც გადმოგცემენ რომაული წყაროები და ეპიგრაფიკული ძეგლები.¹⁷¹ ამ უკანასკნელთა მიხედვით, დაახლოებით ქართული წყაროების მეფეთა წყვილების ადგილებს იკავებენ მითრიდატეს შემდეგ ფარსმანი, ისევ მითრიდატე, ხოლო შემდეგ ფარსმანი და ხსეგარნუგი.

გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ორმეფობა ქართლის სამეფოში უნდა ყოფილიყო ძვ.წ. 189 წლიდან მოყოლებული, როცა, სტრაბონის გადმოცემით, სომხეთმა ქართლს ჩამოატრა ხორძენა, გოგარენა და პარიადრის მთის კალთები¹⁷² (=სპერი, ტაო).

¹⁷⁰ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 43.

¹⁷¹ ქართული წყაროთმცოდნეობა, III, თბ., 1971, გვ. 22; თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები, თბ., 1976, გვ. 241-247; გ. წერეთელი. ვესპასიანეს ხანის მცხეთის ბერძნული წარწერა, თბ., 1958, გვ. 20; გ. წერეთელი. არმაზის ბილინგვა, ენიშკის მოამბე, XIII, თბ., 1942, გვ. 42-43; გ. გიორგაძე. ტოპონიმები არმაზის ერთეზოვან არამეოგრაფიულ წარწერაში. – ამიერკავკასიის ისტორიის პრობლემები, თბ., 1991, გვ. 33-35; ნ. ლომოური. დიონ კასიოსის ცნობები საქართველოს შესახებ, თბ., 1966; ტაციტუსის ცნობები საქართველოს შესახებ, თარგმანი ალ. გამყრელიძისა, თბ., 1973; Сборник греческих и латинских надписей Кавказа, составил И. Помяловский, СПб., 1881, с. 15.

¹⁷² Страбон. География, с. 498.

„მეფეთა ცხოვრებაში“ აღნიშნულია, რომ ადერკიდან ფარსმანისა და კაოსის მეფობამდე ქართლი ემორჩილებოდა სომხეთს. ამავე დროს არმაზში მჯდომი მეფეები ეხმარებოდნენ სომხეთს გარეშე ძალებთან ბრძოლაში. იმ დროს სომხეთის სამეფო ტახტზე ასულა დიდი იარვანდი.¹⁷³

მეკლევარების აზრით, ქართლში ორმეფობის პერიოდი ეხება არა ახ.წ. I-III საუკუნებს, როცა ქართლის სამეფო მეტისმეტად ძლიერი ქვეყანა იყო, რაც ასახულია როგორც რომაულ წყაროებში (ტაციტუსი, დიონ კასიუსი), ისე ეპიგრაფიკულ ძეგლებში (ვესპასიანეს 75 წ. დათარიღებული წარწერა, რომის ეპიტაფია, არმაზის ბილინგვა), არამედ ძვ.წ. II-I საუკუნეებს.¹⁷⁴

რა თქმა უნდა, არმაზში მჯდომი მეფეები ძვ.წ. II საუკუნიდან დაახლოებით ერთი საუკუნის განმავლობაში, როგორც ჩანს, ემორჩილებოდნენ სომხეთის მეფეებს. ამას, როგორც აღინიშნა, ქართული, ბერძნული და რომაული წყაროების მონაცემებიც უჭერს მხარს. თუკი ადერკი 57 წლის განმავლობაში მეფობდა, იგი მომსწრე იყო პართიის სახელმწიფოს ჩამოყალიბებისა (ძვ.წ. 251-245 წლებში) და ამავე დროს მისი მეფობის დასასრულს შეიქმნა ქართლში ორმეფობის ინსტიტუტი, ე.ი. ქართლის სამეფო ტახტი ორად გაიყო (სტრაბონის ცნობით, დაახლოებით ძვ.წ. 189 წელს), მაშინ $245-57=188$ წელს უდრის და ვფიქრობთ, ეს თარიღი ან მისი ახლო დრო უნდა ყოფილიყო ქართლში ორმეფობის დასაწყისი.

ასე რომ, ადერკი უნდა იყოს ძვ.წ. III საუკუნის მეორე ნახევრის ქართლის მეფე, და არა როგორც ქართული წყაროები გადმოგვცემენ. თუკი ეს ასეა, მაშინ ფარნავაზის მეფობა მოვა არა ძვ.წ. III საუკუნის პირველ ნახევარში, არამედ ორი-სამი საუკუნით გადაინაცვლებს უკან, ე.ი. დაახლოებით ძვ.წ. VI საუკუნეში, ისე, როგორც ასახულია სომხურ წყაროებში.

¹⁷³ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 44.

¹⁷⁴ დ. აბაშიძე. ქართლის (იბერიის) პოლიტიკური ისტორიის ზოგიერთი საკითხი, ჟურნ. მანთობი, 1987, №9, გვ. 154-161.

4. გარდა აღნიშნული გამოთვლებისა, ამას ეთანხმება ადერკი მეფის მოღვაწეობის პერიოდში ნათქვამი, რომ მის (ადერკის) მეფობაში სომხეთში გამეფდა დიდი იარკანდი. ეს ის იარკანდია, რომელმაც სომხეთის ტახტი არტაშეს I-ის გამეფებამდე, რამდენიმე წლის უწინარეს ჩაიგდო ხელში. ამის შესახებ მოგვითხრობს მოვსეს ხორენაცი.¹⁷⁵ სომხურ წყაროშია ერვანდი. აქაც, ისევე როგორც ქართულ წყაროებში, ქრონოლოგიურ აღრევას აქვს ადგილი. თითქოს ერვანდი შეუკაცშირდა რომაელებს, ვესპასიანესა და ტიტეს (მოღვაწეობდნენ ახ.წ. 70-80-იან წწ.). ამ შემთხვევაში ძვ.წ. II საუკუნის დასაწყისის ამბები გადმოტანილია ახ.წ. I საუკუნის მიწურულისათვის, ისევე, როგორც ჩვენ გვქონდა „ქართლის ცხოვრების“ ქართველ მეფეთა შემთხვევაში.

5. ფარნავაზი რომ ძვ.წ. III საუკუნის მოღვაწე არ უნდა ყოფილიყო, დასტურდება აგრეთვე „ქართლის ცხოვრებისა“ და „მოქცევაჲ ქართლისაჲში“ დაცული სხვა ცნობებით.

„მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ მეფეთა სიის ბოლოში, რომლის პირველი მეფეა აზო, ხოლო რიგით 27-ე მირიანი, ქვემოთ აღნიშნავს, რომ „ესე ოცდარვანი მეფენი ქართლს შინა წარმართნი.“¹⁷⁶ ხოლო „წმინდა ნინოს ცხოვრების“ ვრცელი რედაქციის დასასრულს, მირიანი თავისი გარდაცვალების ჟამს ამბობს „ვარ მე ოც და მეთექუსმეტე მეფე...“¹⁷⁷ „ქართლის ცხოვრების“ ძველ სომხურ თარგმანში ნათქვამია, რომ „დასრულდნენ ფარნავაზიანნი, რომლებიც ითვლიდნენ 28 მეფეს ალექსანდრედან“,¹⁷⁸ მაშინ, როცა აქამდე მეფეთა რიგს აქვს ნუმერაცია და ასფაგური არის ვითომდა 23-ე ქართლის მეფე.

მაშასადამე, „ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით, გვყავს 23 მეფე და მაინც აღნიშნულია, რომ მირიანამდე იყო 28 მეფე.

¹⁷⁵ მოვსეს ხორენაცი. სომხეთის ისტორია, გვ. 132-134.

¹⁷⁶ შატბერდის კრებული, გვ. 321.

¹⁷⁷ იქვე, გვ. 353.

¹⁷⁸ ქართლის ცხოვრების ძველი სომხური თარგმანი, გამოსცა ილ. აბულაძემ, თბ., 1953, გვ. 65.

ხოლო „მოქცევაჲ ქართლისაჲთ“ 27 მეფე და მინაწერით 28 მეფე მირიანის ჩათვლით. თავად მირიან მეფე თავის ანდერძში აღნიშნავს, რომ ის არის 36-ე მეფე. „ქართლის ცხოვრების“ ძველი სომხური თარგმანის მიხედვით ალექსანდრედან ასფაგურის ჩათვლით არის 28. როგორ უნდა ავხსნათ ამგვარი შეუსაბამობანი?

ჩვენი აზრით, 28 (ან 23 თუ 27) მეფე არის ალექსანდრედან, ხოლო 36 ნაბუქოდონოსორიდან, ე.ი. ფარნავაზიდან, რომელიც მეფობდა ქართლ-იბერიაში ძვ.წ. VI საუკუნეში. მართლაც, მეფეთა რიგში სხვაობა (36-28/27 ან 23) გვაძლევს 8 (ან 9, 13) მეფეს. თითოეულს რომ მივცეთ საშუალოდ 30 წელი, როგორც პეროდოტე ანგარიშობდა, გამოვა 240 წელი და თუ ამას მივუმატებთ ალექსანდრეს პერიოდს, გამოვა ძვ.წ. VI საუკუნის პირველი ნახევარი, თუკი ვიანგარიშებთ 9 ან 13 მეფეს, კიდევ უფრო ძველ დროში გადავიტანთ ქართლის პირველი მეფის აზონის ან ფარნავაზის მოღვაწეობის ქრონოლოგიურ ჩარჩოებს.

აქედან გამომდინარე, შეუძლებელია, რომ ფარნავაზ I ძვ.წ. III საუკუნის პირველი ნახევრის ხელისუფალი, ქართლის პირველი მეფე ყოფილიყოს. ქართული სამეფოს სათავეები საძიებელია ძვ.წ. VII-VI საუკუნეთა მიჯნაზე, ან კიდევ ცოტათი ადრე ან გვიან. როგორც ქვემოთ დავინახავთ, ასეთ შეხედულებას წყაროთა არა ერთი მონაცემი უჭერს მხარს.

6. „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ცნობით, ორმეფობის პირველი წყვილის ქარძამისა და ბრატმანის მეფობის პერიოდში მცხეთაში შემოსულა ლტოლვილ ჰურიათა კიდევ ერთი ჯგუფი.¹⁷⁹ „მეფეთა ცხოვრების“ გადმოცემით, ბარტამისა და ქართამის მეფობაში, რომაელებს ვესპასიანეს დროს იერუსალიმი აუოხრებია და იქიდან წამოსული ჰურიანი მცხეთაში დაბინავებულიან.¹⁸⁰

¹⁷⁹ შატბერდის კრებული, გვ. 321.

¹⁸⁰ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 44.

„მოქცევაჲ ქართლისაჲში“ რომის იმპერატორი არ არის აღნიშნული, ხოლო ამ ცნობებზე დაყრდნობით შექმნილ „მეფეთა ცხოვრების“ მიხედვით, რომში, მაშინ იმპერატორად მჯდარა უესპასიანოსი, რომელიც იმპერიას განაგებდა – 69-78 წლებში.

ჩვენი აზრით, „ქართლის ცხოვრების“ აღნიშნული ცნობა „მოქცევაჲ ქართლისაჲდან“ თუ მისი წყაროდან უნდა მომდინარეობდეს. „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ქრონიკაში, როგორც ვხედავთ, მითითებული არ არის რომის იმპერატორი, რომლის დროსაც მოხდა ეს ფაქტი, „ქართლის ცხოვრების“ ამ მონაკვეთის შემდგენელმა ამ ორი მეფის მოღვაწეობის ორიენტორად სწორედ ეს ცნობა გამოიყენა და ჩათვალა, რომ მათი მოღვაწეობის საგულეგებელი დროის მახლობლად ებრაელები საქართველოში იმპერატორ ვესპასიანეს დროს უნდა მოსულიყვნენ. როგორც ჩანს, „მეფეთა ცხოვრების“ ამ მონაკვეთის შემდგენელს ჰქონდა ვესპასიანეს დროს იერუსალიმისა და მთელი იუდეის საშინლად აოხრების ცნობა. ჩვენი აზრით, „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ქრონიკის შემდგენელი ებრაელთა საქართველოში შემოსვლის სულ სხვა დროს გულისხმობდა. სინამდვილეში, ახ.წ. I საუკუნის 60-70 წლებში ქართლში ასეთი სახელის მატარებელი მეფენი არ მოღვაწეობდნენ. რომაელ ავტორთა (ტაციტუსი, კასიუსი) და ეპიგრაფიკულ ძეგლთა (75 წ. ვესპასიანეს წარწერა, არმაზის წარწერა, რომის ეპიტაფია) მონაცემებით ირკვევა, რომ ქართლში აღნიშნულ პერიოდში მეფობდნენ ფარსმანი (დაახლ. 35-66 წწ.) და მითრიდატე (დაახლ. 66-120 წწ.). გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ქართლში და ბარტაში ძვ.წ. II საუკუნის პირველ ნახევარში მეფობდნენ. ისინი უნდა ყოფილიყვნენ სომხეთის მეფის არტაშეს I (190-160 წწ.) თანამედროვენი. მათი მოღვაწეობა ემთხვევა ქართლის სამეფოს ორად გაყოფისა და მის სამხრეთში ქართველთა (გოგარენე-გუგარქი) საპიტიახშოს ჩამოყალიბების ხანას. მაშასადამე, „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ზემოთ მოტანილ ცნობაში მისი ავტორი ძვ.წ. II საუკუნის პირველი ნახევრის მოვლენას გულისხმობდა. ჩვენ გაგვაჩნია

ასეთი შეხედულების სანდოობაში დარწმუნების რამდენიმე არგუმენტი, მათ შორის ის გარემოება, რომ IV საუკუნის პირველ ნახევარში მცხეთაში მოღვაწე ებრაელი მწერალი, მღვდელი აბიათარი ასტირონ მთავარს ახ.წ. 334 წელს ეუბნება: „მამანი თქუენნი აქა (მცხეთაში – ს.გ.) მოვიდეს: ფე წელს (ე.ი. 503 წელს).

საისტორიო წყაროებიდან ცნობილია, რომ ანტიოქემ (ძვ.წ. 175-163 წწ.) ებრაელებს ჩამოართვა მოქალაქეობრივი (პოლიტიკური) უფლებები და შეავიწროვა ისინი, გასცა ბრძანება, რომ მხოლოდ ბერძნულად ელაპარაკათ. წაბილწეს და შემდეგ დაწვეს წმინდა წიგნები და დაანგრიეს ტაძრები, ყველა ურჩი სიკვდილით დასაჯეს, ხოცავდნენ დედებს და მათ ბავშვებს, რომლებიც მოსეს რჯულის წესით იყვნენ მონათლული. ეს მოვლენები ძვ.წ. 168 წლითაა დათარიღებული. აბიათარ მღვდლის ცნობითაც, ებრაელების ერთი ნაკადი მცხეთაში ძვ.წ. 169 (503-334) წელს მოსულა. უდავოა, რომ ებრაელთა ერთ-ერთი ნაკადის საქართველოში შემოსვლა და დამკვიდრება ძვ.წ. 169-168 წლებშიც უნდა მომხდარიყო.¹⁸¹ თუკი ეს ასეა, მაშინ თავისთავად ცხადია, რომ ქართამისა და ბარტამის მოღვაწეობა მართლაც ემთხვევა ძვ.წ. 190 წლიდან დაწყებულ ორმეფობის პერიოდს. ამიტომ, ყოველივე ამის გათვალისწინებით, ფარნავაზის მეფობა, მართლაც უნდა გადაიწიოს დაახლოებით 3 საუკუნის უწინარეს.

7. მოვსეს ხორენაცის გადმოცემით, სომხეთის მეფეს არტაშეს 4 მხედართმთავარი განუწესებია, ჩრდილოეთი მიუცია ზარეპისათვის, რომელიც იყო „ომში მხდალი, უვარგისი. იგი გამოცდილი ჰყავდა ქართველთა მეფეს, ვინმე ქარძამს, [რომელმაც] აუჯანყა ქვეყანა, შეიპყრო და კავკასიის ციხეში ჩასვა ზარეპი. [ქარძამს] შეებრძოლნენ არტავაზდი და ტირანი სუმბატის თანხლებით და გამოიყვანეს ძმა ტალახიდან.“¹⁸²

¹⁸¹ ს. გოგატიძე. წერილობითი წყაროები ებრაელთა საქართველოში მოსვლისა... გვ. 115-116.

¹⁸² მოვსეს ხორენაცი. სომხეთის ისტორია, გვ. 144-145.

„ქართლის ცხოვრების“ ცნობით, ქართამის მამა ადერკი, როგორც ზემოთ აღინიშნა, ძვ.წ. 245-189 წლებში უნდა ყოფილიყო ქართლის უმაღლესი ხელისუფალი. „მეფეთა ცხოვრების“ მიხედვით, ქართამი გამოყვანილია ახ.წ. I საუკუნის 70-იანი წლების მეფედ, როცა ვესპასიანეს წარწერა, 75 წლით დათარიღებული, მოგვითხრობს იბერთა დიდი მეფის – მითრიდატის, მეფე ფარსმანისძის შესახებ. სწორედ ამ გარემოებების შესახებ საუბრობდა დ. აბაშიძე. მისი აზრით, ხანგრძლივი დროის განმავლობაში, თითქმის ჩვენი საუკუნის 70-იან წლებამდე „მეფეთა ცხოვრებაში“ ასახული ძვ.წ. II-I საუკუნეების მოვლენები, კერძოდ, ქართლისა და სომხეთის ურთიერთობა თითქმის მკვლევართა ყურადღების მიღმა რჩებოდა. ეს მოვლენები ყოველთვის შესაფერისი თანმიმდევრობით არ არის დალაგებული.¹⁸³

8. ქართლის მეფეთა რიგი და ქრონოლოგია რომ არეულია, ამაზე არა მხოლოდ ქართული, არამედ რომაული წყაროები და ეპიგრაფიკული ძეგლებიც მეტყველებენ, რის შესახებაც ითქვა ზემოთ. ამასვე ადასტურებს ზოგიერთი სხვა წყაროს მონაცემებიც:

I. რესეტის არმიის სამსახურში მყოფი ბელგიელი პოლკოვნიკი როტიე, რომელიც ორი საუკუნის წინ იმყოფებოდა საქართველოში, ფარნავაზ მეფის გარდაცვალების თარიღად მიუთითებს 299 წელს. იგი წერს: „ეს ფარნავაზი, რომელიც ცნობილია, როგორც იბერთა პირველი მეფე, გარდაიცვალა ძვ.წ. 299 წელს. მან თავის სამეფოში შემოიღო კარგი კანონები, დაჰყო თავისი ქვეშევრდომები ფენებად და გააუმჯობესა დამწერლობა, რომელიც დღემდე ხმარებაშია ქართველ მღვდლებს შორის.“¹⁸⁴

¹⁸³ დ. აბაშიძე. ორმეფობა ძველ ქართლში, ჟურნ. ცისკარი, 1988, № 11, გვ. 141-144.

¹⁸⁴ ი. ტაბაღუა, საქართველო ევროპის არქივებსა და წიგნსაცავებში, I, თბ., 1984, გვ. 59, სქ. 27; მისივე, ფარნავაზ მეფემ „გააუმჯობესა დამწერლობა“, ჟურნ. მნათობი, 1987, №9, გვ. 151-153.

ი. ტაბაღუას აზრით, აქ ორმა გარემოებამ მიიქცია ყურადღება. ფარნავაზ მეფის გარდაცვალების თარიღმა, როგორც ცნობილია, მისი მეფობის წლები ზუსტად დადგენილი არ არის. ფრანგი სენ-მარტინის ვარაუდით, „ფარნავაზის მეფობა უნდა მოთავსდეს რამდენამდე უფრო ძველ პერიოდში.“¹⁸⁵

II. მოესეს ხორენაცის გადმოცემით, ქართველთა მეფე ფარსმანი ყოფილა სომხეთის მეფის ერვანდის თანამედროვე, მაგრამ ეს სომხეთის მეფე ერთ შემთხვევაში დარიოსის (336-330 წწ.) მერვე წელს გამეფებულა (აქ არ ჩანს მბრძანებლობის დაწყებიდან თუ დამთავრებიდანაა ათვლილი მერვე წელი). მეორე შემთხვევაში ფარსმანი მონაწილეობდა ერვანდისა და არტაშეს I (191-160 წწ.) ბრძოლაში ტახტისათვის.¹⁸⁶

აქაც, როგორც ჩანს, აღრეულია ძვ.წ. IV საუკუნის დასასრულისა და ძვ.წ. II საუკუნის დასაწყისის ამბები ერთმანეთში. თუკი ერვანდ უკანასკნელმა მოესესის გადმოცემით, 20 წელი იმეფა არტაშესის გამეფებამდე, მაშინ მისი მბრძანებლობა მოვა 211/10-191/90 წლებში. ხოლო ერვანდიანების დინასტიის სხვა წარმომადგენლები მეფობდნენ: ერვანდ საკიაცი ძვ.წ. 525 წლის ახლო ხანებში, ერვანდ II (405-359 წწ.), იარვანდი III 334-330 წწ., იარვანდიანი მითრენის სახლიდან ტახტზე ავიდა ძვ.წ. 316 წელს. ხორენაცთან მოხსენიებული და აღრეული უნდა იყოს ერვანდ III, რომელმაც სპარსეთის სამეფოს განადგურებით ისარგებლა და თავი მეფედ გამოაცხადა. ეს ერვანდიანები ქართველური წარმომადგენლობისანი უნდა ყოფილიყვნენ,¹⁸⁷ ძვ.წ. 189 წელს ძალაუფლება ხელში ჩაიგდო არტაშეს I-მა.

თუკი არ ცდება სომეხი ისტორიკოსი, მაშინ „ქართლის ცხოვრების“ მეფეთა სიაში მთელი 3,5 საუკუნის განმავ-

¹⁸⁵ ი. ტაბაღუა. ფარნავაზ მეფემ... გვ. 151.

¹⁸⁶ მოესეს ხორენაცი. სომხეთის ისტორია, გვ. 132, 137-138.

¹⁸⁷ ერვანდიანთა დინასტია სომხეთში მეფობდა ძვ. წ. 330-189 წწ. (С. Ермян. Развитие городов в древней Армении. – ВДИ, 1953, №3, с. 18).

ლობაში ქართლში თითქოს ფარსმანის სახელით ერთი მეფის გარდა არ ყოფილა სამეფო ტახტზე. „მეფეთა ცხოვრებაში“ ამ პერიოდში მეფე ფარსმანი (კაოსთან ერთად) განაგებდა ქართლის სამეფოს. ესაა ადერკის შემდეგ მეორე მეფეთა წყვილი, რომელთა მმართველობა მოდის დაახლოებით ძვ.წ. 170-140 წლებს შუა; მათ დროს გამეფებულია სომხეთში, დიდი იარვანდი. ფარსმანისათვის წაურთმევია ქალაქი წუნდა და არტაანი მტკვრამდე.¹⁸⁸

ახალი წელთაღრიცხვის პირველ საუკუნეებში ქართლში ასეთი სახელის მქონე რამდენიმე მეფე იჯდა სამეფო ტახტზე; ამის შესახებ მოგვითხრობენ რომაული (ტაციტუსი, დიონ კასიუსი), ქართული („ქართლის ცხოვრება“, „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“), ასურული („პეტრე იბერიის ცხოვრება“) და სხვა წყაროები. ისტორიული წყაროების გარდა, ამაზე მიუთითებენ ეპიგრაფიკული ძეგლებიც (75 წ. დათარიღებული ვესპასიანეს წარწერა, რომის ეპიტაფია, არმაზის ბილინგვა და პალესტინის ქართული წარწერა).

მოვსეს ხორენაცის თხზულებაში მოხსენიებული ფარსმანი თუკი ალექსანდრე მაკედონელის პერიოდში მოღვაწე ქართლის მეფეა, მაშინ, იგი შეიძლება დაეუკავშიროთ ფლავიუს არიანეს მიერ მოხსენიებულ თითქოსდა ხორასმის (ხორას, ქორას, ქორთუქართ – ს.გ.) მეფე ფარსმანს.

9. „ქართლის ცხოვრებაში“ მეფეთა რიგი და ქრონოლოგია რომ არეულია, ამაზე, ზემოთ განხილულის გარდა, მიუთითებს სხვა მონაცემებიც. მაგალითად, ქართლის მეფის არტაგის შესახებ მონათხრობიც. მკვლევართა მიერ იგი მოღებულია ქართლში პომპეუსის შემოჭრის (ძვ.წ. 66-65 წწ.) თანადროულ მმართველად.¹⁸⁹ იგი მოიხსენიება რომაულ წყაროებში (აპიანე, პლუტარქე, დიონ კასიოსი, ფლორე, ეპტროპი) არტოკის სახელით. მაგრამ „მეფეთა ცხოვრებაში“ დაცული ქრონოლოგიური მონაცემების თანახმად, მისი მეფობის

¹⁸⁸ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 44.

¹⁸⁹ Г.А. Меликившили. К истории древней Грузии, Тб., 1959, с. 51-52.

ქრონოლოგიური ჩარჩოები მოდის დაახლოებით ძვ.წ. 161-66 წლებში.¹⁹⁰

„ქართლის ცხოვრებაში“ არტაგის მეფობა განსაზღვრულია 2 წლით.¹⁹¹ თანაც მისი მეფობის დროს არა რომაელები, არამედ თითქოს სპარსელები შემოსულან ქართლში.

დ. აბაშიძე წერს, რომ ჩვენი მკვლევარები მეტისმეტად გაიტაცა „ქართლის ცხოვრების“ შედარებამ ანტიკურ ავტორებთან. ასეთი შედარების შედეგად ქართლის მეექვსე მეფე არტაგი მხოლოდ სახელის მსგავსების გამო გაიგივებული იქნა დიონ კასიუსის მიერ მოხსენიებულ პომპეუსის თანამედროვე ქართლის მეფე არტაგთან და ამგვარად, „ქართლის ცხოვრების“ თხრობა ხელოვნურად იქნა გაწყვეტილი. ამას ხელი შეუწყო იმანაც, რომ აღნიშნული პერიოდის (ძვ.წ. II-I სს.) მსოფლიო ისტორიული მოვლენები „მეფეთა ცხოვრებაში“ ყოველთვის შესაფერისი თანმიმდევრობით არ არის დალაგებული. ხარვეზი „ქართლის ცხოვრებაში“ „ორმეფობის“ დასასრულს ჩნდება.¹⁹²

„ქართლის ცხოვრების“ ცნობით, ჩვენს მიერ მოხსენიებული არტაგი არშაკ მეფის შვილი ყოფილა, რომელიც, თავის მხრივ, იყო სომეხთა მეფის ძე.¹⁹³ არტაგის მიმდევრო მეფედ ქართლში მისი შვილი ბარტომი დამჯდარა.

რომაული წყაროების ჩვენების საფუძველზე ჩვენ შეგვიძლია ვთქვათ, რომ ძვ.წ. 66-65 წლებში ქართლში მეფედ არტაგი იყო; ამის შემდეგ დიონ კასიოსთან იბერიის მეფედ ძვ.წ. 36 წლის ამბებთან დაკავშირებით იხსენიება ფარნაბაზე (ფარნაეაზი). შემდეგ იმავე რომაელ მწერალთან და კორნელიუს ტაციტუსთან მოთხრობილია იბერთა მეფეების – მითრიდატესა და ფარსმანის (ქართული წყაროების ფარსმან ავაზი? ქველი?) შესახებ. ამ უკანასკნელმა პირველი ახ.წ. 36

¹⁹⁰ იქვე, გვ. 51.

¹⁹¹ „ორ წელ ოდენ მეფობდა“ (ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 30).

¹⁹² დ. აბაშიძე. ორმეფობა ძველ ქართლში, ჟურნ. ცისკარი, 1988, №11, გვ. 142.

¹⁹³ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 31.

წელს შეცვალა იბერიის ტახტზე. მაშასადამე, რომაული წყაროების მონაცემების საფუძველზე ჩვენ შეგვიძლია ვიფიქროთ, რომ ქართლის ტახტზე დაახლოებით შემდეგი ქრონოლოგიური რიგის მიხედვით იჯდნენ – არტაგი ძე.წ. 60-იანი წლები, ფარნავაზი 60 წლებიდან მოყოლებული და მხოლოდ ახ.წ. 35 წლის ამბებთან დაკავშირებით ჩანან მამა-შვილი მითრიდატე და ფარსმანი (ეს უკანასკნელი მეფობდა დაახლოებით ახ.წ. 66 წლამდე). ეს მონაცემები აქ იმიტომ მოვიყვანეთ, რომ ძე.წ. I საუკუნის და მომდევნო საუკუნეების ქართლის მეფეთა რიგი და ქრონოლოგია არეული და დამახინჯებულია. „ქართლის ცხოვრების“ არტაგი შეიძლება უფრო ადრეულ პერიოდში მოღვაწეობდა, რადგან იმ ხანაში სპარსეთის სამეფო საერთოდ არ არსებობდა. თუკი „ქართლის ცხოვრების“ სპარსელებში პართები იგულისხმებიან, არც იმათთან ჰქონდათ შეხვედრის წერტილი ახ.წ. 35 წლამდე, როცა ქართლის მეფის მითრიდატის შვილმა ფარსმანმა (და მომდევნო მეფემ) სომხეთიდან პართები გარეკა და მთელი სომხეთი იბერიის ტახტს დაუმორჩილა. ამავე დროს უნებლიეთ იბადება კითხვა, ხომ არ არის სომხური წყაროების ფარნავაზი შერწყმული რომაული წყაროს ფარნავაზთან და გამოყვანილია ქართლის პირველი თუ მეორე მეფე ფარნავაზი, ფარნავაზიანთა დინასტიის ფუძემდებელი. მით უმეტეს, რომ კასიოსის ფარნავაზისათვის განკუთვნილი მეფობის ჩარჩოები დახლოებით ისეთივე უნდა ყოფილიყო (ძე.წ. 65 – ახ.წ. პირველი წლები), როგორიც „მეფეთა ცხოვრების“ ფარნავაზისათვის, რომლის ცნობითაც, იგი 65 წლის განმავლობაში მეფედ ყოფილა.

10. ქართულ „ალექსანდრიანსა“ და „ფარნავაზიანში“ „მოქცევაჲ ქართლისაჲზე“ მიდევნებით ფარნავაზ მეფის მოღვაწეობის პერიოდში ნათქვამია, რომ „კუალად გამოვიდეს სხუანი ნათესავნი ქალდეველნი და დაეშენეს იგინცა ქართლს.“¹⁹⁴ „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ქრონიკა ამ ამბავს შემ-

¹⁹⁴ ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 17.

დებანიად გამოგეცემს: „მაშინ მოვიდეს ნათესავნი მბრძოლნი, ქალდეელთაგან გამოსხმულნი, პონნი, და ითხოვეს ბუნ-თურქთა უფლისაგან ქუეყანაჲ ხარკითა და დასხდეს იგინი ზანავს.“¹⁹⁵

ე. აბაშიძის აზრით, აქ ჰურიათა (თუ პონთა) ქართლში მოსვლა ნაბუქოდონოსორის დროს არის ლოგიკური და არა ალექსანდრე მაკედონელის დროს.¹⁹⁶

მართლაც აღნიშნული მოვლენა, რომ არა ალექსანდრეს, არამედ ნაბუქოდონოსორის დროს უნდა მომხდარიყო „მეფეთა ცხოვრების“ იმ ნაწილშიცაა მოთხრობილი, რომელიც ქრონოლოგიურად წინ უსწრებს ფარნავაზისა და აზონის ხანას. აქ ნათქვამია: „მაშინ ნაბუქოდონოსორ მეფემან წარმოსტყუენა იურუსალიმი, და მუნით ოტებულნი ურიანი მოვიდეს ქართლს, და მოითხოვეს მცხეთელთა მამასახლისისაგან ქუეყანა ხარკითა...“¹⁹⁷

აღნიშნულ მონათხრობს იქვე მოსდევს შემდეგი ციტატა: „აქამდის ქართლოსიანთა ენა სომხური იყო.“ ამის შემდეგ სომხური ენა დატოვეს ქართველებმა და „ამათ ყოველთა ნათესავთაგან შეიქმნა ენა ქართული.“¹⁹⁸

ჩვენი აზრით, აქ სომხურ ენაში ურარტული უნდა იგულისგებოდეს, რადგან ურარტუს სამეფოს დაცემის (ძვ.წ. 590-585 წწ.) შემდეგ, როგორც ფიქრობენ, ამ სახელმწიფოში მმართველობა სომხებმა ჩაიგდეს ხელში. ხოლო თავის მხრივ მინდა შევნიშნო, რომ ურარტუს უზარმაზარ სახელმწიფოში გაბატონებული იყო ისეთივე ენა, როგორც საქართველოში. ხალდეები, ეთიუნები, ქათარზები, ერიახი, აზა, იშკიგულუ და სხვები პირწმინდათ პროტოქართულ ენაზე მეტყველებდნენ. ამით იმის თქმა გვინდა, რომ „ქართლის ცხოვრებაში“ ზემოთ

¹⁹⁵ შატბერდის კრებული, გვ. 320.

¹⁹⁶ ე.აბაშიძე. „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ მატეანის ქართული წყაროს კვლევის საკითხისათვის, მაცნე, ენისა და ლიტ. სერია, 1989, №1, გვ. 6, 77-78.

¹⁹⁷ ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 15-16.

¹⁹⁸ იქვე, გვ. 16.

აღნიშნული მოვლენები მსოფლიო მოვლენებთან კავშირშია და ქრონოლოგიურად თითქმის თანმიმდევრული. ერთი მხრივ, ნაბუქოდონოსორთან (605-562 წწ.) დაკავშირებული ამბები, ხოლო მეორე მხრივ, ურარტუს დაცემა, რომელიც ქრონოლოგიურად ემთხვევა ნაბუქოდონოსორის ხანას.

11. პეროდოტეს (ძვ.წ. V ს.) გადმოცემით, მეოტიდის ტბიდან (აზოვის ზღვა) მეწამულ ზღვამდე (სპარსეთის ყურე) მოსახლეობდა ოთხი დიდი ხალხი: კოლხები, სასპერები, მიდიელები და სპარსელები.¹⁹⁹

აღნიშნულ ტერიტორიაზე რამდენიმე ათეული ტომი მოსახლეობდა და ამ ჩამონთვალში ისინი ვერ მოხედნენ.²⁰⁰ მაშასადამე, აქ გადმოცემულია პოლიტიკური სიტუაცია, ე.ი. ამ ხალხში პოლიტიკური ერთეულები, სახელმწიფოები იგულისხმებიან, კოლხები, სასპერები და ა.შ. მათ მიერ დამორჩილებული ხალხით. ჩვენი აზრით, აქ გადმოცემულია ძვ.წ. VI საუკუნის შუა წლების რეალური სურათი. ხოლო თუ სასპერებში მხოლოდ იმ ტერიტორიას ვიგულისხმებთ, რომელიც იმავე პეროდოტეს ცნობით, მოგვიანებით, აქემენიდურ მე-18 სატრაპიაშია ნაგულისხმევი, მაშინ ისინი „ოთხი ხალხის“ სიაში ვერ მოხედებოდნენ. ბერძენი მწერლის გადმოცემით მე-18 სატრაპიაში სასპერებთან ერთად შედიოდნენ ალაროდები (ურარტუელები) და მატიენები (მატიენა, ტაონი, ჭაონი, ჭანი). სასპერების საცხოვრებელი ადგილები, ე.ი. საკუთრივ სასპერები მოსახლეობდნენ ჭოროხის ზემო წელის მიდამოებში, იქ, სადაც ფეოდალურ ხანაში სოფელი სპერი აღირიცხებოდა, ამჟამად ისპირი (სპერი სევანური სიტყვიდან პერი=ქაფი მომდინარეობს, ს-ქართული პრეფიქსია). პეროდოტეს მიერ ჩამოთვლილი „ოთხი ხალხის“ სიის სასპერები, როგორც ჩანს, შორს ჩრდილოეთით და ჩრდილო-აღმოსავლეთით განივრცო-

¹⁹⁹ პეროდოტე. ისტორია, თ. ყაუხჩიშვილის თარგმანი, I, 104; IV, 37.

²⁰⁰ ს. გოგიტიძე. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს საისტორიო გეოგრაფია (ძვ.წ. XII-IV სს.), ბათ., 2002; მისივე, დაიანენ-დიარხი (ლოკალიზაცია და ეთნიკური კუთვნილება), ბათ., 2006.

ბოდნენ, თორემ ისე ისინი ვერ მოხვდებოდნენ წინა აზიის
ოთხ დიდი ხალხში.

პეროდოტეს სასპერები შემდეგდროინდელი ანტიკური
ხანის იბერები არიან. სხვა ახსნა არ შეიძლება მოეძებნოს იმ
კითხვას, თუ ვინდა უნდა იყვნენ სასპერები და სად გაქრნენ
ისინი უკვალოდ, თუკი მათ სახელი არ გამოიცვალეს
იბერებად. არც იმის პასუხია, ასე მოულოდნელად საიდან
გაჩნდნენ იბერები. ყოველივე ამ მოსაზრებას მხარს უჭერს
ტერმინების სასპერებისა და იბერების ლინგვისტური ანალი-
ზი.²⁰¹

ტიმოთეოსი თავის „საქართველოს წმინდანებში“ აღნიშ-
ნავს, რომ ტერმინები – იბერები და იბერია უკავშირდება
პეროდოტეს ისტორიაში მოხსენიებულ ძველქართული ტომის
– სასპერების სახელს.²⁰² ქართველ მეცნიერთა უმრავლესობა
იზიარებს იბერია-სასპერეთის ერთიანობას, მაგრამ გარკვეუ-
ლი ნაწილი მიიჩნევს, რომ სასპერების დამოკიდებულების
საკითხი თაბალთან და იბერთან შესაძლებელია კიდევ ერთ-
ხელ გადასახედი იყოს.²⁰³ მიუხედავად ამისა, ჩვენ მიგვანია,
რომ სასპერეთი ძვ.წ. VII-ის, დასასრულს ან VI საუკუნის შუა
ხანებში ქართლის ტერიტორიასაც მოიცავდა, წინააღმდეგ
შემთხვევაში გაუგებარი იქნებოდა „4 ხალხის“ სიაში მათი
მოხედვრა. აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე მაღალ-
განვითარებული საზოგადოების არსებობას არქეოლოგიური
მასალებიც მეტყველებენ. ასე, რომ ქართლის მეფეთა სიას
ქრონოლოგიურად თუკი დავიწყებთ ძვ.წ. VI საუკუნიდან
ლოგიკური იქნებოდა.

12. აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე, ქართლის
ანუ იბერიის სამეფო რომ არსებობდა ძვ.წ. III საუკუნის

²⁰¹ ს. ჯანაშია. შრომები, II, თბ., 1952, გვ. 57; მისივე, თუბალ-თაბალი, ტიბარენი, იბერი. – ენიმკის მოამბე, ტ.I, 1937.

²⁰² აკ. ურუშაძე. წიგნები საბერძნეთიდან, გაზ., კომუნისტი, 1988, 9
ივნისი.

²⁰³ თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყარო-
ბი, გვ. 49-50.

უწინარესაც, კერძოდ, ძვ.წ. VI საუკუნეშიც, მოწმობს კიდევ რამდენიმე წყაროს ცნობა. ევსები კესარიელი (გარდ. 340 წ.) გადმოგვცემს, რომ მე ენახე აბიდენოსის თხზულებაში ასურელებსა და ნაბუქოდონოსორის შესახებ შემდეგი: „მეგასტენე ამბობს, რომ ნაბუქოდონოსორი, რომელიც იყო უფრო ძლიერი ვინემ ჰერაკლე, გაილაშქრა ლიბიის და იბერიის წინააღმდეგ, დაიპყრო ისინი, მათი ნაწილი მოსახლეობისა გადმოსახლა პონტოს მარჯვენა მხარეს“²⁰⁴

ამ ამბავს მოვსეს ხორენაცი (V ს.) ასე გადმოგვცემს: „ისინი იყვნენ შთამომავალნი დარეჰის²⁰⁵ ნახარარის მაჰრდატისა, რომელიც წამოიყვანა ალექსანდრემ და მთავრად დაუსვა ნაბუქოდონოსორის მიერ ტყვედ მოყვანილ [ი] ევრიელთა მოდგმას. ამის შესახებ აბიდენოსი ამბობს: ძლევა-მოსილმა ნაბუქოდონოსორმა, რომელიც ჰერაკლეზე უფრო ღონიერი იყო, შეჰყარა ჯარი და მიაღწია ლიბიელთა, აგრეთვე [ი] ევრიელთა ქვეყნებს, შემესრა და დაიმორჩილა ისინი, მათი ერთი ნაწილი წამოასხა იქიდან და პონტოს ზღვის მარჯვენა მხარეს დაასახლა“²⁰⁶

ივ. ჯავახიშვილი ყურადღებას აქცევს ევსები კესარიელის ცნობას და წერს, რომ აქ საინტერესოა ძვ.წ. III საუკუნის ავტორის მეგასტენეს მონაცემები, რომელიც მოგვითხრობს იბერთა გადმოსახლებაზე შორს სამხრეთიდან. ეს მიუთითებს, რომ ამგვარი გადმოცემა იმ დროს არსებობდა. ამ ამბავს ყველაზე გვიანდელი ვერსია მიაწერს ალექსანდრე მაკედონელს. მეგასტენეს ცნობა გადმოგვცემს ამ ამბის ყველაზე ძველ სტადიას – ნაცვლად ძვ.წ. III საუკუნისა, VI საუკუნეს.²⁰⁷

მართლაც, თუ რა ძველი წელთაღრიცხვის VI-V საუკუნეებში, სხვა როდის უნდა ვივარაუდოთ იბერიის სამეფოს ჩამოყალიბება. როგორც ჩანს, მესხეთის (ქართლის) სამეფოს

²⁰⁴ В.В. Латышев. СК. – ВДИ, 1948, №3, с. 217.

²⁰⁵ დარეჰი იგივე დარიოს III, ალექსანდრე მაკედონელის თანამედროვე.

²⁰⁶ მოვსეს ხორენაცი. სომხეთის ისტორია, გვ. 107.

²⁰⁷ И.А. Джавахишвили. Основные историко-этнологические проблемы истории Грузии, Кавказа и Ближнего Востока древнейшей эпохи. – ВДИ, 1939, №4, с. 48.

ჩამოყალბებამდე, დაახლოებით შემდეგდროინდელ ქართლის სამეფოს ეწოდებოდა იბერია. მისი არსებობის პერიოდი კი ემთხვევა ბერძენი მწერლების სასპერეთს (სპერიის სამეფოს). იბერები ამ პერიოდში მნიშვნელოვანი ტომი უნდა ყოფილიყო თავისი სახელმწიფო საზღვრებით, წინააღმდეგ შემთხვევაში, ისინი მეგასთენესთან და აბიდენოსთან ასახვას ვერ ჰპოვებდნენ.

ა ზ ო ნ 208

„მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ მიხედვით, აზო (აზონი) ალექსანდრე მაკედონელს შემოჰყოლია საქართველოში. ამ ამბავს მემატინანე ასე გადმოგვცემს: „თანაჲ ჰყევანდა ალექსანდრეს მეფესა აზომ, ძე არიან ქართლისა მეფისაჲ, და მას მიუბოძა მცხეთაჲ საჯდომად...“²⁰⁹ ამის შემდეგ აზო წასულა არიან-ქართლში თავის მამასთან და იქიდან წამოუყვანია რვა სახლი [დიდებულთა – ს.გ.] და ათი სახლი მამა-მძუძეთანი. მასვე ქართველთა თავდაპირველი სამშობლოდან მოუტანია ღეთაებათა კერპები – გაცი და გა (გაიბ). მემატინანეს გადმოცემით, აზო ყოფილა პირველი მეფე მცხეთაში. იგი იყო არიან ქართველთა მეფის შვილი.²¹⁰

„ქართველ მეფეთა ცხოვრების“ გადმოცემით, აზო მაკედონელია, დამპყრობელია, ქართლში სისხლით მოსულა. თუმცა იგი ქართლოსიანების ნათესავი ყოფილა. ამ ამბავს „ქართლის ცხოვრების“ მემატინანე ასე მოგვითხრობს: ალექსანდრემ

²⁰⁸ აზონის ფორმებია: აზო, აზოე, აზნო, აზნოს, აზონა, აზონი, აზნის, აზომ, და სხვა (ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 18, 23; შატბერდის კრებული, 320; ქართლის ცხოვრება, ანა დედოფლისეული ნუსხა, თბ., 1942, გვ. 12, 13, 16).

²⁰⁹ შატბერდის კრებული, X საუკუნისა, გამოსაცემად მოამზადეს ბ. გიგინეიშვილმა და ელ. გიუნაშვილმა, თბ., 1979, გვ. 320.

²¹⁰ იქვე.

„დაუტევნა ნათესავნი ქართლოსიანნი, და დაუტევეა მათ ზედა პატრიკად სახელით აზონ, ძე იარედლოსისი, ნათესავი მისი ქუეყანით მაკედონით, და მისცა ასი ათასი კაცი ქუეყანით პრომით, რომელსა ჰქვან ფროტათოს. ესე ფროტათოსელნი იყვნეს კაცნი ძლიერნი და მკნენი, და ეკირთებოდეს ქუეყანასა პრომისასა.“²¹¹ აზოს მცხეთაში დაუდგამს ორი კერპი – გაცი და გაიმი.²¹²

მაშასადამე, „მოქცევამ ქართლისაჲს“ მიხედვით, აზო იყო ქართლის პირველი მეფე, ლეონტით – აზონი იყო უცხოელი ერისთავი და ქართველების მტერი; პირველის გადმოცემით, ქართველები აზომ მოიყვანა არიან-ქართლიდან ალექსანდრე მაკედონელის ხანაში, ხოლო ლეონტით – ქართლოსიანები ქართლოსმა შემოიყვანა ძველისძეულად. „მოქცევამ ქართლისაჲს“ ცნობით, ქართველები არიან-ქართლიდან მოდიან და მათ საქართველოში ბუნ-თურქები ხდებიან. ლეონტის გადმოცემით, ქართლოსი და მისი ნათესავები არარატ-მასისიდან შემოსულან და აქ მათ არავინ ხდება. მაგრამ, მიუხედავად ამისა, აზო-აზონის წარმომავლობის შესახებ ჩვენს მკვლევარებს განსხვავებული შეხედულებები გააჩნიათ. ამის მიზეზს ქმნის ის გარემოება, რომ აზონი ან უნდა იყოს ბერძენ-მაკედონელი, ან ქართველთა თავდაპირველი სამყაროდან. „მოქცევამ ქართლისაჲს“ ავტორი თუ ავტორები ამ უკანასკნელი შეხედულების გამტარებლები იყვნენ. ხოლო ლეონტი მროველის მოთხრობით, რომელსაც, უეჭველია, ხელთ ჰქონდა იმდროინდელი ყველა ქართული თხზულება, რომლებშიც გადმოცემული იყო „მოქცევას“ მსგავსი ცნობები, მაინც აზოს ბერძენ-მაკედონელობას დაუჭირა მხარი. ჩვენმა მკვლევარებმა, რომლებმაც ვერ აღმოაჩინეს ალექსანდრე მაკედონელის სარდალთა შორის აზო-აზონის მსგავსი სახელით პიროვნება, ყურადღება მიაქციეს ლეგენდარულ იაზონს. შესაძ-

²¹¹ რომაელების პირველი ომი მაკედონიასთან დაიწყო ძვ.წ. 215 წ. (აღწერეთელი. ძველი რომი, I, თბ., გვ. 165).

²¹² ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 18-20.

ლებელია ასევე ფიქრობდა ლეონტი მროველიც, სინამდვილეში პირველ წყაროში („მოქცევაჲ“) სულ სხვანაირი ჩვენება იყო, აზონის წარმომავლობის თაობაზე. ამ უკანასკნელის აზრით, აზო ქართველია, ქართველთა თავდაპირველი ქვეყნიდანაა, ის მაინც ნათესავია ქართლის ტერიტორიაზე მცხოვრები ხალხისა.

ლეონტისათვის ცნობილი უნდა ყოფილიყო IX საუკუნის მოღვაწის გიორგი მონაზონის თხზულება. „ქრონოგრაფში“ მოთხრობილია, რომ მაკედონელი სარდლის გარდაცვალების შემდეგ მრავალ მთავრობად გაიყო მისი სამეფო და ჩამოთვლილია, თუ რომელმა სარდალმა რომელი ოლქი და ქვეყანა დაიჭირა. მაგრამ აქ არსადაა ნახსენები, აზონს ან მისი მსგავსი სახელის მქონე პიროვნებას საქართველო, თუნდაც კავკასიის რომელიმე ნაწილი დაეჭიროს.²¹³ თუმცა ჩვენი მემატრიანისათვის ცნობილი უნდა ყოფილიყო ბერძენი იაზონის მიმოსვლები და მისი საქმიანობა საქართველოსა და საერთოდ ამიერკავკასიაში. მსგავსი გადმოცემები საკმაოდ მრავლად იყო გავრცელებული ძველბერძნულ მწერლობაში. ერატოსთენის (ძვ.წ. III ს.) მოთხრობით, ძველი ბერძენი დაცურადნენ არა გაშლილ ზღვაზე, არამედ სანაპიროს გასწვრივ, როგორც იაზონი, რომელმაც დატოვა ხომალდები და ილაშქრა კოლხეთიდან არმენიამდე და მიდიამდე.²¹⁴ სტრაბონის გადმოცემით, იასონმა თესალიელ არმენთან ერთად იმოგზაურა კოლხებთან, იბერიაში, ალბანეთში, არმენიის დიდ ნაწილსა და მიდიაში. ამას ემოწმება იასონის სახელზე აგებული ტაძარი და ზოგიერთი სხვა ძეგლი. არმენის თანამგზავრებმა დაიკავეს აკილისენას და სისპირიტიდას ოლქები კალახენისა და ადიაბენის ქვეყნებამდე.²¹⁵ ტიმონაქტის ცნობით, იაზონი რჩება კოლხეთში და შემდეგ მისი მეფე ხდება. არმენიის ეპონიმი არის არგონავტი არმენოსი და

²¹³ ს. ყაუხჩიშვილი. ხრონოლოგიური გიორგი მონაზონისაჲ, ტფ., 1920, გვ. 12.

²¹⁴ იხ. Страбон. География, перевод Стратановского, с. 56.

²¹⁵ Strabo, XI, IV, 8.

სხვა.²¹⁶ პოპკეი ტროგუისის მიხედვით, არმენია დააარსა იაზონის თანამგზავრმა არმენმა. იაზონი თავის სიმამრს აიეტს ეხმარება ტახტის დაბრუნებაში. შემდეგ ის მართავს დიდ ბრძოლებს მეზობლებთან და დაპყრობილი ქვეყნების ნაწილები შეუერთა აიეტის სამეფოს.²¹⁷

მართლაც, იაზონი კავკასიაში ეთნარქად იყო მიჩნეული. ტაციტუსის გადმოცემით, იბერიელები წარმოშობილი არიან თესალიელებისაგან იმ დროს, როცა იაზონმა ჯერ მედეა წაიყვანა, შემდეგ კოლხების დაცარიელებულ სასახლეში დაბრუნდა, უმეფოდ დარჩენილ კოლხებთან. რომელიც აეტორის გადმოცემით, ყოველივე ამას თავად მოგვითხრობენ იბერიელები.²¹⁸

კვინტ რუფუსის (I საუკუნე) მოთხრობით, მაკედონელის არმია კავკასიაში გადავიდა 17 დღეში. აქ იყო მიჯაჭვული პრომეთე. ამ მთის კალთებზე მოიძებნა ადგილი, სადაც აშენდებოდა ქალაქი. ახალ ქალაქში უნდა დაესახლებინათ 7 ათასი კავკასიელი და ის მაკედონელი ჯარისკაცები, რომელთა სამსახური მეფეს უკვე აღარ სჭირდებოდა.²¹⁹

ქართველ მკვლევარებში თავდაპირველად გაბატონებული იყო შეხედულება, რომ აზოქაზონი იგივე იაზონია, და ჩვენი აზრით, როგორც ჩანს, ასევე ფიქრობდა ლეონტი მროველიც, თუმცა მათ შორის არ იყო ქრონოლოგიური თანხედრად. ასეთ გაიგივებას ხელი ალბათ იმანაც შეუწყო, რომ იაზონი იყო თესალიელი, ხოლო „ქართლის ცხოვრების“ თანახმადაც, აზონი მაკედონელია, ჯარისკაცები, რომლებიც დარჩნენ მასთან, არიან რომაელები, „რომელსა პქვან ფროტათოს. ესე ფროტათოსელნი იყვნეს კაცნი ძლიერნი...“²²⁰ „ქართლის

²¹⁶ თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები, თბ., 1976, გვ. 21.

²¹⁷ В. Латышев. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. – ВДИ, 1949, №1, с. 255, 256.

²¹⁸ Тас., annal., VI, 34.

²¹⁹ В. Латышев. СК. – ВДИ, 1949, №1, с. 290.

²²⁰ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 18.

ცხოვრების“ ფროტატოსელნი უნდა ნიშნავდეს პროტოთესალიელებს: პროტო (წინარე) + თესალინი = წინარეწინაპრები თესალიელთა. არც ისაა გამორიცხული, რომ თესალია წარმოდგებოდეს სიტყვიდან – თესლი = ტომი, მოდგმა, გვარ-ჯილაგი, ხოლო ია მებრული ტოპონიმიკური სუფიქსია.

მ. ჯანაშვილის აზრით, აზონი იგივე იაზონია. მისი თქმით, ალექსანდრეს საქართველოში დაუსვამს პატრიკად იაზონი.²²¹ დ. ბაქრაძესაც მიაჩნია, რომ აზონი იგივე იაზონია: აზონი მოგვაგონებს იაზონს.²²² თ. ბატონიშვილი წერს, რომ „დაუტყეა მუნ აზონ ძე არიანე მთავერისა მაკედონელისა.“ ივერია დაუპყრია ნაბუქოდონოსორს. ესპანეთიდან მის მიერ გადმოსახლებულთა შორის იყვნენ ორი მთავარი – იასონი და ერეკლე.²²³ ს. ბარათაშვილის აზრით, აზონის არსებობა მოგონილი უნდა იყოს და იგი არეულია იაზონში.²²⁴

გ. მამულიას აზრით, აზო მაკედონელი რომ ყოფილიყო, მისი სიკვდილის შემდეგ IV ს. 30-იან წლებამდე, მტრის საგვარეულო კულტებს მცხეთაში არავინ გააჩერებდა. ამავე დროს გაციისა და გაიმის კულტებს ბერძნულ-მაკედონური პანთეონი არ იცნობს.²²⁵

ს. ჯანაშიას გამოკვლევით, მანას სამეფო დინასტიაში საგვარეულო სახელი ყოფილა აზა, რომელსაც აზუაზო ფორმაც ენაცვლება. ქართული წყაროების აზო თავის უშუალო დასაყრდენს პოულობს სუბი-მანას რეალურ ისტორიულ სინამდვილეში. აზააზოს გამეორებას წარმოადგენს ქართლის მოქცევის აზო. მისი აზრით, უნდა დაისვას საკითხი მათი მამების ირანზუსა და არანის (თუ არიანის) ურთიერთობის

²²¹ მ. ჯანაშვილი. საქართველოს მოკლე ისტორია, თბ., 1884, გვ. 5.

²²² დ. ბაქრაძე. ისტორია საქართველოსი, თბ., 1989, გვ. 78.

²²³ თ. ბატონიშვილი. საქართველოს ისტორია 1848, გვ. 194, 110.

²²⁴ ს. ბარათაშვილი. საქართველოს ისტორია, ნათარგმნი ს. ხუნდაძის მიერ, ქუთ., 1895, გვ. 39.

²²⁵ გ. მამულია. კლასობრივი... გვ. 7, 103.

შესახებაც.²²⁶ მეცნიერი ბერძნულ მითოლოგიაშიც პოულობს პარალელს, იგი შესაძლებლად მიიჩნევს აზონის გაიგივებას იაზონთან.²²⁷

გ. მელიქიშვილის ვარაუდით, აზონში მემატიანე შეიძლება იაზონს გულისხმობს, იგი შეიძლება იყო პონტოს სამეფოს დამაარსებლის, მითრიდატეს (337-302 წწ.) შვილი — მითრიდატე (296-266 წწ.) რომელიც ასევე პონტოში მეფობდა.

ის იყო სატრაპი დარიოს III-ის. მოესეს ხორენაცის გადმოცემით, იგი მოუყვანია ალექსანდრე მაკედონელს და ნაბუქოდონოსორის მიერ ტყვედ მოყვანილ ვერეელთა (ეი. ქართველთა) მოდგმისათვის მეფედ დაუსვამს. გ. მელიქიშვილის გამოკვლევით, მითრიდატი (დარიოსის სატრაპი) შეიძლება ჩავთვალოთ არიან-ქართლის გამგებლად. ან აზონი უნდა ყოფილიყო მათთან კავშირში მყოფი არიან-ქართლის (მესხეთი, ზემო ქართლი) მმართველი.²²⁸ მისივე აზრით, ეპითეტი არიანი აღნიშნავს არიულს, ეი. სპარსელს. ასეთ შემთხვევაში არიან-ქართლი ნიშნავს სპარეთის ქართლს.²²⁹

ა. სვანიძე მიიჩნევს, რომ ქართული წყაროები აზოს თელიან იბერიის მეფის აზონის შვილად. არანს უწოდებენ მტკვარსა და არაქსს შორის მოქცეულ ქვეყანას. სტრაბონის ცნობით ხომ არაქსი იყო საზღვარი არმენიასა და იბერიას შორის.²³⁰

აკ. გელოვანს ე. გაფრინდაშვილის ხელნაწერებში უნახავს ასეთი ცნობა: „მცხეთის მამასახლისთა გვარმა მისცა ქართლს პირველი მეფე აზო (330-272 წწ.) მან შეაერთა მესხეთი, ქართლი, კახეთი.“²³¹

²²⁶ საინტერესოა აღინიშნოს, რომ აზა ყოფილა ბაგდათის დინასტიიდან. ბაგდათი, ხომ არ ნიშნავს ბაგრატს, ბაგრატიონს (ВДИ, 1951, №2, с. 316.)

²²⁷ ს. ჯანაშია. შრომები, II, თბ., 1952, გვ. 10-11, 79, 97.

²²⁸ Г.А. Меликишвили. К истории древней Грузии, с. 277-278.

²²⁹ იქვე, გვ. 278.

²³⁰ А. Сванидзе. Материалы по истории алародийских племен, Тб., 1937, с. 160.

²³¹ აკ. გელოვანი. პასუხი კრიტიკულ შენიშვნებზე, ჟურნ. კრიტიკა, საქართველოს მწერალთა კავშირის ორგანო, თბ., 1986, №5, გვ. 59.

თავად აკ. გელოვანი იმოწმებს მ. ჯანაშვილს და აღნიშნავს, რომ „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ აზოს მცხეთის პირველ მეფეს უწოდებს, მ. ჯანაშვილის აზრით იგულისხმება, რომ მამამისი არანი იყო ძველი ანუ ზემო ქართლის მეფე, აზო კი ახალი – მცხეთის სამეფოს მბრძანებელი გახდა, და ხალხმაც „აღუგო მას ტაძარნი და პატივს სცემდა მას, ვითარცა ღმერთს“. აზო-აზუ-აზა ვანის წარწერებშიც იხსენიება, რაც ნიშნავს, რომ ძველ საქართველოში ეს საკმაოდ ცნობილი სახელი იყო. განა „ამაოხრებელს“ ტაძრებს აუგებდნენ? და თუ აუგეს, მისთვის ილოცებდნენ?²³²

გ. მამულაის აზრით, „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ მიერ მოხსენიებული არიან-ქართლის მეფის შვილის სახელი აზო გოროხის ხეობის მიდამოებში მოსახლე ტომების მეფეთა ონომასტიკონთან ჩანს დაკავშირებული. დაიაენი-დიაოხის მეფეთა წყაროებში შემონახული 3 სახელიდან ორი – სიენი და ასია, იგივე უნდა იყოს, რაც აზო (აზონი): სიენი→(ა)სიენი→აზონი, იგივეა რაც ასია→აზა||აზო.²³³

ჩვენი მხრიდან შევნიშნავდით, რომ აზონის მსგავსი სახელით ქვეყანა აზანი მოიხსენიება ურარტულ წყაროებში.²³⁴ იგი მდებარეობდა არგიშტიხინილის (არმავირის) მიდამოებში.²³⁵ თეიშებაინის გათხრებისას აღმოჩენილ ფირფიტაზე აღნიშნულია „ქალაქი ღუთაება A, აზას ტომის ქვეყანაში.“²³⁶ მაშასადამე, ქართველ ტომებს დღევანდელი სომხეთის ტერიტორიაზე ჰქონიათ ღუთაება აზა და შესაბამისი ქვეყანა, იქნებ სატომო სახელიც. აზას (აცი, აჭი) სახელით მეორე ქვეყანა

²³² იქვე, გვ. 59-60.

²³³ გ. მამულაია. კლასობრივი... გვ. 94.

²³⁴ Г.А. Меликишвили. УКН, М., 1960, с. 142.

²³⁵ Н.В. Арутюнян. Биайнили (Урарту), Ер., 1971, с. 420-422; Б.Б. Пиотровский. Кармир-блур, I, Ер., 1950, с. 7-8.

²³⁶ Н.В. Арутюнян. Биайнили (Урарту), с. 422.

იმყოფებოდა უძველესი ქართული სამეფოს ხაიასა (ჰაიაშას) შემადგენლობაში.²³⁷

ასურულ წყაროებში (ტიგლათფილესერ I) ვანის ტბის სამხრეთით მოიხსენიება მოები სახელებით – აზუ და აზამერი.²³⁸ სხვათა შორის, სტრაბონი კატაონების ქვეყნის (ხათები) დაბლობზე ასახელებს ძლიერ სიმაგრეს სახელწოდებით აზამორი.²³⁹ სქოლიოში განმარტებულია, რომ აზამორი არის იბერიის ქალაქი.²⁴⁰ გარდა ამისა, ბერძენ ფილოსოფოსთან მოიხსენიება ქალაქები – აზანი (ქალაქი ფრიგიაში), აზარი (ქალაქი არმენიაში), აზორი (ქალაქი პაფლაგონიაში), აზარიტია (წყარო ბითინიაში), აზანი (ტომი არკადიაში) და ა.შ.²⁴¹ მცირე აზიაში (კილიკიაში) ნაპოვნ ბილინგვაში მოიხსენიება ვინმე აზითაყათა.²⁴² სქოლიოში განმარტებულია, რომ მას ხეთურ-ლუვიური ეტიმოლოგია ეძებნება: აზი ნიშნავს სიყვარულს, ხოლო თივათი – მზის ღვთაების სახელწოდებას წარმოადგენს²⁴³ (შეადარეთ თივათი – ქართულ-მეგრული თვე, თუთა (მზე)).

მსგავსი საკუთარი სახელები გავრცელებული ყოფილა საქართველოშიც. ამჟამად აზა, აზანი – ქართლის მთიანეთში გავრცელებული სახელია.²⁴⁴ აზაუ, აზარეთ, აზნაგ, აზნაურ, აზერი – სვანეთის წერილობით ძეგლებშიც დასტურდება.²⁴⁵ აზო, აზა, აზანა, აზარია, აზატა, აზალა და სხვა მსგავსი

²³⁷ ს. გოგიტიძე. უძველესი ქართული ქვეყანა ხაიასა (ჰაიაშა), გაზ. აჭარა, 2002, 6/IX.

²³⁸ И. Дьяконов. АВИИУ, - ВДИ, 1951, №2, с. 271, 281.

²³⁹ Страбон. География, с. 505.

²⁴⁰ იქვე, გვ. 838.

²⁴¹ იქვე, გვ. 838, 839.

²⁴² ბახიქ. გვ. 239.

²⁴³ იქვე, გვ. 242, შენ. 8.

²⁴⁴ ე. ითონეშვილი. ტოპონიმიურ-ონომასტიკური და ზოგიერთი ისტორიული დოკუმენტის მონაცემები, თბ., 2006, გვ. 46.

²⁴⁵ ე. სილაგაგა. სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 482.

სახელები საქართველოში გავრცელებულია.²⁴⁶ საქართველოში გეაქეს ზემოთ აღნიშნული საკუთარი სახელებიდან მომდინარე გვარებიც: აზალაშვილი, აზალაძე, აზანაშვილი, აზარაშვილი, აზაშვილი, აზარიაშვილი, აზარიძე, აზატაშვილი და სხვა.²⁴⁷

მასაღადამე, მთელი მცირე აზიური და ვანის ტიპის ირგვლივ მდებარე უზარმაზარი სამყარო, საქართველოს ჩათვლით, უძველესი დროიდან მოყოლებული, ცნობილი ყოფილა აზა-აზუ-აზანისა და მისი მსგავსი სახელების გავრცელებით. ამიტომ სავარაუდებელია, რომ აზო-აზონი ყოფილიყო, როგორც ურარტუ – ხათური სამყაროს შვილი, ისე შორეული ქართველთა მონათესავე საბერძნეთიდან, თესალიის მხრიდან. ყოველ შემთხვევაში პირველს გვაგვარაუდებინებს „მოქცევაჲ ქართლისაჲში“ დაცული ცნობები, ხოლო მეორეს ბერძნულ-რომაულ წყაროებში შემონახული მასალები. ამ უკანასკნელთა ცნობებით, იბერიელებს ბერძნულ-მაკედონური (თესალიური)²⁴⁸ წარმოშობა ჰქონდათ (ტაციტუსი), რომ ეს მონაცემები ჰქონდათ თვით იბერიელებს ჩვენი ერის დასაწყისში. ზოგიერთი მონაცემი გვაგვარაუდებინებს, რომ აზო (აზონი) იყო უფრო მცირეაზიული სამყაროდან და შემდეგ მოგვიანებით ლეგენდები გადავიდა საბერძნეთის მხარეზე, ამ დროს პოპულარული მითი არგონავტების საფუძველზე. ქართული წყაროების აზონი დაუკავშირეს იაზონს, თესალია – პროტოთესალიას (პროტოთოსელნი), იაზონის სამშობლო საბერძნეთი – მაკედონია შევიდა ძველქართულ თხზულებებში და მათაც (ამ ქვეყნებმა) ჰპოვეს ასახვა ქართულ წყაროებში საბერძნეთის, პრომისა და მაკედონიის სახით.

²⁴⁶ ი. ახუაშვილი. ქართული გვარ-სახელები, II, თბ., 1999, გვ. 818; ი. მაისურაძე. ქართული გვარსახელები, თბ., 1981, გვ. 18.

²⁴⁷ იქვე, შესაბამისად, პირველში: გვ. 622; მეორეში: 18.

²⁴⁸ თესალია კელაზგების სამკვიდრებელი იყო (აპოლონიოს როდოსელი. არგონავტიკა, შენიშვნები აკ. ურუშაძისა, თბ., 1975, გვ. 207, შენ. 27, 1).

ჩვენნი აზრით, აზოს (აზონის) სამშობლოდ უნდა მივიჩნიოთ ისეთი ქვეყანა თუ მხარე, სადაც იქნებოდა გაერცელებული სახელები აზონი და ყარნაეაზი, ღვთაებები გაცი, გაიმი, არმაზი და ზადენი, ყურადღება უნდა მიექცეს აინინა და დანინასაც. უნდა იყოს ტერმინებთან იბერიასა, ქართლსა და არიანთან ახლოს მდგომი ქვეყნები (ოლქები) ან ქალაქები მსგავსი სახელწოდებებით. ასევე ყურადღება უნდა მიექცეს გარემოებას, რამაც იქაური სამყაროდან აიძულა რამდენიმე გვარი, მათი მეფისა თუ შვილის ხელმძღვანელობით თავშესაფარი ეძიათ ქართლში, კერძოდ, მცხეთაში. თანაც ეს უკანასკნელი ეთნიკური კუთვნილების მხრივ უნდა ენათესაებოდეს არიან-ქართლს, ე.ი. აზონის სამშობლოს მოსახლეობას. ამ მიმართულებით ჩვენს დამოკიდებულებას გაგაცნობთ ქვემოთ.

როდის ჩამოყალიბდა სახელმწიფო აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე

დღეს სამეცნიერო ლიტერატურაში ის აზრია გაბატონებული, რომ აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე სახელმწიფო ჩამოყალიბდა ძვ.წ. IV-III საუკუნეთა მიჯნაზე – ქართლის სამეფოს სახით. მანამდე აქ ბერძნულ-რომაული, სომხური, ქართული, თუნდაც ასურულ-ურარტული წყაროები მინიშნებასაც კი არ იძლევიან მსგავსი ვარაუდის გამოსათქმელად. ქართლის ტერიტორიის ირგვლივ ძვ.წ. VI საუკუნის უწინარეს, ძველადმოსავლური წყაროების თანახმად, დიდი სახელმწიფოები არსებობდნენ: ვანის ტბის გარშემო – ურარტუ – ბიჰინილი დედაქალაქ ტუშუათი (860-590 წწ.), მანამდე დაახლოებით იმავე ტერიტორიაზე ნაირი (ბიბლიური ნაიდი), მის აღმოსავლეთით თანამედროვე აზერბაიჯანის სამხრეთით განლაგებული იყო მანას სამეფო (მანანი). ქართლის ტერიტორიის სამხრეთ-დასავლეთით არსებობდა დიაენის (დიაო-

ხის) სამეფო (XII ს. – 750 წ-მდე), რომლის საზღვრები თუხარისის რაიონამდე მოდიოდა. უფრო ადრე, დაახლოებით იმავე ტერიტორიაზე მდებარეობდა ხაიასა (ჰაიაშა) – აცი (აჭი), ხოლო მისგან დასავლეთით – ქაშქა-აბეშლა. ქართლის ტერიტორიის დასავლეთითა და უკიდურეს სამხრეთ-დასავლეთით, დაიანის ჩრდილო-დასავლეთით, იმყოფებოდა კულხახალი (კოლხა), ხოლო ამ უკანასკნელის ჩრდილოეთით – აია, რომელსაც ჯერ კიდევ XIII საუკუნის შუა ხანებში განაგებდა ძლევამოსილი მეფე აიეტი. ყველა ზემოთ აღნიშნული სამეფოები, რომლებიც მოგვიანო ხანის ქართლის სამეფოს ტერიტორიას საზღვრავდნენ იყო ქართველური წარმოშობისა.

მართალია, ურარტულ ხანაში ქვემო ქართლის ტერიტორიაზე არსებობდნენ ქვეყნები, ე.წ. ხეყები: უიტერუხი ცენტრით ურაიანი (ურიეიუნი) – ვარევანის რაიონში, იშტელუანი სოფელ ეშტიოს მიდამოებში, აფუნი (აბუნი) – აბულის სანახებში, კადიანი – კოდიანის რაიონში, სირიმუთარა (მოგვიანო შირიმთა (შირიმნი) – მტკვრის სათავეების მიდამოებში, ზაბახა (ზაბახას შვილები) ბანასა და სირიმუთარას შორის, ბიანი (ბია) – ბანას ირგვლივ, ფუთე – ფორთას რაიონში, უტუხაი – თუხარისის მიდამოებში, ულთუზა – ოლთისის მხარეში და ა.შ.²⁴⁹ აქ ჩამოთვლილი ქვეყნების (hubi-ხევი) ნაწილი დიაოხის ფარგლებში მოიაზრება,²⁵⁰ ხოლო დანარჩენები დამოუკიდებლად არსებობდნენ. ის მსხვილი საერისთა-

²⁴⁹ ს. გოგიტიძე. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს საისტორიო გეოგრაფია (ძვ.წ. XII-IV სს.), ბათ., 2002, გვ. 74-76; მისივე: ურარტული ქვეყნების ზაბახასა და სირიმუთარის ლოკალიზაცია და ეთნიკური კუთვნილება, ნ. ბერძენიშვილის ინსტიტუტის შრომები, VII, ბათ., 2008, გვ. 88-97; ქვეყანა ბიანი, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ისტორიის საკითხები, II, ბათ., 2007, გვ. 28-35.

²⁵⁰ ს. გოგიტიძე. დაიან-დიაოხი. ლოკალიზაციისა და ეთნიკური კუთვნილებისათვის, ბათ., 2006; მისივე: Локализация «стран» даиан-Диаоха, კავკასიოლოგიის საერთაშორისო სამეცნიერო-კვლევითი საზოგადოებრივი ინსტიტუტის მოამბე, VI, მონრეალი – თბ., 2002, გვ. 53-62; Локализация и этническая принадлежность стран Даиан-Диаоха – Археология, этнология, фольклористика Кавказа. Тб., 2010, с. 403-404.

ვოები, ფაქტიურად, ქვეყნები, რომლებიც „ქართლის ცხოვრებაში“ დასტურდება ჯავახეთი, ოძრხე, ტაშირი, კლარჯეთი და ა.შ. გაცილებით ადრე, ძვ.წ. VII საუკუნეში მაინც უნდა წარმოქმნილიყო, წერილ-წერილი პოლიტიკური ერთეულების ხარჯზე. აქედან მოყოლებული, ვფიქრობთ, რომ მათ შორის სამტრო-სასიცოცხლო ბრძოლები უნდა დაწყებულიყო. „მეფეთა ცხოვრების“ გადმოცემით, ესენი უნდა ყოფილიყვნენ – შიდა ქართლი ცენტრით ქართლში (შემდეგდროინდელი არმაზი) ან უფლის-ციხე; „ყოველი კლარჯეთი“, „მოსხიკე“ ცენტრით თუხარისში; სასპერეთი ცენტრით სპერში. ურარტუ-ლი წყაროების კულხახალი (კოლხა) ტერიტორიულად ემთხვევა კლარჯეთს. ამიტომ საინტერესოა, მაშინ, როცა ქართლის სამეფოს ტერიტორიის ირგვლივ ამდენი სახელმწიფო (მხედველობაში გვაქვს დაიაენი, ურარტუ, აია, კოლხა, მანა და ა.შ.) ჩამოყალიბდა და ისინი არსებობდნენ თითქმის ძვ.წ. VI საუკუნემდე, ნუთუ ქართლის ტერიტორიაზე მდებარე ქვეყნებს (ხეუბები) ან ტომებს უნარი ან ძალა არ შესწევდათ მიებაძათ მათივე მონათესავე მეზობელი ტომებისათვის? ეს ყველაფერი ძალზე საეჭვოდ გამოიყურება.

კ. ფიცხელაურს არქეოლოგიური მასალების შესწავლის საფუძველზე შიდა ქართლის ტერიტორიისა და იორ-ალაზნის აუზში, ძვ.წ. II ათასწლეულისა და I ათასწლეულის მიჯნაზე, დიდი გაერთიანების შექმნის მანიშნებლად მიაჩნია. იგი საზოგადოების სოციალური განვითარების თვალსაზრისით, კულტურის ამ გაერთიანებასა და მისი ვარიანტების გამოყოფას აკავშირებს ტომთა ერთი პოლიტიკური გაერთიანების შექმნას, რომლის წიაღშიც ხდებოდა ცალკეული ეთნიკური ჯგუფების სტაბილიზება.²⁵¹

კ. ფიცხელაურის აზრით, გამორიცხული არ არის, რომ მცირე აზიაში ძვ.წ. XIII საუკუნის დასასრულს, „ზღვის ხალხების“ შემოსევას, ხეთების სამეფოს განადგურებას, თავისი

²⁵¹ კ. ფიცხელაური. აღმოსავლეთ საქართველოს ტომთა ისტორიის ძირითადი პრობლემები (ძვ.წ. XV-VII სს.), თბ., 1973, გვ. 192.

რეზონანსი არ ჰქონდა აზიერკავკასიაში. ამის მანიშნებელი უნდა იყოს ამ ეპოქაში აქ, ე.წ. წინააზიური სატევრების და სუმბიკენური საკინძეების გამოჩენა. შესაძლებელია, რომ მცირე აზიაში შევიწროებულმა მოსახლეობამ მეზობელ (ან კიდევ მონათესავე – ს.გ.) ქვეყნებს მიაშურა.²⁵²

ამგვარი მიგრაციული პროცესები მართლაც არსებობდა, მაგრამ გვეუბრება ის გარემოება, რომ მოსული ეთნიკური ჯგუფები თავიანთ გამოცდილებას სახელმწიფო ინსტიტუტების ჩამოყალიბების საქმეში ქართლის ტერიტორიაზე რატომ არ გამოიყენებდნენ. ან კიდევ აქ, ქართლში, მთელი ათი საუკუნის განმავლობაში ადგილობრივი დინასტიები ელოდნენ იმას, თუ როდის მოვიდოდა აზონი და გამოადგვიძებდა მათ. მართალია, ურარტულ ხანაში შემდეგდროინდელ ტერიტორიაზე ერთიანი სახელმწიფო არ ჩანს, არამედ ამ პერიოდში (ძვ.წ. IX-VIII სს.) ის დაყოფილი იყო წვრილ-წვრილ ქვეყნებად (ხეყებად, ურარტული ხუბი = ქართული ხევი-ხეობა), მაგრამ, მიუხედავად ამისა, ჩვენ არ გამოვიცხავთ ამ ტერიტორიაზე სულ მალე მკვეთრ ცვლილებებს. ურარტუელთა წინსვლას განსაკუთრებით ჯავახეთის ტერიტორიაზე, მათ მიერ ისეთი პატარა ქვეყნების მოსახლეობის ძარცვამ (როგორც იყო სირიშუთარა, ზაბახა, აფუნი, ალკანია, ცუდალა, უხიმე, იგანიეხი, ფუსუნია, იშტელუანი, კადიანი, უიტერუხი და სხვა), შეუძლებელია მათი კონსოლიდაცია არ გამოეწვია, რასაც საბოლოოდ ერთ პოლიტიკურ ორგანიზაციაში გაერთიანება უნდა მოჰყოლოდა. მაგრამ აქ ერთ გარემოებასაც უნდა გაეხვას ხაზი. როცა ურარტუელები ძვ.წ. VIII საუკუნეში დღევანდელი სომხეთის ტერიტორიაზე, სადაც მოსახლეობდნენ ქართველური მოდგმის ტომები (ლუხიუნინი, კულიანი, აშტუხინი, ახურიანი, აზანი, გიარნი, ირფუნიქერებუნი, კატარზა,

²⁵² იქვე, გვ. 43.

უღუანი და ა.შ.²⁵³ და ავრცელებდნენ თავიანთ ძალაუფლებას, ისეთი შთაბეჭდილება რჩება, თითქოს ისინი ერთმანეთისაგან განცალკევებული ქვეყნებია, მაგრამ სინამდვილეში, როგორც ჩანს, სევანის ტბის მიდამოები და მის დასავლეთით მდებარე ვრცელი ტერიტორია უჭირავთ ამ დროისათვის საკმაოდ ვრცელი ტერიტორიის მქონე ქვეყნებს (ან სულაც სამეფოებს). ესენი იყვნენ ეთიუნი (ეთიუხი) და უდური ეთიუნი (ე.ი. პატარა და დიდი ეთიუნი. თავად სევანური სიტყვა უდუნი მიუთითებს, რომ მეორე ეთიუნი, პირველისაგან განსხვავდება და იგი დიდი, ვეებერთელაა).²⁵⁴

6. არუთინიანის აზრით, ეთიუნის ტერიტორია ვრცელდებოდა სარიკამიშის რაიონიდან აღმოსავლეთისკენ, სევანის ტბამდე და ეკეროდა უდური ეთიუნს.²⁵⁵ ჩილდირის ტბის მიდამოში არსებული ქვეყნის იგანის მეფე დიუცინი ერო პერიოდში (არგიშტი I და სარდური II დროს) იყო ეთიუნის მეფე, ე.ი. ეთიუნი, როგორც ჩანს, შორს, ჩრდილო-დასავლეთისაკენ, ჩილდირის ირგვლივაც ვრცელდებოდა.²⁵⁶

იყო თუ არა აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე სამეფო ძე.წ. VI საუკუნეში, ან ახლო ხანებში?

ბერძენი მწერლის, ისტორიის მამად წოდებული პეროდოტეს (484-425 წწ.) მონაცემებზე დაყრდნობით, გვაქვს მსგავსი ვარაუდის გამოთქმის უფლება. იგი წარმოშობით მცირე აზიელია, უმოგზაურია მრავალ ქვეყანაში, მათ შორის, კოლხეთშიც. ქართველ ტომთა შორის იგი იხსენიებს კოლხებს, სასპერებს, მოსხებს, მოსინიკებს, მატეენებს, ალაროდებს,

²⁵³ ამ ქვეყნების ლოკალიზაციისა და ეთნიკური კუთვნილების შესახებ მონოგრაფია გამოსაქვეყნებლად მზად გვაქვს. აღნიშნულ ტერიტორიაზე, სუფთა ქართველური ტომები ბინადრობდნენ.

²⁵⁴ უდუნი სევანურში აღნიშნავს დიდს, ვეებერთელას; უთური, უთურგაცი საკუთარი სახელიცაა: ს. მაკალათია. თუშეთი, გვ. 171; ვ. ითონეშვილი. ტოპონიმიურ-ონომასტიკური და ზოგიერთი ისტორიული დოკუმენტის მონაცემები, თბ., 2006, გვ. 41-42.

²⁵⁵ Н.В. Арутюнян. Бняйнили (Урарту). Ер., 1970, с. 148-152, 254-255.

²⁵⁶ Г.А. Меликишвили. УХН, с. 155 с, стр 49-53.

ტიბარენებს, მაკრონებს, მარებს და ხალიბებს.²⁵⁷ როცა პოლიტიკურ ერთეულებზე მიდგება საქმე, ბერძენი ისტორიკოსი მხოლოდ ზოგიერთს ასახელებს – სასპერებსა და კოლხებს. მისი გადმოცემით, მეოტიდის ტბიდან (აზოვის ზღვა) მეწამულ ზღვამდე (სპარსეთის ყურე) მოსახლეობს 4 ხალხი – კოლხები, სასპერები, მიდიელები და სპარსელები.²⁵⁸

ბ. პიოტროვსკის აზრით, სასპერები ბინადრობდნენ არაქსისა და მტკვრის შუა დინების მიდამოებში.²⁵⁹

გ. მელიქიშვილის შეხედულებას, რომ სასპერებს ეკავათ ვრცელი მიწა-წყალი კოლხებსა და მიდიელებს შორის, – აკრიტიკებს ი. დიალონოვი. მისი აზრით, ასეთი შეხედულება წინააღმდეგობაში მოდის თავად პეროდოტეს სხვა ცნობასთან, რომ XIII და XVIII აქემენიდურ სატრაპიებს ეკავა ყოფილი ტერიტორია ურარტუს და აქ ბინადრობდნენ არა მხოლოდ სასპერები, არამედ აგრეთვე არმენიელები, მატეენები (ხურიტები), ალაროდები (ურარტელები) და სხვა. სასპერები მოიაზრებიან გამოყოფილად კოლხეთისაგან, არა ისტორიული მიდიისაგან, არამედ მიდიის სამფლობელოთა საზღვრებისაგან.²⁶⁰

ა. სვანიძეს მოჰყავს ნაწყვეტები ევროპელი მეცნიერების ნაშრომიდან და თავადაც მსჯელობს ამ საკითხზე. მისი გადმოცემით, სასპერებს ეძებენ ზემო არაქსის დაბლობზე. პეროდოტეს მიხედვით, არაქსის შუა დინების მიდამოებში ალაროდები ანუ ხალდები მოსახლეობდნენ. კიბერტი სასპერებს ჭოროხის ზემო წელზე ათავსებდა. უკერტი ფიქრობდა, რომ სასპერები არ იყო დიდი ტომი, როგორც ამას ბევრი მკვლევარი ფიქრობდა. მაგრამ ასეთი შეხედულება ეწინააღმ-

²⁵⁷ პეროდოტე. ისტორია, ტ. II, თარგმანი თ. ყაუხჩიშვილისა, თბ., 1976, გვ. 435.

²⁵⁸ პეროდოტე. ისტორია, ტ. I, გვ. 262; А.И. Доватур и др. Народы нашей страны в «истории» Геродота, М., 1982, с. 83.

²⁵⁹ Б.Б. Пиотровский. Ванское царство (Урарту), М., 1959, с. 117.

²⁶⁰ И.М. Дьяконов. Рец. на кн.: Г.А. Меликишвили. Урарту, Тб., 1951. – ВДИ, 1954, №3, с. 93.

დეგება პეროდოტეს მონაცემებს, რომ ზღვიდან ზღვამდე მოსახლეობს ოთხი დიდი ხალხი. თავისთავად ცხადია, რომ ქვეყანას, რომელიც ესაზღვრებოდა მიდიელებს, დიდი ტერიტორია უნდა სჭეროდა, მოგვიანო ხანის სომხეთის სამეფოს ჩრდილოეთი და აღმოსავლეთი. პეროდოტეს ცნობით, კოლხებს სასპერები მოსდევდნენ სამხრეთ-აღმოსავლეთის მიმართულებით, რადგან ამავე დროს ისინი ემიჯნებოდნენ მიდიელებს. ფიტერიით და რაულისონით მასში უნდა შესულიყო მოგვიანო ხანის იბერია და ალბანეთი. ამ უკანასკნელის მიხედვით, სასპერები მიდიელებს ესაზღვრებოდნენ მუგანის სტეპის მიდამოებში. ამრიგად, შენიშნავს ა. სვანიძე, სასპერებს ეკავა ვრცელი ტერიტორია იბერიის ჩათვლით, ალბანეთი, აგრეთვე არმენიის მთიანეთის ჩრდილოეთი და აღმოსავლეთი. ჩვენი მონაცემების მიხედვით, კიბერტმა პირველმა აღნიშნა სახელწოდების სასპერეთის ქართული წარმომადგენლობის შესახებ. მასში გამოყო სა- ქართული პრეფიქსი და ქართული გეოგრაფიული სახელი სპერი. ეს პატარა პროვინცია იყო მხოლოდ პოლიტიკური ცენტრი ან ამ დიდი გაერთიანების შექმნის ინიციატორი. კიბერტის შენიშვნით, სპერის პროვინციის მოსახლეობა ყოველთვის ეკუთვნოდა და ახლაც ეკუთვნის ქართველურ ტომებს. მისივე გადმოცემით, სასპერები ითვლებიან წინაპრებად იბერებისა.²⁶¹

ჩვენი აზრით, შენიშნავს ა. სვანიძე, რომ იბერი მომდინარეობს არა სპერიდან, არამედ პირიქით, იბერიდან უნდა მომდინარეობდეს სპერი. ქართული ენა ვერ იტანს თანხმობების წინ ასო ს-ს, ნაწილობრივ პ-ს წინ. ასეთ შემთხვევაში ს გადაიქცევა ჰ-დ, რომლის გადასვლა ი-ში შესაძლებელია. რაც შეიძლება პ-სა და ბ-ს მონაცვლეობას გეოგრაფიულ სახელში სპერი, ეს ჩვეულებრივ მოვლენად ითვლება ქართულ ენაში. სპერელები ზღვაზე რომ გადიოდნენ, ამის დასტურია ზღვის სახელი სპერის ზღვაც.²⁶²

²⁶¹ А. Сванидзе. Материалы... с. 11, 144-145.

²⁶² იქვე, გვ. 145.

ყურადღებას იქცევს ის გარემოება, რომ ბერძენი ისტორიკოსი არსად არ ახსენებს იბერიას, არადა, ძვ.წ. V საუკუნეში აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე უეჭველად სახლობდა განვითარების მაღალ დონეზე მყოფი ხალხი, რასაც მოწმობს არქეოლოგიური მონაპოვრები.²⁶³ ს. ჯანაშიას აზრით, მერმინდელი იბერ-ქართველი პეროდოტეს სასპერები არიან. არ შეიძლება მოეძებნოს კიოხვას პასუხი, თუ სად გაქრნენ სასპერები ასე უკვალოდ და საიდან გაჩნდნენ ასე მოულოდნელად იბერები, თუკი სასპერ-იბერთა იგივეობას უარეყოფთ.²⁶⁴ ლინგვისტური თვალსაზრისითაც ტერმინები იბერი და სპერი შეესატყვისებიან ერთმანეთს.²⁶⁵

პეროდოტეს ეს ცნობა, როგორც ჩანს, ძვ.წ. VI საუკუნის შუა ხანების სიტუაციას გადმოსცემს. რადგან ამ დროს 558 წელს მიდიელთა ძალაუფლება წინა აზიაში აქემენიდების (სპარსელები) მფლობელობამ შეცვალა. ით. ლორთქიფანიძის აზრით, მიდიამ 521 წელს საბოლოოდ დაკარგა თავისი პოლიტიკური დამოუკიდებლობა, ამიტომ პეროდოტეს ისტორიაში ეს პოლიტიკური სიტუაცია ძვ.წ. VI ს. 20-იან წლებამდე პერიოდს გამოხატავს.²⁶⁶ ბერძენი ისტორიკოსისავე გადმოცემით, კოლხებსა და მიდიელებს შორის მხოლოდ ერთი ხალხი – სასპერები მოსახლეობენ. ხოლო თუკი ვიგულისხმებთ მხოლოდ სატომო საზღვრებს, მაშინ სასპერთა საცხოვრისი ჭოროხის ხეობის ზემო წელსა და მის მიდამოებს ვერ გადასცდებოდა. არადა, მის მეზობლად ამ პერიოდში, ე.ი. კოლხებსა და მიდიელებს შორის მოსახლეობდნენ კიდევ რამდენიმე ქართველური ტომი: მოსხები, ქარიმატები, ალაროდები (ურარტუელები), მათიენები (დიოხები, ტაონები) და სხვები. თუკი ვიგულისხმებთ, რომ სასპერები ამავე ტომებზე

²⁶³ თ. ყაუხჩიშვილი, საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები, თბ., 1976, გვ. 49.

²⁶⁴ ს. ჯანაშია. შრომები, II, გვ. 57; მისივე, უძველესი ეროვნული ცნობა ... 6. მარის სახ. ენიშნის მოამბე, V-VI, თბ., 1940, გვ. 665-666.

²⁶⁵ Г.А. Меликишвили. К истории... с. 91.

²⁶⁶ О. Лорткпанидзе. Наследие древней Грузии, Тб., 1989, с. 221.

თუ არ ბატონობდნენ და ქართლის ტერიტორიას არ მოიცავდნენ, მაშინ სადავო იქნებოდა მათი მოხსენიება წინა აზიის 4 დიდი ხალხის სიაში, ე.ი. აქ პოლიტიკური სიტუაცია უნდა იგულისხმებოდეს. სასპერეთი მოიცავდა თითქმის მთლიანად ქართლის სამეფოს ტერიტორიას, რომელიც ქართული და ბერძნული (სტრაბონი) წყაროების მიხედვით, ეკავა ძვ.წ. IV-III საუკუნეებში, სახელდობრ, ხორძენა, გოგარენასა და პარიადრის მთიანეთისა და მისი კალთების ჩათვლით.

ასევე საინტერესოა, თუ აქ ტომობრივი მდგომარეობაა ასახული, მაშინ, რატომ არ მოიხსენიებიან მატეენები, ტაოხები, თუნდაც ხალდები (ურარტელები), რომლებსაც საკუთრივ სასპერებზე ვრცელი მიწა-წყალი ეჭირათ.

სამეცნიერო ლიტერატურაში ალაროდები გაიგივებულია ურარტელებში, თუმცა ეს ორივე სახელწოდება ერთმანეთს ფონეტიკურად მიაგავს და ტერიტორიულადაც დაახლოებით ემთხვევა ერთმანეთს, მაგრამ ჩვენ გვგონია, რომ ტერმინი ალარო-დი(თი) წარმოდგება ღვთაება ალალუს (იგივე ალა-ლო) სახელისაგან. ასეთი სახელით ღვთაება ურარტუს პანთეონში არ იყო. სამაგიეროდ, იგი დაფიქსირებულია ხათურ-ხეთურ ღვთაებათა პანთეონის სიაში. ა. ლორთქიფანიძის ვარაუდით, პარი პარალე მოძრაობის, შრომის გამომხატველი სიტყვები უნდა იყოს. ქართულში, შუმერულში და სხვა ენებში არ მოძრაობას აღნიშნავს (შეადარეთ: სიარული, სირბილი, მარდი, მერანი, რაში და ა.შ.). პარი პარალეო ნიშნავს აბა გავსწოთ, ამას ხომ გუთნის დედა მღერის და მიმართავს ხარებს, რომ წინ გასწიეთო.²⁶⁷

ალალუ (ალალო) იყო ცათა მეუფე.²⁶⁸ ამის გამო, გვაქვს ეჭვი, რომ ჰეროდოტეს ხანის უწინარეს უნდა მომხდარიყო მცირე აზიული მოსახლეობის დიდი ნაკადის გადმონაცვლება ურარტუს სამეფოს ჩრდილოეთ ნაწილში, კერძოდ, არაქსისპირეთში. ეს მოსახლეობა, რა თქმა უნდა, მეგრულენოვანი

²⁶⁷ ა. ლორთქიფანიძე. ზოგიერთი შენიშვნა, გაზ. აჭარა, 1996, 9 მარტი.

²⁶⁸ ძახიკ, გვ. 201, 234.

უნდა ყოფილიყო, კონკრეტულად კი მუშქები, ხათები, ქაშქები და სხვები. თუმცა ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ რადგან არაქსისპირეთი ქართლის სამეფოს ეკავა ძვ.წ. IV-III საუკუნეებში (აპოლოდორე), ამიტომ დაისმის კითხვა: აღაროდებში ხომ არ უნდა ვიგულისხმოთ ქართველები, ე.ი. ქართის ტომები?

მსგავსი ვარაუდის წამოყალიბების საფუძველს გვაძლევს ღვთაება ალალოს არსებობა ქართულ ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში, თუკი რა თქმა უნდა ეს ღვთაება ხათურ-ხეთური სამყაროდან არაა შემოტანილი მცირეაზიული მოსახლეობის მიერ. მაგრამ არა გეგონია, რომ ალალუ (ალალო) აღნიშნული ხალხის ნაკადს შემოეტანა მცირე აზიიდან. თუ ეს ასეა – მაშინ რატომ არაა ქართულ ფოლკლორში შემონახული გაცი, არმაზი, ზადენი და ა.შ., რომლებიც სინამდვილეში ხათურ-ქაშქური სამყაროდანაა მოტანილი. პირიქით ღვთაების სახელი არალო შემონახულია ისეთი ლექსის მისამღერებში, როგორიცაა: (ჰ)არალო თარი (ჰ)არალო“, „ივრი ალელე“, „ჰარაღალი ჰარაღალო“, „ჰარაღალი ჰარიარაღალო“ და ა.შ. ძველქართულ წყაროებში ღვთაებები, რომლებიც პირველ ქართველ მეფეებს მცხეთაში დაუდგამთ, როგორც ჩანს, მცხეთას ვერ გასცილებია ან მათი მოსვლის გზას. ყველაფერი გასაგები გახდება, თუკი აღაროდებს ქართული ღვთაების (არალო, ალალე) სახელს დავუკავშირებთ და ამ ტომებში ქართველებს ვიგულისხმებთ. სინამდვილეში არაქსის ორივე მხარის მოსახლეობა ქართი, სვანი და მეგრული ტომებისაგან რომ შედგებოდა, ამაში ნათლად დავრწმუნდებით ჩვენი ნაშრომის – ურარტუს სამეფოს მოსახლეობის ეთნიკური კუთვნილების შესახებ – გამოცემის შემდეგ.

გ. მელიქიშვილის აზრით, ძვ.წ. VII საუკუნის მეორე ნახევარში გაძლიერებას იწყებს ქართველების ის გაერთიანება, რომლის ცენტრი სპერის ოლქში უნდა ყოფილიყო. ისინი თავდაპირველად (XII-VIII სს.) დიაოხის გავლენის სფეროში, ხოლო VIII საუკუნის შუა ხანებიდან კულხას გავლენის სფეროში იმყოფებოდნენ. მაგრამ VII საუკუნის მეორე ნახევარში ამ ოლქმა, ეტყობა, კოლხეთისაგან დამოუკიდებლო-

ბა მოიპოვა და თავად ჩაუდგა სათავეში დიდ გაერთიანებას, რომელიც სასპერების გაერთიანების სახელითაა ცნობილი.²⁶⁹

პატივცემული მეცნიერი იმავე წიგნში ზემოთ აღნიშნული მოვლენებისაგან განსხვავებულ ეთარებას წარმოგვიდგენს სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ისტორიულ ტერიტორიაზე. მისი აზრით, VIII-VII საუკუნეებში მუშქებმა მცირე აზიის აღმოსავლეთ ნაწილში დიდი პოლიტიკური ერთეული შექმნეს, რომელიც ქართული მესხეთია. თვით მესხეთს ქართულ წყაროებში უფრო ადრე ოძრხე ეწოდებოდა, რომელიც კავშირში უნდა იყოს ანტიკური წყაროების ბიძერებისა და ურარტული წყაროების ვიტერუხის ტომების სახელთან.²⁷⁰

ამასთან დაკავშირებით, გვინდა აღვნიშნოთ, რომ VIII-VII საუკუნეებში მესხეთის ტერიტორიაზე არაერთარი ტოპონიმი (ქვექანა, ოლქი, ქალაქი) ტერმინ მესხეთთან ან მუშქ-მოსხთან დაკავშირებული არ შეიძლება. VIII საუკუნეში მაინც აქ ძირითადად დაიანე-დიაოხი იყო გაბატონებული. იმავე საუკუნის მეორე ნახევრიდან თავიანთ მფლობელობას ავრცელებს კულხას (კოლხა) ხელისუფლები.²⁷¹ არც ის ჩანს, რომ მესხეთს უფრო ადრე VIII-VII საუკუნეებზე, ან თუნდაც ცოტათი მოგვიანებით ოძრხე რომ წოდებოდა. ადრე ჩვენც ვიცავდით იმ დებულებას, რომ ურარტული უიტერუხი და ანტიკური ბიძერი თითქოს ერთი და იგივე იყო და ოძრხეს უნდა შეესაბამებოდეს, მაგრამ ურარტული წყაროების დეტალურმა ანალიზმა გვჩვენა, რომ საქმე არც ასეა. უიტერუხი დედაქალაქ ურაიანით (ურეიუნი) თანამედროვე სოფელ ვარეგანის მიდამოებში თავსდებოდა, იქ, სადაც ნაპოვნია უცხო წარწერა. ასე რომ, უიტერუხი და ბიძერი როგორც ქრონოლოგიურად, ისე ტერიტორიულად დაშორებულია ერთმანე-

²⁶⁹ გ. მელიქიშვილი. საქართველოში კლასობრივი საზოგადოებისა და სახელმწიფოს წარმოქმნის საკითხისათვის, თბ., 1955, გვ. 96.

²⁷⁰ იქვე, გვ. 134.

²⁷¹ უფრო ვრცლად იხ. ჩვენი წიგნები: დაიანე-დიაოხი (ლოკალიზაციისა და ეთნიკური კუთვნილებისათვის), ბათ., 2006; სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს საისტორიო გეოგრაფია (ძვ.წ. XII-IV სს.), ბათ., 2002.

თისაგან. რაც შეეხება ბიძერის მიმართებას ოძრხესთან, ამას ჩვენც ვიზიარებთ და ანტიკურ ბიძერ-ზარ-ში ვხედავთ აჭარ-ელ-თა ბერძნულ-რომაულ გააზრება-გაფორმებას. ტომის ქართული სახელია ჭარები, ბერძნულ-რომაული ზარები²⁷²ძარები, ხოლო ო-ვი-ბი პრეფიქსები.

ჩვენი აზრით, სასპერეთი უნდა ყოფილიყო მონოლითური სახელმწიფო, რომელიც წარმოიშვა დაიანისა (დაიანის) და ურარტუს სამეფოს ნანგრევებზე. დაიანის დაახლოებით ძვ.წ. 760 წელს განადგურდა. ამის შემდეგ, როგორც ჩანს, სპერის რაიონი, სპერის ქვეყანა (სა-სპერ-ეთი), რომელიც, მანამდე ასურელ და ურარტ დამპყრობთა დაშქრობებს, ძარცვა-გლეჯას გადაურჩა, თანდათან ძვ.წ. VII საუკუნის მანძილზე თუ VII-VI საუკუნეთა მიჯნაზე მას უნდა დაემორჩილებინა მიმდებარე ქვეყნები. ბოლოს მისი საზღვრები გადაიჭიმა კოლხეთიდან მიდამდე; სწორედ ეს სიტუაციაა ასახული პერო-დოტესთან თავისი თხზულების ორ ადგილას (IV, 37; 1, 104).

როგორც ჩანს, სასპერეთს, ქართველი ტომების გარდა, შემდეგდროინდელი სომხური ოლქებიც ეპყრო, რომლებზედაც ურატულ ხანაში ქართველური ტომები მოსახლეობდნენ, ხოლო მოგვიანებით, შესაძლებელია, ნაწილობრივ სომხურიც. თუკი ფარნავაზ I. სასპერეთის ძლევაშემოსილი მეფე იყო, მაშინ გასაგებია, სომხურმა ისტორიოგრაფიამ რატომ შეიყვანა იგი სომხეთის მეფეთა სიაში. სასპერეთი მოგვიანო ხანის იბერია უნდა ყოფილიყო, წინააღმდეგ შემთხვევაში როდის უნდა დარქმეოდა ქართლის სამეფოს იბერია – გაუგებარი იქნებოდა. „ქართლის ცხოვრებისა“ და „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ შემდგენლებმა თუ მათმა წყაროებმა ვერც კი გაიგეს, და შესაძლებელია არც კი იცოდნენ ის გარემოება, რომ ქართლს ერქვა იბერია. რა თქმა უნდა, ძვ.წ. VI საუკუნეში იბერი-სასპერეთს თუკი VII-VI საუკუნეებში არა, მაშინ როდის უნდა

²⁷² ს. გოგიტიძე. აჭარის ტერიტორიაზე მოსახლე ტომის ვინაობის საკითხისათვის, ბათ., 2002; მისივე: აჭარის ეტიმოლოგია და ბიძერების ტომის საკითხი, ჟურნ. ჯოროხი, 1996, №1, 120-130.

სჭეროდა არაქსამდე მდებარე მიწა-წყალი და სამხრეთში პარიადრის მთის კალთები ანუ ტაო და სპერი, ე.ი. „ყოველი კლარჯეთის“ ნაწილი. იგი ხომ სომხეთის სამეფომ არტაშეს I (189-160 წწ.) დროს წაართვა იბერიას, როგორც ვარაუდობენ ძვ.წ. 189 წლის მახლობლად. ამას გვაუწყებს სტრაბონი.²⁷³ ხოლო არაქსამდე ტერიტორია რომ ეჭირა ქართლის სამეფოს, ამის შესახებ ცნობის შემონახვა მეორე ბერძენი მწერლის აპოლოდორეს დამსახურებაა, რომელიც მოღვაწეობდა ძვ.წ. II საუკუნეში. მაგრამ ეს უკანასკნელი ცნობა, რა თქმა უნდა მისი ცხოვრების ხანის უწინარესია. თუმცა „ქართლის ცხოვრებისა“ და მოვსეს ხორენაცის ცნობების თანახმად სავარაუდებელია, რომ ქართველებმა მალე, ალბათ, არტაშესის მეფობის უკანასკნელ წლებში თუ მისი გარდაცვალების ახლო ხანებში დაიბრუნეს დაკარგული მიწა-წყალი, მათ მიერ შეპყრობილი მეფის ძის ზარენის (ზარეჰის) განთავისუფლების სანაცვლოდ.²⁷⁴

ასევე გასათვალისწინებელია ის გარემოება, რომ თუკი სასპერეთის შემადგენლობაში ჩვენ არ ვიგულისხმებთ ქართლს და მის სამხრეთ ნაწილს მაინც, მაშინ სასპერები წინა აზიის დიდი ხალხის სიაში ვერ მოხედებოდა, კოლხების, მიდიელებისა და სპარსელების გვერდით. ამით უნდა აიხსნას პერიოდოტეს ცნობა, რომ კოლხეთიდან მიდიამდე მხოლოდ ერთი ხალხი – სასპერები მოსახლეობენ. უკვე დიდი ხანია მეცნიერებს არ აეჭვებთ, რომ ალექსანდრე მაკედონელამდეც აღმ. საქართველოს ტერიტორიაზე არსებობდა სამეფო. ს. ერემიანის აზრით, V-IV საუკუნეებში იბერიული ტომები გაერთიანდნენ და აღმ. საქართველოს ტერიტორიაზე ჩამოაყალიბეს იბერიის ანუ ქართლის სამეფო (ცენტრით – მცხეთა-არმაზი).²⁷⁵

²⁷³ Страбон. География, Лен., 1964, с.

²⁷⁴ მოვსეს ხორენაცი. სომხეთის ისტორია, გვ. 145; ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 48-49.

²⁷⁵ С.Т. Еремян. история армянского народа, часть первая, Ер., 1951, с. 31.

უნდა ვიგულისხმოთ, რომ სასპერეთი ძვ.წ. VI-V საუკუნეებში მოიცავდა აქემენიდური სპარსეთის მე-18 სატრაპიის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილს. მაგრამ ტერმინი სასპერეთში ოუ არ ვიგულისხმებთ მთელ მე-18 სატრაპიას, მაშინ პეროდოტეს 4 დიდ ხალხში ის ვერ მოხვდებოდა და პოლიტიკური საზღვრები მიდიასთან ვერ ექნებოდა. მე-18 სატრაპიის საერთო სახელი სასპერეთი უნდა ყოფილიყო, ალბათ, ძირითადი ტომის, პოლიტიკური ხელმძღვანელის ან მათი ცენტრის სპერის (სა-სპერ-ები) მიხედვით.

გ. ტირაციანის აზრით, მე-18 სატრაპია არმენიის ზეგნის ჩრდილო-აღმოსავლეთ და აღმოსავლეთ ოლქებს ფარავდა. მისი ცენტრი ურარტული ქალაქი ერებუნი იყო,²⁷⁶ ხოლო მე-13 სატრაპიის ქალაქი ვანი (ყოფილი ტუშუა). გ. ნარი-მანიშვილის შენიშვნით, ვანი მე-18 სატრაპიის, ე.ი. სასპერეთის ალაროდების, მატეენების მთავარი ცენტრი უნდა ყოფილიყო. მართლაც პეროდოტეს ცნობის მიხედვით, სასპერეთი (ალბათ ალაროდებთან და მატეენებთან ერთად) მიდიას ებჯინებოდა, და თუკი ვიგულისხმებთ, რომ ვანის მიდამოები მე-13 სატრაპიაში შედიოდა, მაშინ თავისთავად ცხადია, რომ სასპერებს მიდიელებთან არ ექნებოდა საზღვრები. როგორც ცნობილია, მატეენები იგივე ტაოხები, ტაონები, ტაოელები უძველესი ქართული ტომია.²⁷⁷ შესაძლებელია იყვნენ ბერძნულ-რომაული წყაროების ჭანები. ალაროდები კი იგივე ურარტუელები, რადგან სხვანაირი ახსნა შეუძლებელია მოექდნოს ამ მხარეში არსებულ ეთნიკურ სურათს. რაც შეეხება სასპერებს, ისინი როგორც აღინიშნა იბერები არიან. ქსენოფონტის მიხედვით, ეს მხარე ფასიანებისა და ესპერიტების,²⁷⁸ ე.ი. დასავლეთის, დასავლელუბის საცხოვრისია და მათ განაგებს ტირობაზი. აპიანეს გადმოცემით, სწორედ აქ (ჭოროხის სათავეებთან) ასახელებს იბერებსა და ხოტენებს (ოტენა, ო-ტენა,

²⁷⁶ Г. Тирация. Культура древней Армении, Ер., 1988, с. 53.

²⁷⁷ ს. გოგიტიძე. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს საისტორიო გეოგრაფია (ძვ.წ. XII-IV სს.), ბათ., 2002, გვ. 220-231.

²⁷⁸ ბერძნულად ესპერია ნიშნავს დასავლეთს.

ტაონი, მა-ტიენა), რომლებიც გადაუდგნენ მითრიდატე ევპატორს, რომელიც ჩრდილოეთის მიმართულებით (კოლხეთისაკენ, შემდეგ ბოსფორისაკენ) მიემართებოდა.²⁷⁹ ისინი იყვნენ ადგილობრივი მცხოვრებლები.²⁸⁰ ასე რომ, იბერებისა და სასპერების ერთიანობა ეჭვს არ უნდა იწვევდეს, სხვა ამბავია მათი პირდაპირი კაეშირი ესპანეთის (დასავლეთის) იბერებთან (ბასკებთან).

ამ მხრივ საინტერესო უნდა იყოს აბიდნოსის, მეგასთენეს, ეგსები კესარიელთან დაცული ცნობები იბერების შესახებ. ივ. ჯავახიშვილის აზრით, იბერთა პოლიტიკური პეგემონია ძვ.წ. III საუკუნის უწინარეს უნდა დაწყებულიყო, რადგან მეგასთენე ძვ.წ. III საუკუნეში მოღვაწეობდა.²⁸¹ მეგასთენეს მონაცემების ანალიზის მიხედვით, გვიანდელი ზემო ქართლი-მტკვრის ზემო დინებისა და ჭოროხის აუზი – იბერებს უჭირავთ და ისინი მეგასთენეზე უწინარეს ქართლში შემოდის. იბერია-სასპერეთი რომ აღნიშნული მიწა-წყლის გარდა სხვა ტერიტორიებსაც მოიცავდა, ამაზე მიუთითებს ის გარემოება, რომ შავ ზღვას სპერის ზღვა ეწოდებოდა. ეს იმის გამო, რომ ამ სახელმწიფოს საზღვრები შავ ზღვას ებჯინებოდა.²⁸² პლუტარქეს გადმოცემით, იბერები მოსახლეობენ მოსხური მთების დასავლეთ კალთებზე და პონტოში, ან კიდევ კირნი (მტკვარი) სათავეს იღებს იბერიის მთებში, მოწმობს იმას, რომ იბერები სასპერები არიან და შორს სამხრეთ-დასავლეთის მიმართულებით განივრცობიან.²⁸³ დ. მუსხელიშვილის აზრით, პერიოდოტეს (ძვ.წ. V ს.) სასპერები მოიცავდა არა მხოლოდ ისტორიული საქართველოს სამხრეთ-დასავლეთ

²⁷⁹ App. Miithr., 101.

²⁸⁰ ამ საკითხთან დაკავშირებით ის: Г. Меликишвили. К истории... с. 327, ком. 15.

²⁸¹ ივ. ჯავახიშვილი. ქართველი ერის ისტორიის შესავალი, I, თბ., 1950, გვ. 57.

²⁸² დ. მუსხელიშვილი. ქართველთა თვითსახელწოდების ისტორიისათვის, მაცნე, ისტორიის... სერია, 1992, №2, გვ. 16-17.

²⁸³ Плутарх. Помпей. – ВДИ, 1947, №4, с. 282.

(ზემო ქართლი) ნაწილს, არამედ აღმოსავლეთ საქართველოს და არაქსის შუა და ზემო წელსაც.²⁸⁴ მეკლევარისავე დასკვნით, სწორედ ამ პერიოდის პოლიტიკური ვითარების ამსახველი უნდა იყოს შავი ზღვის სპერის ზღვად წოდება ქართველების მიერ და უნდა ვივარაუდოთ, რომ ძვ.წ. VI საუკუნეში არა მხოლოდ სასპერები გადიოდნენ შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთ სანაპიროზე, არამედ „პოლიტიკური ქართლიც“ აღწევდა აღნიშნულ მიდამოებამდე.²⁸⁵ მეცნიერის გადმოცემით, ქართლი ჩამოყალიბდა არა მხოლოდ ქართლის ტერიტორიაზე, არამედ ჭოროხის აუზშიც, რასაც არქეოლოგიური მასალებიც მოწმობენ. იბერების მოულოდნელი გამოჩენა მათი საკუთარი სახელმწიფოთი გასაკვირი გახდა. ამიტომ მწერლებმა მათი გამოჩენა ესპანეთიდან გადმოსახლებით ახსნეს. მაგრამ ეს მიგრაცია-გადმოსახლება რატომ მაინცდამაინც ნაბუქოდონოსორს მიაწერეს? იმიტომ, რომ იმ ხანაში ის იყო ძლიერი მეფე. ბატონი აკადემიკოსი სვამს კითხვას: იქნებ IV-III საუკუნის ავტორები იბერების VI საუკუნეში აღზევებაზე მიგვითითებენ.²⁸⁶

ქართლის სამეფოს ტერიტორია ძვ.წ. III საუკუნეში ნამდვილად მოიცავდა მთელ ჭოროხის ხეობასა და ზემო წელის მიდამოებს.²⁸⁷ მაგრამ თუ გავითვალისწინებთ იმ გარემოებას, რომ ხორძენა არ იყო მტკვრის სათავეების მიდამოები, ე.ი. შემდეგდროინდელი საქართველოს ისტორიული ოლქი ხორცევანი, არამედ კიდევ უფრო სამხრეთით მდებარე ხორძენა (ეკლესისა, და დერჯანის სამხრეთით).²⁸⁸ მაშინ

²⁸⁴ დამოწმებულია: Г.А. Меликишвили. К истории... с. 232-233.

²⁸⁵ დ. მუსხელიშვილი. დასახ. ნაშრ., გვ. 17.

²⁸⁶ დ. მუსხელიშვილი. ქართველთა თვითსახელწოდების ისტორიისათვის. – სქაუქტ, თბ., 1993, გვ. 352.

²⁸⁷ Д.Л. Мухелишвили. Основные вопросы исторической географии Грузии. – საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, V, თბ., 1975, გვ. 13.

²⁸⁸ К.В. Тревер. Очерки по истории культуры древней Армении, М. – Л., 1953, თანდართული რუკა.

ნამდვილად დაეუახლოვდებით ხათურ სამყაროს, ე.წ. ხეთების ზემო ქვეყანას.

ყველა ეს ცნობა მიუთითებს იმაზე, რომ იბერია და სასპერეთი ერთი და იგივე პოლიტიკური ერთეული უნდა ყოფილიყო და იგი ძვ.წ. VII-VI საუკუნეებიდან მოყოლებული დაახლოებით ძვ.წ. IV საუკუნის დასასრულამდე არსებობდა, ე.ი. მანამდე, სანამ მცხეთის ღინასტიამ არ გააერთიანა მთლიანი ქართლი („ყოველი ქართლი“). სხვანაირად, გაუგებარი იქნებოდა იბერიის, როგორც სახელმწიფოს, არსებობა და ტერიტორიული მოხაზულობაც.

არიან-ქართლის ლოკალიზაცია

არიან-ქართლის ლოკალიზაციასთან დაკავშირებით, ჩვენი აზრით, უნდა გაირკვეს არა მხოლოდ ტერმინ არიან-ქართლის (თუ არიანისა და ქართლქარტას) სემანტიკურ-ეტიმოლოგიური შინაარსი, არამედ ამ სახელწოდების (თუ სახელწოდებების) წარმომავლობის ადგილი. ამასთანავე, განხილული უნდა იქნას ამ ტერმინებთან კავშირში მყოფი ყველა სახელწოდება, კერძოდ: აზო, ფარნავაზი, იბერია, ერაშანი, გაცი, გაიმ (გა), არმაზი, ზადენი, აინინა, დანინა, ანძიანძორა (ანძორეთი), ეკლეცი და ა.შ. სავარაუდოდ, ქართველურ სამყაროში უნდა მოიძებნოს ისეთი ადგილი (ქვეყანა, ოლქი, რაიონი, ქალაქი), რომელიც კავშირში იქნება ზემოთ აღნიშნულ სახელწოდებებთან.

ქართველთა (უფრო სწორად არიან-ქართველთა) თავდაპირველ, უძველეს სამშობლოს ურარტუ-ხაიასა-მანა, თუნდაც ხური-მითანური, ანდა შუმერულ-კასიტურ-ელამური სამყაროს წარმოდგენა ბევრ სირთულეებთან არის დაკავშირებული. მართალია, ყველა ეს ცივილიზაცია ეკუთვნის ქართველურ ტომებს (საკუთრივ ქართულს, მეგრულ-ლაზურს, სვანურ-ჭანურს) და ამაში ეჭვი მე სრულიად არ მეპარება, რადგან მათ

შორის ძალიან ბევრ საერთოს ვპოულობ, რომელთაც ქართველურ ენებთან აქვთ კავშირი, მაგრამ მათი უმრავლესობისათვის უცხოა ისეთი რამ, რომელიც არიან-ქართლის ლოკალიზაციასთანაა დაკავშირებული, კერძოდ: ფარნავაზი (ფარნაოზი), გაცი, გაიმ (გა), არმაზი, ზადენი, ქართა, ვრაშანი და ა.შ. ამით მე იმის თქმა კი არ მინდა, რომ აღნიშნულ ცივილიზაციებს რაიმე კავშირი არ გააჩნიათ ამიერკავკასიურ ქართველურ სამყაროსთან, პირიქით, და უნდა ითქვას კიდევ, რომ უფრო მეტი სიახლოვე აღმოსავლეთ საქართველოს მოსახლეობას ჰქონდა ურარტულ სამყაროსთან, დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობას მცირეაზიულ სამყაროსთან, ხოლო სამხრეთის ქართველებს (მაგ. შუმერებს, კასიტებს...) სვანებთან. ჩვენს მიერ შემჩნეულია ქართველური ენების (უფრო ქართის) ურარტუს მსოფლიოსთან კავშირი საერთო სიტყვებში, ტერმინებში, ადამიანთა საკუთარ და ღვთაებათა სახელებში, ტოპონიმებსა და ჰიდრონიმებში. თითქმის ასეთივე შეხვედრები გვაქვს დასავლურ ქართულ და ხათურ-ხეთურ-ქაშქურ სამყაროებს შორისაც.

ურარტუელები (ბიანილი, ვანი, ხალდეები) თავიანთი მეფეების მენუას, არგიშტის, სარდურის (ძვ.წ. IX საუკუნის ბოლო – VIII საუკუნის 30-იან წლებამდე) მბრძანებლობის პერიოდში იპყრობენ მოგვიანო ხანის ქართლის სამეფოს ტერიტორიაზე მდებარე ისეთ ქვეყნებსა და ქალაქებს, როგორიცაა: ბიანა (ბანა), ულთუზა (ოლთისი), აშკალაში (აკილისენი), ქადა, შაშქილშაშილუნი (არზრუმის სანახები), ხუშალხილხუშანი (ოლთისის შეერთების რაიონი), კულხა (კლარჯეთი), ფუთე (ფორთა), აბნულუანი (აგნუნიკი, აბნიკი), ზუა (ზივინი), შეშეთი (შავშეთი), უტუხაი (თუხარისი), ზაბახა (ბანას ჩრდილო-აღმოსავლეთი), სირიმუთარა (შირიმთა, შირიმნი, მტკვრის სათავეები), იგანი, უხიმე (ნილდირის ტბის რაიონი), აშტუხინი, ახურიანი (ყარსის ოლქი), კადიანი (კოდიანი), იშტულუანი (ეშტიო), უიტერუხი ქალაქ ურაიანით (ვარევანი, ურევანი), აღკანია (არაკონი), ცუდალა (ჯუდალა) და ა.შ. კიდევ უფრო შორს წაგვიყვანდა იმ ქართული ჯუჯა ქვეყნების (Lubi,

ე.ი. ქართული ხევი, ხეობი) და ქალაქების (VRV, ე.ი. მეგრული ხურუ (მხარე, ადგილი), ქართული ჰურ ეურ), ჩამოთვლა, რომლებიც ურარტულ ხანაში დღევანდელი სომხეთის ტერიტორიაზე არსებობდნენ.²⁸⁹

არიან-ქართლის ლოკალიზაციასთან დაკავშირებით, ჩვენი კვლევის მიმართულების ყველა მოთხოვნას რომ აკმაყოფილებს, ესაა ქართველური სამყაროს სხვა ნაწილები, რომლებსაც ჩვენ პირადად ხათურ-ქაშქურ სამყაროს ვუწოდებთ. ამ სამყაროს ერთი ნაწილი (ქაშქა-აბეშლა) წმინდა მეგრულ-ლაზური რომ არის, ამაზე მიგვითითებს ხეთურ წყაროებში მოხსენიებული ამ ქვეყნის 170-მდე სახელწოდების (ქეყენის, ოლქის, ქალაქის, საკუთარი და დინასტიური სახელები) სემანტიკა – წარმომადგენლობა, რომელიც მომზადებულია და მალე გამოვაქვეყნებთ. ხათური ცივილიზაცია არაფრით განსხვავდება ქაშქური სამყაროსაგან. სწორედ ეს რეგიონი – მცირე აზიის ცენტრალური ნაწილი ხათური სამყარო, მოგვიანო ხანის, ანტიკური კაპადოკია მიგვანხივს არიან-ქართლელთა წინარე სამშობლოდ.

დავიწყოთ ზემოთ ჩამოთვლილი იმ გარემოებების განხილვით, რომლებიც დაკავშირებულია ამოუხსნელ და უცნობ ტერმინთან – არიან-ქართლთან.

1. ტერმინი არიან-ქართლი. როგორც ვხედავთ, სახელწოდება შედგება ორი ნაწილისაგან – არიან და ქართლი. რას უნდა ნიშნავდეს მისი პირველი ნაწილი – არიან? იგი, შესაძლებელია, მომდინარეობდეს თავდაპირველი ხარიან თუ ჰარიან-იდანაც. მსგავსი ფუძით ხათას (შემდეგდროინდელი ხეთების) სამეფოს ტერიტორიასა და მის მოსაზღვრე რეგიონებში აღრიცხული რაიონები და ქალაქები: პირველ რიგში აღსანიშნავია ხეთების დიდი და წმინდა ქალაქი არინა, მზის ქალღმერთის ქალაქი. იგი იყო „დედოფალი ხათის ქეყენის,

²⁸⁹ ზემოთ ჩამოთვლილი ქვეყნების ლოკალიზაციისა და ეთნიკური კუთვნილების შესახებ. მალე გამოვაქვეყნებთ მონოგრაფიას. მათი ნაწილი გამოქვეყნებულია: დიაენი-დიაოხი (ლოკალიზაცია და ეთნიკური კუთვნილება), ბათ., 2006; ჩვენივე სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს საისტორიო გეოგრაფია (ძვ.წ. XII-IV სს.), ბათ., 2002 და სხვა.

ცისა და დედამიწისა, ქალბატონი მეფეთა და დედოფალთა.²⁹⁰ მზის ქალღმთაება ცოლქმრულ ურთიერთობაში მყოფი სეტყვის ღმთაებასთან და ქალაქი არინა იყო ამ წყვილის ადგილსამყოფელი²⁹¹.

აღსანიშნავია აგრეთვე ხეთების მეფის – ხატუსილის ატობიოგრაფიაში მოხსენიებული ქვეყანა არაუანა.²⁹² კაპადოკიაში, კესარიის ჩრდილო-დასავლეთით მდებარე ქალაქი არიანზი²⁹³ (შეადარეთ ჭოროხის ხეობის ურარტული ხანის ქალაქი შერია-ზი, მეგრული გვარები: გოროზია, შეროზია, კარტოზია და ა.შ.). ზომეგრულში სიცოცხლეს აღნიშნავს.²⁹⁴ ჩვენი აზრით, ზი უახლოვდება ქართულ ძი-ძე-ს, აქედან არიანზი. არიანის ძეს, შვილებს შესაძლებელია აღნიშნავდეს, არიანინი, როგორც ქვეყანა, მოხსენიებულია სევანის ტბის რაიონში.²⁹⁵

ხეთების ტერიტორიაზე არინას სახელით კიდევ რამდენიმე ქალაქი იყო. ერთ-ერთი მდებარეობდა ქვეყანა ხაფალასთან, მის მეზობლად მოიხსენიება ხაიასის (ჰაიაშას) ქალაქი არანა და არნია.²⁹⁶ არინა იხსენიება ნესიტურ ტექსტებში სარისას (შარიშა), ფითიარიგას (ბატიარიგა) და სხვათა გვერდით.²⁹⁷ არინას სახელით რამდენიმე ქალაქი მოიხსენიება ურარტუს ტერიტორიის სამხრეთ ნაწილში.²⁹⁸

²⁹⁰ გრ. გიორგაძე. ხეთურ-არმაზული „ტრიადები“, ჟურნ. მნათობი, 1985, №7, გვ. 149; ძახიკ, გვ. 185, 187, 195.

²⁹¹ Г.Г. Гиоргадзе. Вопросы общественного строя хеттов, Тб., 1991, с. 123, 126, 132.

²⁹² ВДИ, 1960, №1, с. 79.

²⁹³ ვ. გოილაძე. ვახტანგ გორგასალი და მისი ისტორიკოსი, თბ., 1991, გვ. 129.

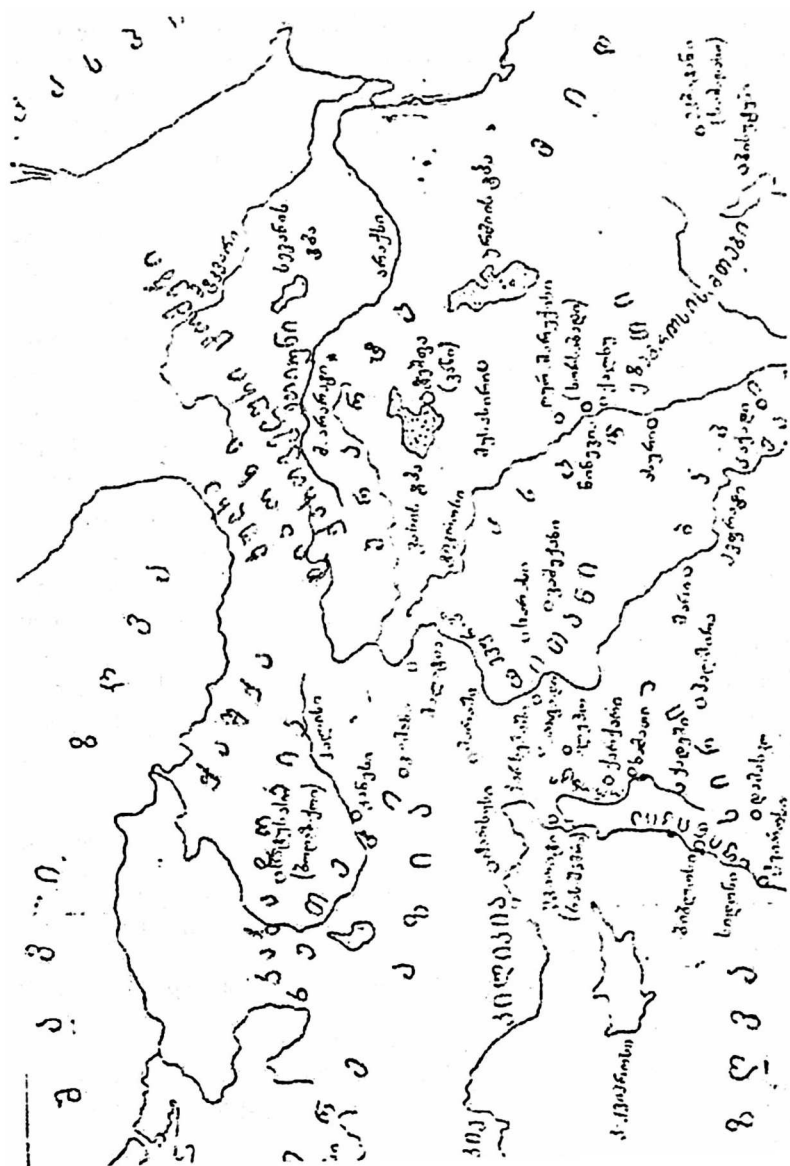
²⁹⁴ მ. ხომერიკი. ზესთამენური ცნობიერების სინდრომი, ჟურნ. ჭოროხი, 2004, №9-10, გვ. 90.

²⁹⁵ Н.В. Арутюнян. Биайнили (Урарту), Ер., 1985, с. 281.

²⁹⁶ Я.А. Манандян. О некоторых спорных проблемах истории и географии древней Армении. Ер., 1956, с. 95, 102.

²⁹⁷ გ. გიორგაძე. ხეთების სამეფოს ზოგიერთი ოლქის ლოკალიზაციის საკითხისათვის, ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტ. ინსტ. შრომები, V, ნაკვ. I, თბ., 1960, გვ. 210.

²⁹⁸ Н.В. Арутюнян. Биайнили (Урарту), с. 46, 55, 57.

აღსანიშნავია, რომ პონტოს ქართული სამეფოს დამაარსებელი დარიოსის სატრაპი მითრიდატე „კიოსისა და არრინას“ მეფედ ითვლებოდა. არრინას ადგილსამყოფელი უცნობია. არიან-ქართლს შეიძლება ამასთან ჰქონდეს კავშირი.²⁹⁹

აღნიშნულ ქალაქთა სემანტიკაში შესაძლებელია დევს ადამიანის საკუთარი სახელი (არანი, არიანი), ან მცენარე არინას სახელი. მცენარე ასეთი სახელით დამოწმებულია შუმერულ ტექსტებში.³⁰⁰ არია(ნი) ქართველურ ენებში ნიშნავს არეულს, ხეთურში არნი – მოაქვს,³⁰¹ არინა-წყაროა.³⁰² არიან-ში შეიძლება გამოიყოს ფუძე არ-არა, რომელიც ხეთებში ითვლებოდა მინდერის (მცენარეულობის) ღვთაებად, ურარტულშია არა. გრ. კაფანციანით არას ექსპანსია მოხდა საქართველოში, შეადარეთ ქართული არალე მიწათმოქმედების დროს სიმღერა.³⁰³ ურარტულში არნი ღვთაებაა მაღლობების, აირაინი – გამოქვაბულების.³⁰⁴ გ. ბედოშვილის გამოკვლევით, ქართულში არანი ნიშნავს ცხელ, ქარიან ადგილს.³⁰⁵

საკვლევი ტერმინის მეორე ნაწილი ქართი (კარტი, ქართლი), ჩვენი აზრით, ასოცირებას იწვევს იმავე ტერიტორიაზე არსებული ქალაქისა და რაიონის სახელთან – კარტაფახა, სადაც იყო მზის სასახლე.³⁰⁶ იქვე იყო ქალაქი კატაფა და კარუფახას სასახლე.³⁰⁷ როგორია ტერმინ კარტაფახას ეტიმოლოგია. აჭარულ და ლაზურ დიალექტებში კატაფახა (აჭა-

²⁹⁹ გ. მელიქიშვილი. საქართველოს, კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის უძველესი მოსახლეობის საკითხისათვის, თბ., 1965, გვ. 16.

³⁰⁰ ნ. კრამერი. ისტორია იწყება შუმერიდან, თბ., 1988, გვ. 104.

³⁰¹ Т.Б. Гамкрелидзе, В.В. Иванов. Индоевропейский язык и индоевропейцы, I, Тб., 1984, с. 859.

³⁰² В. Хачатрян. Восточные провинции Хетской империи, Ер., 1971, с. 17.

³⁰³ Гр. Кананцян. ИЛРНИА, Ер., 1956, с. 274, 275.

³⁰⁴ Б.Б. Пиотровский. История и культура Урарту, Ер., 1944, с. 280.

³⁰⁵ გ. ბედოშვილი. ქართულ ტოპონიმთა ეტიმოლოგიური ლექსიკონი, I, თბ., 1902, გვ. 45.

³⁰⁶ Г.Г. Гиоргадзе. Вопросы... с. 123, 126, 132.

³⁰⁷ იქვე. გვ. 122.

რულში კუწაფხა) მაღალი სუსტი ქალია, კატაფხია – მწირი ადგილია.³⁰⁸

ისტორიული საქართველოს ტერიტორიაზე, ჭოროხის ხეობაში ცნობილია სოფელი კატაფხია, საძოვარი სოფელ ქართლაში კატაფხია, სოფელი კარტაში და ა.შ.³⁰⁹ აღნიშნულ ტოპონიმთა კავშირი ქართულ გეარსახელებთან უეჭველია კართხია, კარტოხია, ქარდავა, ქართავა, კარდია, ქარდა, გარდაძე, ქალდია, გარდაფხაძე, ქარდანი, ქართლოსი, ქართველი-შვილი, ქართიბა, ქალდიანი,³¹⁰ ტოპონიმებთან და ანთროპონიმებთან – ქართი, ქართლი, გარდაბანი (გარდას უბანი), იგივე ქართისუბანი,³¹¹ ქარიმატი (მაკარიტი)³¹² და ა.შ.

კარტაფახაში კარტა რომ უნდა გამოიყოს, იქიდანაც ჩანს, რომ ბახია მეგრული გეარია, ფუხა და ფახა საქართველოში გავრცელებული სახელებია.

განვიხილოთ ტერმინის პირველი ნაწილის წარმომავლობა. ქარდა (კართა) პელასგურში ქალაქს ნიშნავს.³¹³ შესაძლებელია ასევე იყო ძველქართულ სამყაროშიც. თუშურში ქართ – ფესვია.³¹⁴ კარტა სვანურსა და ქართულში ნიშნავს ჭარხალს, თაღგამს.³¹⁵ ქართულში კარტა შემოღობილი, შემოსაზღვრული ადგილია.³¹⁶ კართა მეგრულში საქონლის და-

³⁰⁸ ეს ბოლო ცნობები მოგვაწოდა ბათუმის ნ. ბერძენიშვილის ინსტიტუტის მეცნიერ-თანამშრომლებმა ციალა ნარაკიძემ და ნანული ნოღაიდელმა, რისთვისაც მადლობას მოვახსენებთ.

³⁰⁹ ე. ბერიძე. ნიგალი, თბ., 2009, გვ. 102, 175, იხ. რუკა.

³¹⁰ ი. ახუაშვილი. ქართული გეარ-სახელები, თბ., 1999, გვ. 697, 771, 870; ი. მაისურაძე. ქართული გეარსახელები, თბ., 1981, გვ. 224.

³¹¹ პ. ინგოროყვა. გიორგი მერჩულე, გვ. 469-470.

³¹² ი. მაისურაძე. ქართული გეარსახელები, თბ., 1981, გვ. 168; სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, ვ. სილოგავას გამოცემა, გვ. 547.

³¹³ სინ, I, გვ. 428.

³¹⁴ ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, თბ., 1984, გვ. 273, 284.

³¹⁵ ე. თოფურია, მ. ქალდანი. სვანური ლექსიკონი, თბ., 2000, გვ. 777.

³¹⁶ დ. მუსხელიშვილი. ქართველთა თვითსახელწოდების ისტორიისათვის. – სქაუქტ, გვ. 337-376; მისივე, ქართველთა თვითსახელწოდების ისტორიისათვის, მაცნე, ისტ. სერია, 1992, №2, გვ. 5-19.

სამწყვედვეი უსახურავო ბაკია.³¹⁷ აღმოსავლეთ ირანის მოსახლეობაში ქართ-კარტა იარაღი, ხმალი, ხანჯალია,³¹⁸ რასაც სვანურშიც მოეპოვება პარალელები, კერძოდ, ქალდიმი ერთგვარი საბრძოლო იარაღი, ძველებური მახვილია.³¹⁹ სვიდას ლექსიკონის მიხედვით, კარტა ნიშნავს ძალიან ან დიდად.³²⁰ ხეთურში ქათითი (ქა(რ)თითი?) ქალღვთაებაა.³²¹ გრ. კაპანცინით კარდუხთა სახელი კარდუ-ალ მომდინარეობს ღვთაების კარდუელ სახელისაგან.³²² ნ. ხუდადოვის გადმოცემით, ქართი მხოლოდ ფორმანაცვალს სახეა ქალდის.³²³ ასეთ შეხედულებას, ჩვენი აზრით, მხარს უჭერს ქართულ დიალექტებში ქალტა-სა და ქართას იგივეობა.³²⁴ ხალდი-ქალდი-ში, რომ ბოლოკიდური თანხმოვანი დ-თ-ს შეესაბამება ამას მოწმობს ურარტული არდი და მეგრულ-ქართული ართი-ერთი. ასე რომ, ქალდის სრული შესატყვისია ქართი. ი. სიხარულიძის სალექციო კურსის მიხედვით, „ტერმინი ქართი წარმოიქმნა იმ დროს, როცა ქართველ ტომთა შორის დიდად იყო ტოტემიზმი განვითარებული. სახელწოდება მომდინარეობს ჯარი-დან, რომლის მრავლობითი ფორმაა ხართა ანუ ქართი.“ ზოგიერთების აზრით, ქართ ნიშნავს შეერთებას, შეყრას, მომატებას, კეთებას. მათივე აზრით ქ – მიწაა, ართი – ერთი, პირველი, მთავარი.³²⁵ უ. ოქროპირიძის აზრით, ქართი შედგება შემდეგი

³¹⁷ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 128.

³¹⁸ ВДИ, 1966, №3, с. 38.

³¹⁹ ვ. თოფური, მ. ქალდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 341.

³²⁰ ს. ყაუხჩიშვილი. გეორგიკა, IV, ნაკვ. II, გვ. 318.

³²¹ ძახიკ, გვ. 185.

³²² Гр. Капанцян. Историко-лингвистические работы к начальной истории армян, Ер., 1956, с. 14.

³²³ Н.В. Худадов. Халды-урартійцы после падения ванского царства. — ВДИ, 1938, №2.

³²⁴ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, VII, გვ. 248.

³²⁵ ნ. თხილაიშვილი, ბ. თხილაიშვილი. სახელმწიფოებრიობის განმსაზღვრელი სიმბოლიკა, გაზ. აღორძინება, 1999, 231/XII, გვ. 9.

ელემენტებისაგან ქართ-ი. ქ ნიშნავს ქრისტეს, ართ-ერთი (დმერთი).³²⁶

ქართა ტოპონიმი ხათური-ხეთური ქართას გარდა, დამოწმებულია ურუატრის ტერიტორიაზე ხარდა (ხართა) – ხარდია, სანგიბუტუში (სანიგის სახლი) ხარდანია.³²⁷

საინტერესოა თავისი აგებულიებით ხათურ-ხეთური ქალაქის ხათარინას სახელი, რომელიც იყო ცის დედოფლის, ღვთაება იშთარის ადგილსამყოფელი.³²⁸ ხათარინა, როგორც ჩანს, შედგება ორი ნაწილისაგან – ხათ და არინა. თუკი მათ ადგილებს შევეუცვლით, მივიღებთ არინა-ხათ. თუ იმასაც ვიგულისხმებთ, რომ ხათ-მა განიცადა ფონეტიკური ცვლილება და მის ფუძეში გაჩნდა რ ბგერა და ხათი იქცა ხართად, მაშინ ტერმინი მიიღებდა შემდეგ სახეს: არინა (არიან) + სართი (ქართი). არინა-ქართი ელ-სუფიქსის გაფორმებით საბოლოოდ მიიღებდა ფორმას – არიან-ქართლი, აქედან არიან-ქართლელი, რაც ნიშნავს არიან-ქართიდან მოსულს, მომდინარეს.

თუმცა, შესაძლებელია, არიან ამ შემთხვევაში იყოს ლექსიკური ერთეული. ქართულსა და მეგრულში არია ნიშნავს არევას. ნ – კი ჩვეულებრივი ქართული მრავლობითობის ან ქვეყნის მაწარმოებელი სუფიქსი უნდა იყოს. ასეთ შემთხვევაში არიან-ქართლი (ან არიან-ქართი) ნიშნავს არეულ-ქართლს. თუ ეს მსჯელობა მართებულია, მაშინ ასეთ შემთხვევაში საკვლევი გვრჩება არიან-ქართლელთა მცირე აზიიდან მოსვლის დრო და მიზეზი.

ამრიგად, სახელწოდება ქართი შეიძლება კავშირში იყოს: ა) ღვთაების სახელთან – ქართი, ხალდი (ქალთი), ბ) ადამიანის საკუთარ სახელთან – ქართი (კართი, კარტი, ქარდა, ქალდა; გ) ხეთური ქალაქისა და რაიონის სახელებთან კარტა-ფა-ხი ან ხა(რ)თ-არინა; დ) ბოსტნეულის სახელთან

³²⁶ უ. ოქროპირიძე. ო ცნების შემეცნება, ანუ საკრალური პოეზია, გაზ. აჭარა, 2008, 4 ოქტომბერი.

³²⁷ Н.В. Арутюнян. Бийинили (Урарту), с. 53, 304.

³²⁸ ძახიკ, გვ. 195.

კარტა (ჭარხალი, თალგამი); ე) კარტ (ფესვი); ე) შემოდლობილ, შემოსაზღვრულ ადგილთან ანუ ქალაქთან – ქართა; ზ) ქარ (ყარ, მყარი, კარ (ქვა) და ეთ-თა-თი სუფიქსისგან, რომელიც გვარეულობას გამოხატავს. სახელები ქარ, ქარა კარ, ყარ დასტურდება როგორც ხეთურ, ისე ქართულ წყაროებში. მეგრული გაფორებით სახელი – ქარეუა დასტურდება ხეთურ წყაროებში.³²⁹

ეს ყველაფერი შეიძლებოდა კავშირში ყოფილიყო მთის ქართის სახელთან, ჰორონიმის სახელი კი ხევის, ხოლო ხევისა ქვეყნის და ბოლოს სამეფოს ქართის (ქართლის) სახელთან. არსებობდა შესაბამისი სატომო სახელი ქართიც, რომელიც, უეჭველია, კავშირში უნდა იყოს ბერძნულ-რომაულ წყაროებში დამოწმებულ სატომო სახელთან – კამარიტი (ვარიანტებში მაკარიტი). თ. ყაუხჩიშვილი შენიშნავს, საინტერესოა დიონისიოს პერიეგეტის მიერ აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე კამარიტების ტომის ხსენება – ესენი უშუალოდ იბერიელთა შემდეგ, აღმოსავლეთისაკენ, კასპიის ზღვისაკენ იხსენიებიან; ეს დიდი ტომია და თუმცა თან ღვინის ქვეყანაა, ვის გულისხმობს ავტორი კამარიტებში გაურკვეველია.³³⁰ კამარიტებს ახსენებს აგრეთვე ამიანუს მარცელინუსი, რომლის გადმოცემით, ეს „ხალხმრავალი თემი“ კოლხთა და ტიბარენ-მოსინიკ-მაკრონთა შორის ცხოვრობს.³³¹ ამ სახელის ტომს სხვა არავინ ახსენებს, მათ შორის ბერძნებიც.³³²

ჩვენი აზრით, მაკარიტები (ქამარიტები) გვხვდება სხვა ბერძენ ავტორთა თხზულებებში, კერძოდ: პელანიკე მიტილინელი და პალეფატე აბიდოსელი. პირველის მიხედვით, კერკეტებს ზემოთ ცხოვრობენ მოსხები და ქარიმატები, ქვემოთ

³²⁹ ძახიქ, გვ. 180.

³³⁰ თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები, გვ. 91-92.

³³¹ იქვე, გვ. 92.

³³² იქვე.

კენიოხები, ზემოთ კი – კორაქსები.“³³³ მსგავს ცნობას იძლევა პალეოგრაფიკა.³³⁴ მისი ცნობით, „კერკეტებს ესაზღვრებიან მოსხები და ქარიმატები, ფლობენ მდ. ფართონიას ეპქსინის პონტომდელ“. პარფენია იგივე ფორტუნაა.

ჩვენი აზრით, დიდი ტომი, რომელიც მოსახლეობს აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე, თან შავ ზღვაზე გამოჭრილი ჩანს ძვ.წ. IV საუკუნის II ნახევარში, ის ღვინის ქვეყანაა და ამავე დროს ხალხმრავალი თემები (რაიონები) აქვთ, ვინ შეიძლება იყოს თუ არა ქართველები და მათი ქვეყანა ქართლი, შეადარეთ: მა-კარ-იტ-ი, მა-პრეფიქსია, კარიტი|ქარი-თი→ქართი სატომო სახელი; იგივეა, რაც ქარი-მატ ან ქართი-მატ; მატ ძველად ხალხს, ტომს ნიშნავდა. ქარი-მატი – ქარის (ქართის) ტომი, ხალხი.³³⁵

რაც შეეხება ქართლის ქვეყნის სხვადასხვა სახელწოდებებს – იბერი, ერაშან, ერასტან და ა.შ., ამათგან ერთერთს, შესაძლებელია, ხათურ-ხეთური წარმომავლობა გაინდეს. იბერიას „ზოროასტრის ქააბას“ (261 წ.) წარწერაში ეწოდება: ბერძნულ ვერსიაში იბერია, საშუალო სპარსულში – ერუჩან, პართულში - ვირშან³³⁶ (გამოითქმებოდა ვირჩანი), ამავე წყაროებიდან კარტირის წარწერაში ვირუჩანი.³³⁷ ეს სახელწოდება ახლოს დგას ხეთურ წყაროებში მოხსენიებულ სიტყვასთან ვარშამა, რაც ხე-ტყეს ნიშნავს.³³⁸ სხვაობა მათ შორის სუფიქსებშია მხოლოდ, ერთ შემთხვევაში ვარშ(ან), ხოლო მეორე შემთხვევაში ვარშ(ამ). მ-სა და ნ-ს მონაცვლეო-

³³³ ВДИ, 1947, №1, с. 316.

³³⁴ ВДИ, 1947, №3, с. 250 და შენ. 1.

³³⁵ შეადარეთ. ს. გოგიტიძე. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს... გვ. 176-177.

³³⁶ თ. ჩხეიძე. საქართველოსა და ქართველების აღმნიშვნელი ტერმინები საშუალო სპარსულსა და პართულ ენებში. – სქაუქტ, თბ., 1993, გვ. 111.

³³⁷ გ. წერეთელი. საქართველოს ირანულ სახელწოდებათა ისტორიიდან. – სქაუქტ, გვ. 98.

³³⁸ Г.Г. Гиоргадзе. Вопросы... с. 39.

ბა როგორც ქართულისათვის³³⁹ ისე ხეთურისათვის უცხო არ არის. შეადარეთ ქართული გვარები ვარშანი-ძე ვაშა-ლომიძე, ვარიშა-ლომიძე, ვაშანის-ძე, ვაშა-ძე.³⁴⁰ ადამიანის საკუთარი სახელია ვა(რ)შანა, ვაშა, ვარსიმე და ა.შ.³⁴¹ სხვათა შორის ვარშამა იკითხება ერთ-ერთ კაპადოკიურ ფირფიტაზე, როგორც ქანესის მეფის სახელი. ხეთურ სამყაროში დამოწმებულია ქალაქი ვარშამა.³⁴² იქნებ ქართველთა ერთ-ერთი ტომის მამამთავარი იყოს კარტირის წარწერაში მოსახენიებული ვარუშანი (ვირშანი); თუკი ეს უკანასკნელი ტერმინ ურარტუს არ უკავშირდება (შეადარეთ: საქართველოს სომხური სახელი ერასტან (ურასტან) ← ურატუ||ურარტუ. მცირე აზიაში არსებობდა ლუვიური ღვთაება სახელით – ივარშა.³⁴³

ჩვენი აზრით, მცირე აზიის, ხათის სამეფოს საშინელი დრო უნდა ჰქონოდა ძვ.წ. XIII-XII საუკუნეთა მიჯნაზე, ე.წ. „ზღვის ხალხების“ შემოსევების პერიოდში.³⁴⁴ ან კიდევ როცა ხათის ქვეყნის დაშლილ და დანაწევრებულ ცალკეულ რაიონებს ხეთი-ნესიტები იმორჩილებდნენ. ნესიტების წარმოშადგენელმა, ანიტამ დაახლოებით 1790-1750 წლებში დაიპყრო ბევრი ქვეყანა, ქალაქი ნესა (კანიშა), ხათის ქვეყანა ფურუსხანდუ, ცალფა და სხვა ქალაქი-სახელმწიფოები მცირე აზიის ცენტრალურ ნაწილში. ანიტას მიერ შექმნილი ქუშას (კუსარა) სამეფო იყო ყველაზე ძლიერი პოლიტიკური წარმონაქმნი ხეთის სამეფოს ჩამოყალიბებამდე.³⁴⁵ მაშასადამე, არიან-ქართველთა შემდეგდროინდელი კაპადოკიის ტერიტორიიდან გამოსვლას ადგილი შეიძლება ჰქონოდა ან ხეთების სამეფოს

³³⁹ ბ. ჯორბენაძე. ქართული დიალექტოლოგია, I, თბ., 1989, გვ. 298.

³⁴⁰ ი. ახუაშვილი. ქართული გვარ-სახელები, II, გვ. 675.

³⁴¹ იქვე, გვ. 839.

³⁴² ძახიქ, გვ. 168, 170.

³⁴³ Г.А. Меликишвили. К вопросу о хетто-цупанийских переселенцах в Урарту. – ВДИ, 1958, №2.

³⁴⁴ Д. Ленг. Грузины - хранители святынь, М., 2004, с. 57, 78; Е. Akurgal. Ancient civilizations and ruins in Turkey, Istanbul, 1985, pp. 12-13.

³⁴⁵ Г.Г. Гиоргадзе. Вопросы... с. 9.

ჩამოყალიბების უწინარეს, ან ხეთების სამეფოს განადგურების მომდევნო ახლო პერიოდში.

ასე, რომ აღნიშნულ არეულ პერიოდში სრულიად შესაძლებელია ერთ-ერთ ქალაქ სახელმწიფოს (მაგ. არინას) ან ქვეყანას (კარტაფახას) ეძებნა თავშესაფარი მტკვრისა და არაგვის შესართავის მიდამოებში, მით უმეტეს, რომ სხვადასხვა არეულობის ჟამს ამ მხარეში არაერთი ტომის წარმომადგენლებს შეუფარებიათ თავი: ასურელებს, პურიებს, თურქებს, ბერძნებს, ხაზარებს, სომხებსა და სხვას.³⁴⁶

ამრიგად, არიან-ქართლი კარტას (ქართის)³⁴⁷ მოდგმას ქალაქ არინადან, ან არეულ ხათს|ქათს (ქართს) შეიძლება ნიშნავდეს.

კარტაფახაში გამოყოფილი მეორე ნაწილის ფახა (ბახა) ეტიმოლოგია ასეთია: ქართულში ბახ ნიშნავს 1: უვარგისი, ძლიერ გამხდარი ცხენი; 2. შერცხვენა, სახელის გატეხა.³⁴⁸ ბაქია – მკვებარას, ტრაბახას სინონიმი.³⁴⁹ ფახი მოჩვენებითი გამბედაობაა, რიხი; აქვს შიშის მნიშვნელობაც.³⁵⁰ სვანურში ფიხა ამაყს აღნიშნავს.³⁵¹

ასე, რომ კარტაფახა შესაძლებელია ორი საკუთარი სახელისაგან წარმოდგებოდეს – კარტა და ფახა. როგორც აღინიშნა ფახა შეიძლება ადამიანის საკუთარი სახელი იყოს. ფახა და მისი ვარიაციები ქართულ სამყაროში პირსახელუბია: ბახაია (ფახა-ია), ფახა სამეგრელოში ადამიანის საკუთარ სახელებად გვევლინება.³⁵² ფხეიქე – ქართული გვარია,³⁵³

³⁴⁶ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 16, 18.

³⁴⁷ ხეთურში კალტარა (ქალტარა) გორას ნიშნავს (Т.В. Гамкрелидзе и др., *ук. соч.*, с. 669).

³⁴⁸ ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, თბ., 1984, გვ. 65.

³⁴⁹ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ერთტომეული, თბ., 1986, გვ. 58.

³⁵⁰ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, VII, თბ., 1962, გვ. 57.

³⁵¹ ვ. თოფური, მ. ქაღდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 764.

³⁵² პ. ცხადაია. სამეგრელოს გეოგრაფიული სახელწოდებანი, II, ზუგდიდის რაიონი, გვ. 225, 366.

ფხაკაძე, ფუხა – ფუხაშვილიც. ფახა – სვანეთის წერილობით ძეგლებშიც დასტურდება.³⁵⁴ გვაქვს ბაყა, ასაფხა, კუციფხა და ა.შ.³⁵⁵ აფხა – მეგრული ადამიანის საკუთარი სახელია.³⁵⁶ მათი მნიშვნელობების შესახებ ზემოთ აღინიშნა. გვაქვს სხვა ვერსიაც. ამ შემთხვევაშიც საკვლევი ტერმინი ორი ნაწილისაგან შედგება, ოღონდ მიგვაჩნია, რომ კარტა (ქართა) (შეადარეთ: ქართაფა, ქარდაფა) ადამიანის საკუთარი სახელია, ფახა კი შეიძლება შეესაბამებოდეს ძველ ქართულ ფხას (ფხე), რაც ნიშნავს შვილს, ქალიშვილს (შეადარეთ ამაზასპი და ამაზასფუხი). მეგრულში ფხი შობას აღნიშნავს.³⁵⁷

შესაძლებელია, აღნიშნული სიტყვა დაიყოს ორ ნაწილად, კერძოდ, ფა და ხა. ფა სვანურ ენაში გვარს, მოდგმას აღნიშნავს.³⁵⁸ ხა (ხი) კი იმავე ენაში კუთვნილებითი სუფიქსია.³⁵⁹ ხალი (ხა) მეგრულში ხალხს აღნიშნავს (შეადარეთ: კულხა – ხალი, კოლხას ხალხი, შთამომავლობა); ხა-ქი – ქვეყანა (შეადარეთ: მუშქი, დიაუეხი).

ამრიგად, კარტაფახას (კარტა-ფა-ხა) სემანტიკა შეიძლება იყოს კარტას მოდგმის, ხალხის ქვეყანა ან კარტას მხარე.

თუმცა გამორიცხული არაა ტერმინი კარტაფახა დაიყოს ასეც: კარტ (ქართ) – აფახი (აფხა). უკანასკნელი (აფხა) შეიძლება ისეთივე სემანტიკის მატარებელი იყოს, როგორც მეგრული აფხა, რაც მხარეს, ბეჭს ნიშნავს, როგორც აფხაზეთის შემთხვევაში, რადგან, როგორც აღინიშნა ხათის სამეფოს მოსახლეობა ხათები, ქაშქები და სხვები მეგრულ-ლაზური ენის მატარებელი ხალხი იყო.

³⁵¹ ე. ბაგრატიონი. საქართველოს გეოგრაფია, წ. 1, სამცხე, ტფ. 1892, გვ. 33.

³⁵⁴ ე. სილოგავა. სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 544, 547.

³⁵⁵ იქვე, გვ. 512, 521, 540.

³⁵⁶ პ. ცხადაია. დასახ. ნაშრ., გვ. 46.

³⁵⁷ ს. ბადა. ლაზ-მეგრულთა ისტორია, თბ., 2006, გვ. 261.

³⁵⁸ ე. თოფური, მ. ქაღდან. სვანური ლექსიკონი, გვ. 748.

³⁵⁹ თ. მიბზუანი. დასაუღეთ საქართველოს ქართველ მთიელთა ეთნოგენეზის, განსახლებისა და კულტურის ისტორიიდან, თბ., 1989, გვ. 332.

2. აზო | აზონი | აზოვე | აზნის.

როგორც აღინიშნა, ქართველურ სამყაროში აზო (აზონი) გავრცელებული სახელია. იგი ფეგურიერებს უძველესი დროიდან დღემდე, მათ შორის ამჟამინდელ საქართველოშიც.³⁶⁰ საინტერესოა აღნიშნული პირსახელი ადამიანის საკუთარ სახელად თუ გვევლინებოდა ხეთურ-მცირეაზიულ სამყაროში? აქ მოხსენიებულია საბეჭდავი ვინმე უზუასი, ლიბაიას ძისა.³⁶¹ ამავე წყაროებშია დადასტურებული საკუთარი სახელი უზუა.³⁶² ხათების ქვეყნის დაბლობზე დასტურდება ქალაქი აზამორი,³⁶³ ფრიგიაში – აზანი, პაფლაგონიაში – აზორი, ბითონიაში – აზარიტია, კილიკიაში ნაპოვნ ბილინგვაში მოიხსენიება აზითავათა.³⁶⁴ ამ უკანასკნელს ეძებნება შემდეგი სახის ეტიმოლოგია. აზი ხეთურ-ლუვიურად ნიშნავს სიყვარულს, ხოლო თავათი – მზის ღვთაების სახელწოდებაა³⁶⁵ (შეადარეთ: თივათი – მეგრულ-ქართული თვე, თუთა (მზე). ცნობილია აზო გუზანის ქვეყნიდანაც. ჩრდილოეთი მესოპოტამიიდან ცნობილია მთა აზუ-ს სახელით.³⁶⁶

გ. გოილაძე წერს, რომ ჩვენი ვარაუდით, აზო არ უნდა ყოფილიყო უცხო შავი ზღვის სამხრეთით მდებარე ქართული სამყაროსათვის. შემონახული გადმოცემებით, ხალიბების სიახლოვეს მდებარე ქალაქ სინოპის (გ. გოზალიშვილის თანახმად, სინოპე ხალიბთა მიწაზე მდებარეობდა), ეპონიმად აზოპის ასული სინოპა გამოდის.³⁶⁷

³⁶⁰ ვ. ითონეშვილი. ტოპონიმიურ-ონომასტიკური და ზოგიერთი ისტორიული დოკუმენტის მონაცემები, თბ., 2006, გვ. 41-42, 46; ი. ახუაშვილი. ქართული გვარ-სახელები, II, გვ. 662, 818; ი. მაისურაძე. ქართული გვარსახელები, გვ. 18; სევანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 482.

³⁶¹ ძახიქ, გვ. 165.

³⁶² იქვე, გვ. 166.

³⁶³ Страбон. География, с. 505.

³⁶⁴ ძახიქ, გვ. 239.

³⁶⁵ იქვე, გვ. 242, შენ. 8.

³⁶⁶ Н.В. Арутюнян. Биайнили (Урарту), с. 37.

³⁶⁷ ვ. გოილაძე. ქართული სახელმწიფოებრიობის სათავეებთან, ჟურნ. მნათობი, 1984, № 11, გვ. 157.

დიდი ხანია შენიშნულია, რომ ხალიბები და მისი მეზობელი ტომები ქართველური წარმომავლობისანი არიან.³⁶⁸ მაგრამ აქ მინდა შევნიშნო, რომ სახელწოდებები ხალიბი და სინოფა ქართველური ეტიმოლოგიისანი არიან. ჩვენი აზრით, ხალიბი, ხალ სვანურში ნიშნავს აღს, ბოროტ სულს.³⁶⁹ სამეგრელოს დოკუმენტურ მასალებში ხალიბი ადამიანის საკუთარ სახელად გვევლინება,³⁷⁰ რაც ეტიმოლოგიურად მეგრულ ხალ-თან (სახლი) შეიძლება იყოს დაკავშირებული. ძველად ხალი ქართულშიც სახლს ნიშნავდა (შეადარეთ ხალი → სა-ხალი → სახლი). ეტიმოლოგიურად უნდა უკავშირდებოდეს სიტყვას ხალხს. ეს ხალი აქვთ დართული ისეთი ქართველური ტომების სახელებს, როგორიცაა: კულხა-ხალი (იგივე კოლხას სახლი, ან კოლხას ხალხი) კუმახა-ხალი (კომახას სახლი ან ხალხი) და ა.შ. იბ-ებ-ი მრავლობითი რიცხვის ტოლფასოვანია დღესაც ქართულ ენაში. ხალი – ადამიანის საკუთარი სახელიცაა (შდრ: ხალაძე, ხალაშვილი, ხალაური, ხალინა).³⁷¹

ხალიბების მთავარი ქალაქის სახელი სტამენა (სტამენეია) იხსნება სვანური ენის გამოყენებით. სტამანი – კოკაა, ია კი მეგრული ტოპონიმებისა და გეარსახელების მაწარმოებელი. სინოფა კავშირში უნდა იყოს მოსინიკების ტომის (მუშუან – სვანთა თვითსახელი) სახელწოდებაში გამოყოფილი ძირის სინ (მო-სინ-იკ-ი)-თან. დაბოლოება ფა ამავე ენაში მოდგმის, ჯიშის, დინასტიის ტოლფარდია. მაშასადამე, სინოფას სემანტიკა სინ-ების, სან-ების მოდგმა, ტომი.

თავად აზას (აზონის) ეტიმოლოგია კი შემდეგი მნიშვნელობიდან ერთ-ერთი შეიძლება იყოს. აზა – კვატა მეგრულში

³⁶⁸ ს. გოგიტიძე. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს საისტორიო გეოგრაფია (ძვ.წ. XII–IV სს.), ბათ., 2002, გვ. 143-149.

³⁶⁹ ვ. თოფური, მ. ქალდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 893.

³⁷⁰ პ. ცხადაია. სამეგრელოს გეოგრაფიული სახელწოდებანი, II, ზუგდიდის რაიონი, თბ., 2007, გვ. 94.

³⁷¹ ი. მაისურაძე. ქართული გეარსახელები, გვ. 224; სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 538.

კოპიას, კოხტას აღნიშნავს.³⁷² აძუა (აზუა, აზო-ა) ქართულ ლექსიკონში განმარტებულია, როგორც უშნო, უხეირო კაცი.³⁷³ საინტერესოა, ეს ქართული სიტყვა ხომ არ წარმოდგება ქართველების მტრის, არიან-ქართლიდან მოსული აზოს სახელისაგან. ს.ს. ორბელიანის მიხედვით, აზანი გვარდილობის სინონიმია, აზუა – საბრია.³⁷⁴

ურარტული ქვეყნის სახელი აზა(ნი) იკითხება ვაზა-ს ფორმით, რომელიც შეეფარდება ქართულ სიტყვას – ვაზი. ნ. არუთინიანი განმარტავს, რომ, შეიძლება ურარტუელებმა აზაში თუ ვაზაში დაინახეს ქვეყანა ვაზი თუ ყურძნის მტევანი.³⁷⁵ შემერულში ზი – სიცოცხლეს, სიცოცხლის გაგრძელებას ნიშნავს (შეადარეთ ზი → ა-ზი-ონ-ი → აზონი, შემოკლებული ფორმაა აზი | აზო). ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ აზოს სახელის სემანტიკას, ზოგიერთი მეკლევარი, სკეითურ-ალანურ-ოსურად მიიჩნევს, მათ შორის ქართლის პირველი მეფის სახელსაც,³⁷⁶ რაც, ჩვენი აზრით, მართებული არ უნდა იყოს.

ამრიგად, აზო (აზონი), როგორც ადამიანის საკუთარი სახელი და ქვეყანა დასტურდება ქართველური სამყაროს სხვადასხვა ნაწილში, მათ შორის, მცირე აზიის ნახევარკუნძულზეც. რაც მთავარია, ტერმინის სემანტიკა იძებნება ქართველურ ენებში.

ფარნავაზი, როგორც ადამიანის საკუთარი სახელი, გავრცელებული იყო ხათურ-მცირეაზიულ სამყაროში. როგორც აღინიშნა, ეს სახელი ერქვა ბითინიის გამგებელს, გავრცელებული იყო საქართველოშიც. მცირე აზიული (პონტოური) ჩანს ფარნაკიც. მიიჩნევენ, რომ ფარნაოზი სპარ-

³⁷² ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, I, გვ. 165.

³⁷³ ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, თბ., 1984, გვ. 49.

³⁷⁴ ლექსიკონი ქართული, I, თბ., 1966, გვ. 39, 40.

³⁷⁵ Н.В. Арутюнян. Новые урартские надписи, Ер., 1966, с. 91, ком. 43.

³⁷⁶ მ. ანდრონიკაშვილი. ნარკვევები ირანულ-ქართული ენობრივი ურთიერთობიდან, I, თბ., 1966, გვ. 130-131.

სულია და ნიშნავს ბრწყინვალეს, ღიდებულს, ხელბედნიერს ან ბრწყინვალე მოუბარს, მკვერმეტყველს. მისი ძველი ფორმაა ფარნავაზი, ხოლო შემოკლებული ფორმაა ფარნა, რაც ღეთაებრივ შუქს, ელვარებას, შარავანდედს აღნიშნავს.³⁷⁷

ხეთურ წყაროებში ფარნაზ-ფარნაშ ნიშნავს სახლს.³⁷⁸ ფარნა მეგრული ადამიანის საკუთარი სახელია.³⁷⁹ ქართველ მეფეთა სახელები – ფარნუკ, ფარნაჯობი, ხსე-ფარნუგი, ხომ არ გაჩნდა მცირეაზიული ელემენტის ქართლში, მცხეთაში შემოსვლით? დიახ, შესაძლებელია. ფარნა ღობიოს ჯიშია. თარნუკი მეგრულში აღნიშნავს ეშმაკს, გადატანით საზრიანს,³⁸⁰ ფარნა – ფერდთეთრია.³⁸¹ ფარნაკ – სხივცისკროვანი, ნათელცისკროვანი, სხივოსანია. სვანურში ფარნაკ – ანჩხლის სინონიმია.³⁸² ფარნუხ ტოპონიმაცაა ისტორიული საქართველოს ოლქში.³⁸³

სრულიად შესაძლებელია, პირსახელი ფარნავაზი რომ შედგებოდეს ორი ნაწილისაგან: ფარნა-ვაზი. როგორც აღინიშნა ფარნა-ფარნაკი ძველქართულ სამყაროში გავრცელებული სახელია; იგივე ითქმის სახელის მეორე ნაწილზეც, ვაზი || აზი || აზონის შესახებაც, იხილეთ ზემოთ. აქ მხოლოდ იმას დავამატებდით, რომ ვაზინა – პირსახელი ტბეთის სულთა მატთანეშიც დასტურდება.³⁸⁴

ტერმინ ფარნავაზის წარმომავლობის გვაქვს კიდევ სხვა ვარიანტი. ამის მიხედვით, სახელი უნდა მომდინარეობდეს პირველადი ფარვა-ნაზი ან ფარვანა-აზი. ფარვა იგივე უნდა

³⁷⁷ ი. ახუაშვილი. ქართული გვარ-სახელები, II, გვ. 173.

³⁷⁸ Г.Г. Гиоргадзе. Вопросы... с. 26; Г. Кананцян. Историко-лингвистические работы, II, Ер., 1975, с. 48.

³⁷⁹ პ. ცხადაია. სამეგრელოს გეოგრაფიული სახელწოდებანი, გვ. 79, 89, 150.

³⁸⁰ ი. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, II გვ. 38.

³⁸¹ ი. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III გვ. 86.

³⁸² ე. თოფური, მ. ქაღდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 244.

³⁸³ ნ. ცეცხლაძე. შავშეთ-იმერხეის ტოპონიმია, ბათ., 2000, გვ. 217.

³⁸⁴ ტბეთის სულთა მატთანე, გამოსცა თ. ენუქიძემ, თბ., 1977, გვ. 141.

იყოს, რაც ხეთური ფარვა-ფირვა-პირვა, რაც ღვთაების სახელია³⁸⁵ და შესაძლებელია ქართული სიტყვა პირველი იყოს მისგან წარმომდგარი. ნაზი კი, ქართული ლექსიკონის მიხედვით, სასიამოვნოს, მოსიყვარულეს აღნიშნავს.³⁸⁶ აქედან გამომდინარე, ფარვა-ნაზი მეტათეზისის გზით გადაიქცა ფარნაეზად. იმ შემთხვევაში, თუკი ამოსაყალი ფორმაა ფარ, აქედან ფარნა, მაშინ ასეთ შემთხვევაში ფარ ქართული ლექსიკონის მიხედვით განიმარტება, როგორც ძველი საომარი იარაღი, ხოლო ზი – შემერულში სიცოცხლეს, სიცოცხლის გაგრძელებას ნიშნავს, ეს როგორც მგონია მეგრულ გვარებშიცაა: კარტო-ზ-ია, შერო-ზ-ია. ზი შესაძლებელია იგივე იყოს, რაც ძი (შეადარეთ ძველი ქართული გვარი ფარტაძე), ძე, შვილი და ა.შ. საერთოდ, ხეთური სახლის ფარნა-ზის სემანტიკა შეიძლება დაკავშირებული იყოს ფარ (ფარული, და-ფარ-ული) და ზი-სიცოცხლესთან, საერთო ჯამში – დაფარულ სიცოცხლესთან, თავშესაფართან.

ქართული „ალექსანდრიანის“ მიხედვით, აზომ ალექსანდრე მაკედონელის მიერ დატოვებული რჯული უარყო და „შექმნა ორნი კერპნი ვერცხლისანი: გაცი და გაიმი.“³⁸⁷ მაშასადამე, ეს ღვთაებები აზონს არიან-ქართლიდან კი არ გადმოუტანია, არამედ მას შეუქმნია, რადგან იგი მონებდა საბერძნეთის მეფეს, ამიტომ საგულისხმებელია, რომ ასეთი კერპები წარმომავლობით ბერძნული უნდა ყოფილიყო, მაგრამ, საქმე ისაა, რომ საბერძნეთმა მსგავსი სახელების მატარებელი ღვთაებები არ იცის.³⁸⁸

„ქართლის ცხოვრებაში“, შემდეგ მოთხრობილია წმინდა ნინოსა და მირიან მეფის ცხოვრების ამსახველი დეტალები. აქ ნათქვამია, რომ არმაზს მარჯვნივ ედგა კაცი ოქროსი სახელით გაცი, მარცხნივ კაცი ვერცხლისა – გაიმი. აქვე

³⁸⁵ Г.Г. Гиоргадзе. Вопросы... с. 39.

³⁸⁶ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ერთტომეული, გვ. 351.

³⁸⁷ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 20.

³⁸⁸ მკვლევართა ვარაუდით, გაცი და გა ადგილობრივი ღვთაებები იყვნენ (Очерки истории Грузии, I, Тб. 1989, с. 290).

გადმოცემულია, რომ ეს ღვთაებები ღმერთებად ჰქონდა ქართლის ერს.³⁸⁹ აქ წარმოდგენილია უმაღლესი ღვთაებების სამეული, რომელთაც სათავეში ედგა არმაზი.³⁹⁰

იმავე თხზულებაში გაციისა და გაიმის შესახებ ნათქვამია, რომ ისინი არიან „ყოვლისა დაფარულისა გამოძიებელნი, ძუელნი ღმერთნი მამათა ჩუენთანი.“³⁹¹

სულ სხვა ვითარებაა აღნიშნული კერპების წარმომავლობის შესახებ „მოქცევაჲ ქართლისაჲში“. შატბერდის კრებულში ნათქვამია, რომ როცა აზოს არიან-ქართლიდან მოუყვანია ნათესავები და ახლობლები, მას “თანაჰყვანდეს კერპნი ღმრთად – გაცი და გა.”³⁹² „წმინდა ნინოს ცხოვრების“ ვერცელ რედაქციაში (შედგენილია 332 ან 338 წ.) სალომე უუარმელის გადმოცემით, ნინოს უთქვამს, რომ კერპები – გაცი და გა „რომელნი – იგი ღმერთად ჰქონდეს მამათა თქუენტა არიან-ქართლით.“³⁹³ სიდონიას მიერ აღწერილ თხზულებაში გაცი და გა კერპების შესახებ ნათქვამია, რომ ისინი იყვნენ სამეფო ღვთაებები და მას სწირავდნენ ერთ სეფეწულს.³⁹⁴

სვანურში მიწის სალოცავ ღვთაებას გიმ ეწოდება.³⁹⁵ ამავე ენაში გიმ – მიწა, ადგილია.³⁹⁶ ჩვენი აზრით, ხეთების ტერიტორიაზე თუ მის სიახლოვეს (ჩრდილო-აღმოსავლეთ მხარეს) ანტიკურ ხანაში (ძვ.წ. 401 წ.) ქსენოფონტეს მიერ დასახელებული ტომის სკეითინების (შკითინები) დიდი და ხალხმრავალი ქალაქის გიმნიასის სახელწოდებას შემდეგი

³⁸⁹ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 89-90.

³⁹⁰ О. Лорткипанидзе. Наследие древней Грузии, ТБ., 1989, с. 326.

³⁹¹ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 106.

³⁹² შატბერდის კრებული, თბ., 1979, გვ. 320; ჭელიშურ რედაქციაში გას მაგიერად გაცა წერია (ივ. ჯავახიშვილი. თხზ. I, გვ. 139).

³⁹³ შატბერდის კრებული, გვ. 335.

³⁹⁴ იქვე, გვ. 338.

³⁹⁵ აკ. ურუშაძე. ქუთაისი ბერძნულ და რომაულ წყაროებში, თბ., 1993, გვ. 21.

³⁹⁶ ვ. თოფური, მ. ქალდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 172.

შინაარსი (სემანტიკა) უდევს საფუძვლად: გიმ – მიწა, ნიას – ნისლი. აქედან გამომდინარე გაიმ იგივე გიმ ხომ არაა და შესაბამისად მიწის ღვთაება. თუმცა სემანტიკურად გიმნიასი ნისლიან მიწას აღნიშნავს.³⁹⁷

მეორე მხრივ, თუკი გაიმის უძველეს, თავდაპირველ ფორმად, მივიჩნევთ გას (ს. ჯანაშიას გამოკვლევით გაიმის პირვანდელი ფორმა გა უნდა ყოფილიყო), მაშინ, ჩვენი აზრით, ასეთ შემთხვევაში ღვთაება გა შეიძლება სხვა შინაარსის მატარებელი იყოს. იბადება კითხვა – ხომ არ ნიშნავს გა – მთას, გორას (ასეა შუმერულში).³⁹⁸ შეადარეთ ჩვენი, ქართული გორა (→ გუარა, იგივე გუარი). სვანურში ჳაც – მრუდე, არასწორია, ჳაცა – დაღუპვა, სიკვდილი, გაჩ – დანა, ჳაცი – გუდა.³⁹⁹ უდურ ენაში (ურარტული უდური ეთიუნი, ანტიკური ოტენა), რომელიც ქართულთან დაახლოებული ენა იყო – გა – ჭაობიან ადგილს აღნიშნავდა.⁴⁰⁰

გაცი და გაიმ ღვთაებების სახელთან დაკავშირებული ქართული გეარ-სახელებია: უთურ-გაი-ძე, უთურ-გაცი, ჳაცო, ჳაციკო, გ'ელი-ხაცი, ჳაცა, გაინა, ჳაცივაძე, ჳაიბაძე, ჳაცანა, გაცაბია, გაიკარაშვილი. სამეგრელოს დოკუმენტურ მასალებში დასტურდება: გაჯა, გაჯი (გაცი?) და ა.შ.

როგორც ჩანს, ამ ღვთაების სახელს უკავშირდება ისტორიული ქალაქის გაიანის (გაციანის?) სახელი. სამეგრელოს ტერიტორიაზე (ზუგდიდის რაიონი) აღირიცხება ტოპონიმი გაიშ ფერდი, ესაა ფერდობი ბეჟაშ ღალის ნაპირას, სოფლის ჩრდილოეთ ნაწილში. იქვე გაიშ ფერდთან არის ტოპონიმი გაიშ წყურგილი. შესაძლებელია, ამ ფერდობზე ერთ დროს

³⁹⁷ ს. გოგიტიძე. სამხრეთ-დასავლეთ... გვ. 188-189; მისივე, რომელ ენაზე მეტყველებდნენ ანტიკური ხანის ჭანები, ჟურნ. ლიტერატურული აჭარა, 2001, №7, გვ. 83-89.

³⁹⁸ ჯ. შარაშენიძე. შუმერები და მათი კულტურა, თბ., 1983, გვ. 41.

³⁹⁹ ე. თოფური, მ.ქალდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 780, 881.

⁴⁰⁰ ელ. ფანჩიძე. უდური ენის გრამატიკული ანალიზი, თბ., 1974, გვ. 19.

იღბა გაის ღვთაების გამოსახულება.⁴⁰¹ თუმცა მკვლევარ პ. ცხადაიას იქვე განმარტებული აქვს, რომ გაი ადამიანის საკუთარი სახელია⁴⁰² (შეადარეთ გა-გამ-გაი). ამავე რაიონში გვაქვს ხაცაშ რობუ (ხევი)⁴⁰³ ხაცა ადამიანის საკუთარი სახელია, ხაცავე გვარი.⁴⁰⁴ სწორედ ასეთი ფორმით დასტურდება გაცი მცირეაზიულ სამყაროში.

ხათების ტერიტორიაზე გვხვდება ღვთაება გაციმარი; დასახლებული პუნქტები: გაცგალპადუნა (კატაპას რაიონში), ხაცგალე (კარტაფახის რაიონში), გასაია (გაცაია?).⁴⁰⁵ ხათების მონათესავე (და შესაძლებელია იგივე ხათების) ქაშქა-აბეშლას ონომასტიკონში შემინწევა ისეთი სახელწოდებები, რომლებიც გაც (ხაც) ძირზეა აგებული: ქაციფირი, ხაციწა, გაცია, თაგაცთა, გაციურა (თან. თურქალი, ეშილ-ირმაკის შუა წელზე) და სხვა.⁴⁰⁶

გამოთქმულია სანტერესო მოსაზრება, რომ ძველქართულ წყაროებში „არმაზის ტრიადაში“ (არმაზი, გაცი, გა) სტრუქტურული გეგმით ხეთური ღვთაებათა აღწერის იდენტურად ითვლება, ე.ი. ძველქართულ „აღწერას“ მცირეაზიული მოდელი უდევს საფუძვლად, რაც, თავის მხრივ, საფუძველს გვაძლევს იბერიის სამეფოს ჩამოყალიბება მესხების ტომის მონაწილეობით განვიხილოთ.⁴⁰⁷

ქართულ ღვთაებათა მსგავსად ხეთური ტაროსის ღვთაებასაც ჰყავდა დაწყვილებული ღვთაებანი, რომელთაგან ერთს,

⁴⁰¹ პ. სამუშიას აზრით, გაშვერდი გაცს არ უნდა უკავშირდებოდეს, არამედ გაშ „გას“ (ურმის ძარა) ტოლფარდია (პ. სამუშია. ქართული ზეპირსიტყვიერება, მეგრული ნიმუშები, თბ., 1990, გვ. 143).

⁴⁰² პ. ცხადაია. სამეგრელოს... გვ. 307.

⁴⁰³ იქვე, გვ. 404.

⁴⁰⁴ იქვე.

⁴⁰⁵ Г.Г. Гиоргадзе. Вопросы... с. 69, 122, 123, 130.

⁴⁰⁶ ქაშქა (აბეშლა) სუფთა ქართველური (მეგრული) ტომების განსახლების არეალს წარმოადგენდა. (ქაშქა-აბეშლა: აფხაზურ (აფსუა)-ადიღურთი თუ ქართველური მოდგმა) იხ. აგრეთვე: ძახიქ, გვ. 204-205.

⁴⁰⁷ О. Лорткпанидзе. Наследие... с. 326, ком. 24; Цитлანадзе. Археологические находки в с. Лия. – ძეგლის მეგობარი, 1973, №33.

შესაძლოა, ძირითადი ღვთაებისაგან მარჯვნივ მდგომს, ერქვა ხაცი, რაც თითქოს მოგვაგონებს არმაზის ღვთაების მარჯვნივ მდგომარე მცველი თუ მსახური ღვთაება გაციის სახელწოდებას. გაციისაგან ნაწარმოებია ტოპონიმი გაციურა (ხათის ჩრდილოეთში), მამაკაცის სახელი გაციმარია, ღვთაების სახელი გაცითაიეთი (ქაცითაიეთი). შესაძლებელია ღვთაების სახელი იმალებოდეს მდინარისა და დასახლებების სახელწოდებებში – გაცა-რუნაილი, გაცანა და ა.შ.⁴⁰⁸ ხათურ ღვთაებათა პანთეონში ღვთაებათა მცველის როლში გამოდის მამაკაცთა წყვილი ღვთაებანი ხაცი და ნამნი.⁴⁰⁹

ძნელია გარკვეულად თქმა არმაზის დაწვეილებულ ღვთაებათაგან მარცხნივ მდგომ გას ეტიმოლოგიის შესახებ. ამას ართულებს ამ ღვთაების სხვადასხვაგვარი დაწერილობა გა-გაი-გაიამ-გაიამა-გიმ. მაგრამ გა (გაი) რომ უფრო მეტად ისევ მცირეაზიულ (ხეთურ-ხურიტულ) სამყაროსთანაა დაკავშირებული, ასეთი შეხედულება უფრო რეალურად უნდა გამოიყურებოდეს.⁴¹⁰

„მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ქრონიკის მიხედვით, ფარნავაზ I აღმართავს არმაზის კერპი, ხოლო ფარნაჯობს – ზადენისა.⁴¹¹ „წმ. ნინოს ცხოვრების“ ვრცელ რედაქციაში სიდონია აბიათარის ასულის გადმოცემით, ქართლის ქვეყანაში ორ მთაზე (უეჭველია იგულისხმება მცხეთა-არმაზი) აღმართული იყო კერპები არმაზი და ზადენი, რომელიც შეიწირავდა ათასობით პირმშოსა.⁴¹²

„ფარნავაზიანის“ გადმოცემით, მეფე ფარნავაზმა აღმართა კერპი არმაზი ქართლის მთის თავში და ამისათვის ეწოდა მას არმაზი. ფარნავაზს სპარსულად არმაზი რქმევია.⁴¹³ „ქართლის ცხოვრებაში“ მოცემულია არმაზის დახასიათება.

⁴⁰⁸ გრ. გიორგაძე. ათასი ღვთაების ქვეყანა, გვ. 150.

⁴⁰⁹ იქვე, გვ. 145.

⁴¹⁰ გრ. გიორგაძე. ათასი ღვთაების ქვეყანა, გვ. 150.

⁴¹¹ შატბერდის კრებული, გვ. 320-321.

⁴¹² იქვე, გვ. 337-338.

⁴¹³ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 25.

მისი ცნობით, ღვთაება არმაზი იყო სპილენძისა, ტანთ ეცვა ოქროს ჯაჭვი და თავზე ეხურა მყარი ნაბაღახი, თვალები ჰქონდა ზურმუხტისა და ბიერილის. ხელთ ეპყრა ბრწყინვალე ხმალი, ვითარცა ელევა.⁴¹⁴ სქოლიოში: მზისა მსახურთა თანა. იქვე საუბარია არმაზისა და ზადენის დანიშნულების შესახებაც. „წმ. ნინოს ცხოვრების“ ერთ-ერთი ავტორის გადმოცემით, ისინი იყვნენ ღმერთი ღმერთთა სოფლის მპყრობელნი, მზის მომფენელები, წვიმის მომცემელნი და ბავშვთა ნაშობთა გამზრდელნი.⁴¹⁵

მოვსეს ხორენაცს (V ს.) ქართველთა მოქცევისა და წმ. ნინოს მოღვაწეობის შესახებ ცნობების გადმოცემისას, ნათქვამი აქვს, რომ ნინომ მოსპო ჭექა-ქუხილის მომვლინებული არამაზდის ქანდაკება, რომელიც ქალაქისაგან განცალკევებით, მდინარე მტკვრის მეორე მხარეს იდგა.⁴¹⁶

გ. მელიქიშვილის მიხედვით, ღვთაებათა პანთეონს სათავეში ედგა მთვარის ღვთაება არმაზი. ეს სახელწოდება ხეთური იყო მთვარისა და მისი ღვთაებისა. ერთ-ერთი მთავარი იბერიის ღვთაებათა პანთეონისა იყო ზადენი, რომელსაც მკვლევარები უკავშირებენ მცირეაზიულ (ლუვიურ) ღვთაება სანდენს (სანტაშ).⁴¹⁷ ამ ღვთაების მსგავსი სახელი ჰქონდა ხილაქუს მეფეს, სანდაშარმა. მცირეაზიული კულტების შემოტანას საქართველოში, გ. მელიქიშვილი უკავშირებს მესხთა (მუშკები) ტომის შემოსვლასა და დამკვიდრებას ჯერ სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში (მესხეთში, სამცხეში, ბერძნული წყაროების მოსხიკე), ხოლო შემდეგ მცხეთა-არმაზის მიდამოებში.⁴¹⁸

⁴¹⁴ იქვე, გვ. 89.

⁴¹⁵ იქვე, გვ. 106.

⁴¹⁶ მოვსეს ხორენაცი. სომხეთის ისტორია, ა. აბღალაძის გამოცემა, თბ., 1984, გვ. 171.

⁴¹⁷ დამოწმებულია: ივ. ჯავახიშვილი. ქართველი ერის ისტორია, I, თბ., 1928, გვ. 102.

⁴¹⁸ Г.Г. Меликишвили. К истории древней Грузии, Тб., 1959 с. 77, 112,; его же, Наირи-Урарту, Тб., 1954, с. 420.

პატივცემული მეცნიერი იმავეს იმეორებდა სხვა ნაშრომებში. იგი წერდა, რომ უზენაესი ღმერთი – მთვარე ღმერთია, მამა ღმერთი არმაზია. იგი მცირე აზიის ღმერთია ცისა და სინათლისა, ატმოსფეროსა, წვიმისა და ელგუქისა. არმაზი ურარტულ არმეს შეესაბამება. არმა ქართლში ძვ.წ. V-IV საუკუნეებში უნდა გაერცელებულიყო.⁴¹⁹ მანამდე იგივეს აღნიშნავდა ივ. ჯავახიშვილი მ. წერეთლის მონოგრაფიაზე დაყრდნობით.⁴²⁰

მ. წერეთელი მიიჩნევდა, რომ ზადენი არის ხეთური ღმერთი სანდონი (სანტასი). ის ითვლებოდა ნაყოფიერებისა და მცენარეულობის ღვთაებად. გაერცელებული იყო უძველეს დროში კილიკიასა და კაპადოკიაში. ზადენს თაყვანს სცემდნენ საქართველოშიც, როგორც ამას ემოწმება თვით სახელი და ხასიათი ღმერთისა.⁴²¹ გ.წერეთელს სურდა, რომ ზადენის ღვთაების თვისებები „წმინდა ნინოს ცხოვრების“ ცნობაში ამოეკითხა. „ღმერთნი დიდთა ნაყოფთა მომცემელნი და სოფლის მპყრობელნი. მზის მომფენელნი და წვიმისა მომცემელნი. ქუეყნისა ნაყოფთა განმზრდელნი ქართლისა იგი ღმერთნი არმაზ და ზადენ, ყოვლისა დაფარულისა გამომძიებელნი და ძუელნი ღმერთნი მამათა ჩუენთანი გაცი და გა“. ამ ცნობის მიხედვით მკვლევარი ამბობს: 1) მცირე აზიის ღმერთი ცისა და სინათლისა, ატმოსფეროსა – წვიმისა და ელვა-ტუქისა – არმაზ-თუშუბი; 2) მცირე აზიის ღმერთი ნაყოფიერებისა და მცენარეულობისა ზადენი|Sandan|Santas.⁴²²

ა. ბოლტუნოვაც წერდა, რომ არმაზი იყო ხეთური სახელი მთვარისა და მთვარის ღვთაებისა, რომელიც ითვლება არმა ძირიდან მომდინარედ.⁴²³ არმა ძირიდანაა ნაწარმოები სახე-

⁴¹⁹ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. I, გვ. 662, 663, 668.

⁴²⁰ ივ. ჯავახიშვილი. ქართველი ერის ისტორია, I, გვ. 145.

⁴²¹ მ. წერეთელი. ხეთის ქვეყანა, კონსტანტინეპოლი, 1924, გვ. 83-84 (მითითებულია ივ. ჯავახიშვილის თხზ. ტ. I, გვ. 149, მიხედვით).

⁴²² იქვე, შესაბამისად, გვ. 84 და გვ. 150.

⁴²³ А. Болтунова. К вопросу об Армази. – ВДИ, 1949, №2, с. 237.

ლები – არმათი, არმათალისი, არმატაშაშ და ა.შ.⁴²⁴ მკვლევართა აზრით, აქედან შეიძლება მიგვეღო ძველქართულში შემოსული და გავრცელებული ღვთაების სახელი არმაზი. ამ უკანასკნელიდან კი არმაზის ციხე – არმაზციხე.⁴²⁵ ნ. ხაზარაძის მიხედვით, ხეთურ-ლუვიური წარწერებიდან (ძვ.წ. I ათასწლეული) ცნობილია, არმა, არმასარმა, სანთას (სანდას), სანთაშარმა.⁴²⁶

არიან მკვლევარები, რომლებიც არმაზს არა ხეთური სამყაროს, არამედ ირანული წარმომავლობის ღვთაებად მიიჩნევენ. გრ. ლაფანციანის აზრით, არმაზი იგივე არამაზდია და იგი ირანული ღვთაებაა. ესაა კულტურული გავლენა ირანისა, საქართველოსა და სომხეთზე. არმაზი (აჰურამაზდა?) მიწისა და ცის შემქმნელი ღმერთია. იგი ღვთაებათა მამაა, ამავე დროს მეხის მტყორცნელია.⁴²⁷

გრ. გიორგაძე აღნიშნავდა, რომ არმაზის დღემდე შემოთავაზებულ ეტიმოლოგიასთან დაკავშირებით უფრო სარწმუნოა მისი დაკავშირება ხეთურ-ლუვიურ სიტყვასთან არმა(ს) – მთვარე.⁴²⁸ მისივე განმარტებით, ხეთურ კერპთა აღწერილობა და არმაზის კერპის აღწერილობა სტრუქტურულად თითქმის ერთნაირადაა აგებული. ზოგადად დაცულია რა აღწერილობის მცირეაზიური მოდელი, არმაზის აღწერილობა შეიცავს თითქმის ყველა ძირითად კომპონენტს, რომლებიც ახასიათებს ხეთურ ღვთაებათა აღწერილობებს.⁴²⁹

ვ. გოილაძე გადმოგვცემს, რომ ქართველთა უმაღლესი წარმართული ღვთაება არმაზი მთვარის ღვთაებად მიაჩნიათ,⁴³⁰ მაგრამ, უნდა აღინიშნოს, რომ არმაზის მთვარის

⁴²⁴ იქვე, გვ. 237.

⁴²⁵ ა. აფაქიძე. ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება ძველ საქართველოში, თბ., 1963, გვ. 178.

⁴²⁶ ნ. ხაზარაძე. ლუვიური იეროგლიფების სამყაროში, თბ., 2006, გვ. 87.

⁴²⁷ Гр. Капанцян. ИЛРНИА, Ер., 1956, с. 313.

⁴²⁸ გ. გიორგაძე. ათასი ღვთაების ქვეყანა, გვ. 150.

⁴²⁹ იქვე, გვ. 151.

⁴³⁰ დამოწმებულია: ქსე, ტ.1, სტ. არმაზი.

ღვთაებად მიიხედავს, ძველქართულ წყაროებში შემონახული ცნობები ამ კერპის დახასიათების შესახებ არ ეთანხმება. წყაროთა თანახმად არმაზი (ზადენტან ერთად) იყო ღმერთი ღმერთთა „... ღმერთი ნაყოფთა მომცემელი და სოფლის მპყრობელი, მზის მომფენელი და წყმის მომცემელი, ქვეყანით ნაყოფთა განმზრდელი.“⁴³¹

ვ. გოილაძე წერს, რომ ზემოაღნიშნული მონაცემების გათვალისწინებით, 1924 წელს მ. წერეთელმა მიუთითა, რომ არმაზი არის „... ღმერთი ცისა და სინათლისა, ატომსფეროსა და წვიმისა და ელვა-გუქისა.“ მისივე თქმით, ამავე აზრისაა გრ. გიორგაძეც. ვ. გოილაძის საბოლოო დასკვნით, არმაზი მზის ღვთაება იყო, მზის მიწიერი განსახიერება უნდა ყოფილიყო.⁴³²

ჩვენც ვემხრობით ვ. გოილაძის მიერ შემოთავაზებულ არმაზის დაკავშირებას მზის ღვთაებასთან, რადგან ამ ღვთაების სახელში გამოიყოფა არ და მაზი. ეს უკანასკნელი უეჭველია მზის სახელია: მაზი | მაზე → მზე. როგორც ქვემოთ დავინახავთ, მზისა და მისი ღვთაების სახელი მაზ, მაზა | მაჟა, როგორც საქართველოში ისე უძველეს წარსულში დასტურდება შუმერულ და კაპადოკიურ (ხეთურ? მუშქების?) სამყაროში. მაშინ ასეთ შემთხვევაში საკვლევი არ ნაწილის ეტიმოლოგია. ეტრუსკულში არ ზემოს აღნიშნავს,⁴³³ ლაზურში არ – ერთი, არე – ქვეყანა, მხარე, დედამიწის ნაწილი (შეადარეთ: არე-მარე, არეალი, არენი და ა.შ.), ბასკურში ur – წყალია, eur-i წვიმა,⁴³⁴ შუმერებში a ← al, resp ar – წყალი.⁴³⁵ მართალია ხალღურ-ურარტულ-ქართული მზის მეორე სახელში არდი | არდინი მკვლევარები არ და დინი

⁴³¹ შატბერდის კრებული, გვ. 340; შდრ: ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 106.

⁴³² ვ. გოილაძე. წმინდა ნინოს ქართლში შემოსვლის დათარიღება, ჟურნ. მნათობი, 1986, №2, გვ. 157-158.

⁴³³ Н.Я. Март. Этно... с. 221.

⁴³⁴ Н.Я. Март. Язык и общество, Лен., 1934, с. 334.

⁴³⁵ Н.Я. Март. Этно... с. 256.

ნაწილებად ჰყოფენ,⁴³⁶ მაგრამ, ჩვენ ასეთი დანაწილება არ მიგვაჩნია მართებულად. ამ სახელში უნდა გამოიყოს მეგრული ართი || არდი (ერთი), რაც ამავე ენაში ნიშნავს ერთს. პირველს და შესაბამისად მზე-საც. ასე, რომ არმაზი, ჩვენი აზრით, უნდა დაიყოს ორ ნაწილად არ-მაზი. მაზი იგივე მზეა, ხოლო რაც შეეხება პირველ ნაწილს, არ შეიძლება ნიშნავდეს ერთს, პირველს ან წყალს. მზე მართლაც პირველია, განუმეორებელი, სამყაროს მაცოცხლებელი, მანათობელი. აქედანაა ნაწარმოები ქართულ სიტყვა ლა-მაზი. სხვათა შორის, ხეთურ ტექსტებში გვხვდება ადამიანის საკუთარ სახელებად ლამაშა და იშთარლამასა. ამ უკანასკნელში იშთარ(ი) შუამდინარული ქალღვთაების სახელია (შუმერული ინანა). ხოლო, რაც შეეხება სიტყვებს ლამაშა და ლამასა იგი ქართული (შესაძლებელია ხათური წარმომავლობის) ლამაზა-ს ეკვივალენტი უნდა იყოს. ეს სიტყვა ასეთივე ფორმით ადამიანის საკუთარ სახელად იხმარება საქართველოშიც. ეს რომ ასე უნდა იყოს, ემოწმება ელამური პირსახელი ლამასსი – ორი სს-თი, რომელიც ალბათ ზ-გამოსატავს. აქ ლამასსი იყო მფარველობითი ღვთაებრივი არსება.⁴³⁷ მეორე შემთხვევაში არმაზი შეიძლება იყოს მზე – წყლის ღვთაება. მკვლევართა დასკვნით, არმაზი წყლის მპყრობელია, წვიმის მომცემელი და ცეცხლის მომსპობი.⁴³⁸ ამიტომ, რომ ტრადიცია მას უპირისპირებს ქალღვთა ღვთაება ითრუჯანს (ფალაური ატრუშანი), რომელსაც საქართველოში არც კერპი და არც სალოცავი არ ჰქონია და იგი ქართულ წარმართულ პანთეონს არ ეკუთვნოდა.⁴³⁹ ასევე გამორიცხული არაა არმაზის პირველი ნაწილი – არ დაკავშირებული იყოს ურარტული, ხეთური მინდერის, მცენარეულობის ღვთაების სახელთან – არ, არა

⁴³⁶ იქვე, გვ. 222; მისივე: *Этапы развития яфетической теории*, Лен., 1933, с. 335.

⁴³⁷ В. Хинц. *Государство Элам*, М., 1977, с. 61.

⁴³⁸ გ. მელიქიშვილი. *ანტიკური ხანის ქართული წარმართული პანთეონი*. – სინ, I, გვ. 665.

⁴³⁹ ივ. ჯავახიშვილი. *ქართველი ერის ისტორია*, I, თბ., 1960, გვ. 102-103.

(შეადარეთ ქართული არაღუ, ორი(-რაშა). თუკი არ ვცდებით, მაშინ არმაზი უნდა იყოს მინდერის, მცენარეულობის, მზის, სითბოს მომცემი ღვთაების სახელი.

გვინდა შემოგთავაზოთ არმაზის ეტიმოლოგიის ერთი ვარიანტი. საინტერესოა, ხომ არ მომდინარეობს იგი ქართული სიტყვიდან აღრმა. ძველი ენებისათვის უცხო და წარმოსათქმელად ძნელი აფრიკატი ღ სამ თანხმოვნიან კომპლექსში ხომ არ დაიკარგა. ასეთ შემთხვევაში ზი შეიძლება ძველქართულში, მეგრულშიც, ისევე როგორც შუმერულში ხომ არ ნიშნავს სიცოცხლეს, სიცოცხლის გაგრძელებას. შევადაროთ მეგრული გვარები – შეროზია, წყაროზია, კარტოზია, ტეროზია და ა.შ.

ქართველურ სამყაროში მზეს და მზის ღვთაებას სხვადასხვა სახელები ჰქონდა: შუმერში მზის ღმერთები იყვნენ უთუ და შამაში. აქვე იყო ქვეყანა ხამაზის სახელით.⁴⁴⁰ ამავე ენაში maš (მაზ თუ მაშ) ნათელს აღნიშნავდა.⁴⁴¹ უეჭველია, შუმერული მაზ(შ) – ნათელი ქართულ მზეს უკავშირდება. შუმერში მთვარის ღმერთსაც ორი სახელი ჰქონდა სინი და ნანა, ელამში მზის ღვთაება იყო შა-მაში და ნაქუნთი.⁴⁴²

ურარტულში მზეს და მის ღვთაებას არდი-არდინი ერქვა. მთვარის ღვთაებას კი შელარდი.⁴⁴³ ურარტუს ღვთაებათა პანთეონის სათავეში მდგომი სამი ღვთაებიდან (ხალდი, თეი-შება, შივინი) ერთ-ერთს, შივინის მზის ღვთაებად მიიჩნევენ.⁴⁴⁴ შელ-არდის გარდა, არდი(ნი) შემონახულია აგრეთვე ღვთაება ცინუიარდის სახელშიც.⁴⁴⁵ ღვთაება არდის ქალაქს ურარტუელები არდინის, ხოლო ასურელები – მუშასირს უწოდებდნენ. იქნებ ამ უკანასკნელში შემონახული იყოს მზის

⁴⁴⁰ ს. კრამერი. ისტორია იწყება შუმერიდან, გვ. 34, 113, 224, 232, 244.

⁴⁴¹ რ. გორდენიანი. წინაბერძნული და ქართველური, თბ., 1985, გვ. 48.

⁴⁴² В. Хинц. Государство Элам, 1977, с. 44, 59, ком. 8.

⁴⁴³ ძახიკ, გვ. 270-271; Г.А. Меликишвили. УКН, М., 1960, с. 442.

⁴⁴⁴ Н.В. Арутюнян. Бийинили (Урарту), Ер., 1970, с. 353.

⁴⁴⁵ ძახიკ, გვ. 271.

მეორე სახელი მუშა-მოშა-მაზა (შეადარეთ ილდა-მუშა, მაზა-კა და ა.შ.).

ხათურ-ხეთურ სამყაროში მზის ღვთაებებად მიჩნეული იყვნენ: უთუ, იშთანუ, იშთაია;⁴⁴⁶ აქვე მუშქებში (მესხები) უნდა ყოფილიყო მზისა და მისი ღვთაების სახელად მაზა თუ მაჟა, რაც იქედან ჩანს, რომ მუშქების (კაპადოკიის) მთავარ ქალაქს ერქვა მაზაკა,⁴⁴⁷ მოესეს ხორენაცით მაჟაქი.⁴⁴⁸ ხეთების სახელმწიფო ღვთაებად, უზენაეს ღმერთად ითვლებოდა მზის ქალღმერთი ქ. არინადან – „დედოფალი ხათის ქვეყნისა, ცისა და დედამიწისა, ქალბატონი ხათის მეფეთა და დედოფალთა.⁴⁴⁹ ხეთებში და აგრეთვე ქაშქების ქვეყანაში მთვარისა და მის ღვთაებად ითვლებოდა ქაშქუ (კასკუ). შეადარეთ ქართული მთვარის კაშკაში.

აღნიშნული ღვთაებები უძველეს პერიოდში საქართველოში რომ იყო გავრცელებული, ამის დასტურია ტოპონიმები და გვარ-სახელები, რომლებიც შემონახულია ქართულ ისტორიულ საბუთებსა და ზოგიერთ მათგანს ჩვენამდეც მოუღწევია. თუმცა ამის შესახებ ქვემოთ მოგახსენებთ, ხოლო ახლაკი მოვიტანოთ მზისა და მისი ღვთაებების სახელები, რომლებიც ქართველურ ენებშია შემონახული. საკუთრივ ქართულში დასტურდება მზე, მაზა, არდი || ვარდი, ეშთი (იშტელუ). მეგრულ-ლაზურში – მეა, ბჯა, მჟორა, ბუინ, ჯარა; მთვარისა – თუთა. სვანურში – მიჟ, მიშ, მეარ; მთვარისა – დოშდ, დოშთულ.

მზის სახელებთან (მზე, მაზა, არდი, არდინი) დაკავშირებული ქართველური (საკუთრივ ქართული, მეგრული, სვანური) სახელ-გვარებია: ამაზანა-ამაზანაშვილი, მაზა-მაზაშვილი,⁴⁵⁰ მზალო, ამზა, მაზიკო, არმაზი, ლამაზა, რამაზი, ას-

⁴⁴⁶ ძახიქ, გვ. 228, 232.

⁴⁴⁷ Страбон. География, Л., 1964, с. 505-507.

⁴⁴⁸ მოესეს ხორენაცი. სომხეთის ისტორია, გვ. 102, 103, 114-116.

⁴⁴⁹ გრ. გიორგაძე. ათასი ღვთაების ქვეყანა, თბ., 1988, გვ. 133, 138.

⁴⁵⁰ ი. მაისურაძე. ქართული გვარსახელები, გვ. 19, 99.

ლამაზა, მაზანაშვილი, მაზნიაშვილი,⁴⁵¹ მაზაშ, ამაზი,⁴⁵² არდა, არდი, არდაზიონი, არდალიონი, არდანი, არდაშერ, არდაზი, არდაზიშვილი, არდაზიანი, არდიშვილი, იამზე, მზეონა, გულთამზე, მზეთამზე, მზეო, მზია, მზეყინარი, მზეხა, მზისადარი, მზიანა, მზემთვარისა, მზიური, პირიმზე, ნანამზე, მზექალა, იათამზე, მზეხათუნი, მამამზე, ლამზირა. სვანურ წერილობით ძეგლებში დასტურდება – ელმაიზი, ილამაზი, ელმაზდუყი და ა.შ.⁴⁵³ ქართლის მეფენი ატარებდნენ მსგავსი წარმოების სახელებს ამაზასპი, (ამზასპი). ამ სახელით ქართლში იყო ორი მეფე.⁴⁵⁴ ფარსმან I (36-66 წწ.) მეორე ცოლს ერქვა ამაზასპუხი.⁴⁵⁵ ქართლის სხვა მეფეს მითრიდატეს (ფარსმან I-ის ძე) ძმა ჰყოლია ამაზასპის სახელით.⁴⁵⁶ ქართლის ერთ-ერთი მეფის აზორკის თანამეფეს არმაზელი-არმაზაერი ერქვა. ამაზასპი, როგორც ჩანს, მზის-თვალას აღნიშნავდა (შეად: მას-მაზ და სპი-სფოუ | თვალი, არიმას-პები=ერთთვალეანები).⁴⁵⁷ თუმცა არაა გამორიცხული ამაზასპი მომდინარეობდეს არმას-სპი, რომელსაც რ ბგერა შემდეგ დაეკარგა. ა-მაზ-აშ-ფი, აქ ყველაფერი ქართველური უნდა იყოს, კერძოდ: ა-პრეფიქსი, შესაძლებელია თავდაპირველი არ; მაზ-მაზა (მზე), აშ (იშ) ლაზური შვილი, მემკვიდრე; ფი (ფა) მოდგმა, ჯიში, შესაძლებელია ფი (ფხი)-ის ნაშთიც იყოს (შეადარეთ შერაფხე). არის შეხედულება რომ ამაზასპი ჰაბაზა ფორმიდანაა მიღებული. ქერჩის მახლობლად ძე.წ. IV საუ-

⁴⁵¹ ი. ახუაშვილი. ქართული გეარ-სახელები, II, გვ. 65, 170, 176, 492.

⁴⁵² პ. ცხადაია. სამეგრელოს... გვ. 374; ვ. ითონეშვილი. ტოპონიმიურ-ონომასტიკური... გვ. 31.

⁴⁵³ სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 483, 515.

⁴⁵⁴ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 50, 55; შატბერდის კრებული, გვ. 321.

⁴⁵⁵ გ. წერეთელი. ვესპასიანეს ხანის მცხეთის ბერძნული წარწერა, თბ., 1958, გვ. 20.

⁴⁵⁶ თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები, თბ., 1976, გვ. 245; მისივე, საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი, I, დასავლეთ საქართველო, თბ., 1990, გვ. 12.

⁴⁵⁷ Н.Я. Марр. Язык и общество, Лен., 1934, с. 277, его же, Этно и глоттогония восточной Европы, Лен., 1935, с. 213.

კუნიტ დათარიღებულ წარწერაში მოიხსენიება ვინმე მაძისი (მაზისი) კოლხის ძე.⁴⁵⁸

მზის სახელებთან დაკავშირებული ტოპონიმებია: არმაზი, ანტიკურ ხანაში ქართლის მეფეთა თუ სპასპეტთა საჯდომი, არმაზ-ციხე, ზადენ-გორა, სოფელი ზადენი, ციხე-სიმაგრე ზადენი (წიწამურში), ზედა ზადენი (ახლანდელი ზედაზენა).

ხეთურ-მცირეაზიურ სამყაროდან ცნობილია მაძ || მაზ ძირიანი ქალაქის სახელი ამისი (ამაძი), სატომო სახელი ამაზონი, რომელიც შესაძლებელია ერთმანეთთან კავშირში იყოს. მოსხების არქეტიპია მაძი || მაზი.⁴⁵⁹ ხეთური დოკუმენტებიდან ცნობილია Maša, რომელიც ჰომეროსის (ძვ.წ. X-VIII ს.) კატალოგიდან მუსოის ეგვიპტური სიის MS-ს უნდა შეესაბამებოდეს.⁴⁶⁰ გამორიცხული არაა, იყოს ხეთების მეზობლად დამოწმებული ქეყანა მასა⁴⁶¹ (მაზა თუ მაშა).

აქ კიდევ ერთ გარემოებას უნდა გაეცვას ხაზი „ქართლის ცხოვრებაზე“ დაყრდნობით; გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ფარნავაზი იყო ადგილობრივი ხელისუფალი. შეუძლებელია, რომ მსგავსი რამ სინამდვილე იყოს, რადგან ფარნავაზი თავად არ უარყოფდა მამა-პაპათა ღვთაებებს და არ აღმართავდა მცირეაზიულ ღვთაება არმას – არმაზს. „წმინოს ცხოვრების“ ცნობით, ამ ღვთაებამ და მასთან ერთად სხვებმა (გაცი, გაი, არმაზი) მცხეთაში იარსებეს დაახლოებით 6,5 საუკუნე, შემდეგ კი გაქრნენ ისტორიული არენიდან ქრისტიანობის შემოღების (326 წ.) შემდეგ. „მეფეთა ცხოვრებაში“ არ მოიხსენიება ისეთი ღვთაებები, როგორიც იყო ელია, კვირია, არალე და ა.შ. იმის გამო, რომ ისინი ადგილობრივი ღვთაებები იყვნენ, მცხეთაში მოსული და დამკვიდრებული მეფეები კი მათ არ აღიარებდნენ. ისინი თავყვანს სცემდნენ მხოლოდ მათი თავდაპირველი საშობლოდან მოტანილ ღვთაებებს. ღვთაებები ელია, კვირია, არა და სხვები რომ ნამდვილად

⁴⁵⁸ თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის... გვ. 229.

⁴⁵⁹ გ. ქავთარაძე. ანატოლიაში ქართველურ ტომთა... გვ. 81.

⁴⁶⁰ რ. გორდუხიანი. წინაბერძნული... გვ. 161.

⁴⁶¹ Г.Г. Гиоргдзе. Вопросы... с. 88.

ადგილობრივი ღვთაებები იყვნენ, ჩანს ურარტულ ღვთაებათა პანთეონში ჩამოთვლილი სახელებიდანაც. ურარტული სამყარო რომ იგივე ქართველურია, ამის შესახებ ვამზადებთ მონოგრაფიას, მისი გაცნობის შემთხვევაში თავადვე დარწმუნდებით. ყოველივე ამას ემორწმება ეთნოგრაფიული მასალებიც. ისიც უნდა გავითვალისწინოთ, რომ ქართველ მეფეთა მიერ აღმართული ღვთაებები თუკი ადგილობრივი ღვთაებები იყო, მაშინ ისინი აქამდეც (ძვ.წ. IV ს. დასასრული – III ს.) უნდა ყოფილიყვნენ მცხეთაში. ჩვენ გვგონია, რომ აღნიშნული ღვთაებები რამდენიმე საუკუნის განმავლობაში აღიმართებოდა მცხეთაში ტომთა გარკვეული ნაკადის გადმონაცვლების შედეგად.

„მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ქრონიკის ცნობით, ფარნავაზის მომდევნო მეფეს საურმაგს აღუმართავს კერპი აინინა, ხოლო მის მომდევნო მეფეს მირვანს დანინა.⁴⁶² „მეფეთა ცხოვრების“ გადმოცემით, ორივე ღვთაების გამოსახულება დაუდგამს საურმაგს.⁴⁶³ ნ. დადიანის „ქართველთა ცხოვრების“ მიხედვით, საურმაგს აღუმართავს ანიან და დანიან.⁴⁶⁴

ივ. ჯავახიშვილის აზრით, სავარაუდოა, რომ ამ ღვთაების სახელი აინინა, ნინა ანუ ნანა უნდა ყოფილიყო. სახელში – დაინანა და შემდეგ შეზრდილი უნდა იყოს.⁴⁶⁵

ს. ფირცხალავას გადმოცემით, შუმერულ პანთეონში ყველა ქალღმერთის თვისებები თავს იყრის ერთ დიდ ქალღმერთში, ესაა დიდი დედა ღმერთი, დედამიწა – ნანა, ინნინ, ინანა, განაყოფიერების ღმერთი. ფრიგიელებსაც ჰქონიათ დედაღმერთი ნანა.⁴⁶⁶ სხვათა აზრით, შუმერის დედაქალაქში იყო დაბინავებული მთვარის ღვთაება ნანა.⁴⁶⁷ ნინი იყო

⁴⁶² შატბერდის კრებული, გვ. 320.

⁴⁶³ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 27.

⁴⁶⁴ ნ. დადიანი. ქართველთა ცხოვრება, თბ., 1962, გვ. 71.

⁴⁶⁵ ივ. ჯავახიშვილი. თხზ. I, გვ. 141, 142.

⁴⁶⁶ ს. ფირცხალავა. ქართველთა წინაპრები და მათი მონათესავე ტომები წინა აზიაში, 40-6 სს. ძვ. წ., თბ., 1948, გვ. 8, 41.

⁴⁶⁷ В. Хинц. Государство Элам, с. 82.

ღვთაებათა დედა. შუმერში იყო აგრეთვე ქალღვთაება ინინა, რომელიც შუამდინარული იშთარია.⁴⁶⁸

შუმერთა ქალღმერთი ინანა სიყვარულისა და ომის ყოვლისშემძლე ღვთაება, სამყაროთა, ცის დედოფალია. ინანა შუმერულად ცის მბრძანებელს ნიშნავს.⁴⁶⁹ ნანა და სინი მთეარის ღვთაებები იყო.⁴⁷⁰

ურუქის ღმერთები ცის ღვთაება ანუ და ქალღვთაება ინანა.⁴⁷¹ ნაყოფიერების ქალღმერთს ნინას, ნანას (ნინნი, ინანანა) უწოდებდნენ. იგი ითვლებოდა გარეული ცხოველების, ნადირობისა და მონადირეობის მფარველ ღვთაებად. ხშირად, განსაკუთრებით ხეტების ხელოვნებაში, წარმოდგენილია ლომებზე მდგომარედ.⁴⁷² მდედრობითი სქესის ნაყოფიერების კულტი ღიდად პოპულარული ყოფილა მცირე აზიაში.⁴⁷³

ხეთური ღვთაება ინნარა უფროსი სუფრაჯი, ადამიანის მფარველი ღვთაება, ღვთაება ნანაია. ხეტებში გავრცელებული იყო ნინა ელემენტური ტოპონიმები, კერძოდ, ნინა [...].⁴⁷⁴ ამავე სამყაროში იშტანანა, მეფის სახლში იყო ადგილი, სადაც იდგა შესაწირავი მაგიდა; ნანას სახლი.⁴⁷⁵ თავად იშტა მზის ღვთაებაა.

დანუნას სახელით ქვეყანა იყო ხეთურ-მცირეაზიულ სამყაროში, სამხრეთ ანატოლიაში.⁴⁷⁶ ხათურ ტექსტში ნახსენე-

⁴⁶⁸ ВДИ, 1948, №4, с. 20.

⁴⁶⁹ მ. ხომერიკი. ზესთამენური ცნობიერების სინდრომი, ჟურ. ჭოროხი, 2004, № 9-10, გვ. 91.

⁴⁷⁰ ს. კრამერი. ისტორია იწყება შუმერიდან, გვ. 112.

⁴⁷¹ Б. Грозный. Доисторические судьбы передней Азии. – ВДИ, 1940, № 3-4, с. 38.

⁴⁷² შ. ამირანაშვილი. ეართული ხელოვნების ისტორია, თბ., 1961, გვ. 38-39.

⁴⁷³ გ. ახელედიანი. ქართლის ცხოვრების ფოლკლორული წყაროები, თბ., 1990, გვ. 74.

⁴⁷⁴ Г.Г. Гиоргадзе. Вопросы... с. 66, 130.

⁴⁷⁵ იქვე, გვ. 27, 130.

⁴⁷⁶ ძახიქ, გვ. 234.

ბია იანინა (აინინა?), თაშ-თანინა (დანინა?). ვილაც მომღერალი ქალის სახელია ანიანი, ქალის სახელია ანაიათი.⁴⁷⁷

საქართველოში გავრცელებულია ხათურ სამყაროში დამოწმებული მსგავსი ადამიანის საკუთარი სახელები: დანანა, თანანა, აინანა, დანინა,⁴⁷⁸ ინანა, ინანი(შვილი), ნანა, ანანო და მრავალი სხვა. ხათური ტექსტის იანინა შესაძლებელია ქართული სიმღერის ია(ე)ნანას შესატყვისი იყო. ე ბგერა კეთილხმოვანებისათვის ჩაერთო. ამ ლექსის მეორე სიტყვაში ვარდო ნანა, ვარდო – მზეა. შეადარეთ არდი – ურარტ'ული მზისა და მისი ღვთაების სახელი. ურარტ'ულს ე – ბგერა არ გააჩნდა.

მიღებულია, რომ წინააზიური უძველესი ღვთაებების სახელები შემონახული ღვთაებათა სახელებში აინინა (დანინა – ს.გ.), რომელიც საბოლოოდ გარდაიქმნა ქართული ნაციონალური ქალის სახელად ნინო. სტრაბონის წიგნში იხსენიება ქალაქი ენიანი, ალბანეთში, ყოველ შემთხვევაში რუსი გამომცემელი (გ. სტრატანოვსკი) ასე თარგმნის,⁴⁷⁹ მაგრამ აზერბაიჯანელი არქეოლოგები მიიჩნევენ, რომ ამ ადგილას წერია აინიანი.⁴⁸⁰ აღნიშნული ტოპონიმი შესაძლებელია ღვთაების სახელს აინინას დაეუკავშიროთ.

ამრიგად, არიან-ქართლის (თუ არიან-ქართი) და მასთან დაკავშირებული სახელწოდებები მეფეთა, ღვთაებათა და ტოპონიმებისა, თავიანთი წარმომავლობით არის ხათურ-ხეთური (მცირეაზიული) ქართველური (ლაზურ-მეგრული) სამყაროდან.

⁴⁷⁷ Г.Г. Гиоргадзе. Вопросы... с. 66, 130, 135, 174.

⁴⁷⁸ თ. ახუაშვილი. ქართული გვარ-სახელები, გვ. 842.

⁴⁷⁹ Страбон. География, Лен., 1964, с. 465.

⁴⁸⁰ Т. Алиев, Ф. Бабаев. Археологические раскопки в городище Галатене. – АЭФ Кавказа, Тб., 2010, с. 46.

ქართული ღმრთაობის შექმნის პრობლემისათვის

სამეცნიერო ლიტერატურაში ქართული ანბანის წარმოშობის დროისა და გარემოების თაობაზე ერთიანი აზრი არ არსებობს. წყაროები, რომლებიც ქართული ანბანის შექმნის შესახებ მოგვითხრობენ, მეტად მწირი და ურთიერთგამომრიცხავი მონაცემებით გამოირჩევა. ქართული წერილობითი ძეგლის („ქართლის ცხოვრება“) მიხედვით, ქართული ანბანი შეუქმნია ქართლის სამეფოს დამაარსებელს, ფარნავაზიანთა დინასტიის ფუძემდებელს ფარნავაზს (ძვ. წ. III ს. I ნახ?) – „ამან შექმნა მწიგნობრობა ქართული“. ამავდროულად კრებული ძეგლსომხურ თარგმანში ნათქვამია, ფარნავაზმა „შეუქმნა წიგნი (წერილი, ასო) ქართულ ენას.“

„პროპაგანდა ფიდეს“ არქივში აღმოჩენილ, ბულგარელ როტიეს ავტორობით შედგენილ „მოხსენებით ბარათში“ (XIX ს. დასაწყისი), წყაროს მიუთითებლად ნათქვამია: „ფარნავაზი, რომელიც ცნობილია, როგორც იბერთა პირველი მეფე, გარდაიცვალა ძვ.წ. 299 წელს. ამან თავის სამეფოში შემოიღო კარგი კანონები, თავისი ქვეშევრდომები დაჰყო ფენებად და გააუმჯობესა დამწერლობა...“

ქართული მწიგნობრობის წარმოშობის შესახებ სრულიად განსხვავებული აზრია შემონახული ძველ სომხურ საისტორიო მწერლობაში. კორიუნის (V ს.), მოვსეს ხორენაცის (V ს.), იოანე დრასხანაკერტელის (VII ს.), მოვსეს კალანკატუცის (X ს.) მიხედვით, ქართული დამწერლობა სომხურ და ალბანურ დამწერლობებთან ერთად შეუქმნია სომეხ სასულიერო პირს მესროპ-მაშტოცს V საუკუნის დასაწყისში. მოცემული მასალების ანალიზიდან ირკვევა, 405 წელს ან მომდევნო რომელიმე წელს. სომხური მწიგნობრობის სათავედ V საუკუნის დასაწყისის თვლის აგრეთვე სომეხი ისტორიკოსი მხითარ აირივანეცი (XIII ს.), ამასთან, იგი გვამცნობს, რომ ქართული დამწერლობა შექმნა ფარნავაზმა, ქრონოლოგიურად მოცემულია ძვ.წ. 618-562 წლებს შორის. ეს არცაა გა-

საკვირი, მთელი რიგი ავტორებისა (მოვსეს ხორენაცი, მოვსეს კალანკატუაცი, სეგოსი...) ფარნავაზის მოღვაწეობას მართლაც ძვ.წ. VI საუკუნით განსაზღვრავენ, მაგრამ, ამავე დროს, მხითარისაგან განსხვავებით, ფარნავაზს სომხეთის მეფეთა რიგში ასახელებენ.

უნდა აღინიშნოს, რომ მხითარი კარგად იცნობს სომხურ საისტორიო მწერლობას, იცის, რომ სომხური ტრადიცია ქართული დამწერლობის შექმნას მესროპს მიაწერს, მაგრამ უპირატესობას ამ შემთხვევაში მაინც ქართულ წყაროს ანიჭებს. თუმცა ერთ თავის საგალობელში აღნიშნავს, რომ მაშტოცმა შექმნა სომხური და ალბანური ანბანები, ხოლო ქართული მოაწესრიგაო. ეტყობა, მხითარს მიაჩნდა, რომ უკვე არსებულ ქართულ ანბანში მაშტოცმა მხოლოდ რაღაც ცვლილებები შეიტანა.

„ეპისტოლეთა წიგნში“, კერძოდ, ერთ-ერთ წერილში ნათქვამია, რომ სომხეთისა და საქართველოს დამწერლობა ერთი და იმავე წყაროდან მომდინარეობს. ზ. ალექსიძემ შენიშნა უკანასკნელი ფრაზის მექანიკურად ჩართვა წინადადებაში. ამ წერილის პასუხშიც არაფერია ნათქვამი მწიგნობრობაზე. ამასთან, იგივე ეპისტოლე თავის ნაშრომში შეუტანია უხტანეს (X ს.), მაგრამ ეს გაუშართავი ფრაზა მასში აღარ არის. ე.ი. „ეპისტოლეთა წიგნის“ ძველ რედაქციაში (X ს.) მაშტოცის მიერ ქართული და სომხური დამწერლობის გამოგონების ცნობა არ ყოფილა და იგი გვიანდელი ინტერპოლაციაა.

მკვლევართა ერთ ნაწილს მაშტოცის მიერ ქართული ანბანის „გამოგონების“ შესახებ ცნობა ჭეშმარიტად მიაჩნია. მეორეთა აზრით, ეს ცნობა მთლად სანდო არ უნდა იყოს, მაგრამ ჭეშმარიტების მარცვალს შეიცავს, ე.ი. ისინი ვარაუდობენ მაშტოცის ძონაწილეობას ქართული ანბანის შექმნაში. მკვლევართა გარკვეული ჯგუფი ფანტაზიად მიიჩნევს ქართული ანბანის მესროპის სახელთან დაკავშირებას.

ივ. ჯავახიშვილი აღნიშნავდა „... სწორედ კორიუნის ნაწარმოების კრიტიკულმა შესწავლამ ცხადად დამარწმუნა, რომ ცნობა ქართულ-ალბანური ანბანის შედგენაზე მაშტო-

ცის ცხოვრების თავდაპირველ რედაქციაში არ ყოფილა და მერმინდელი ჩანართია." მეცნიერის აზრით, ქართული ანბანი ძვ.წ. VI საუკუნეზე უწინარეს უნდა შექმნილიყო. საინტერესოა აღინიშნოს, რომ სომეხი მწერალი ლაზარ ფარპეცი (V ს.), რომელიც მოგვითხრობს მაშტოცის ბიოგრაფიას, არსად არ ახსენებს ქართული ანბანის გამოგონების შესახებ.

ბ. ინგოროყვა წერდა, რომ ქართული ანბანი შედგენილია ძვ.წ. VIII-VII საუკუნეთა მიჯნაზე, როცა ქართული ტომები — ჰიბერები (თობელები) და მესხები მცირე აზიის ტერიტორიაზე მოსახლეობდნენ. ფარნავაზის დროს ქართული ანბანი შეივსო, ძველი ანბანის ბოლოში ცალკე დაერთო ქართული ბგერებისათვის სპეციფიკური საგანგებო ნიშნები.

მ. ჯანაშვილი ქართული ანბანის შემოღების ხანად მიიჩნევდა არა უგვიანეს ძვ.წ. V საუკუნეს სემური დამწერლობის საფუძველზე.

ს. გორგაძე ქართული ანბანის გამოგონების თარიღად ძვ.წ. VII-VI საუკუნეებს მიიჩნევდა.

რ. პატარიძის აზრით, ქართული ასომთავრული დამწერლობა შეიქმნა ქართველ ქურუმთა წიაღში ძვ.წ. 412 წლის ახლოს.

კ. წერეთლის ვარაუდით, საქართველოში აღმოჩენილმა არამეულმა წარწერებმა მოგვცა საფუძველი ვიფიქროთ, რომ დაახლოებით ძვ.წ. III- ახ.წ. III საუკუნეში იბერიაში გამოიყენებოდა არამეული და ბერძნული დამწერლობები, ძვ.წ. I საუკუნიდან (შესაძლებელია ადრეც) სომხეთ-საქართველოს ტერიტორიაზე ვითარდება არამეული დამწერლობის ადგილობრივი სახეობა — არმაზული. მკვლევარი იზიარებს შეხედულებას, რომ სომხეთსა და საქართველოში მოქცევის შემდეგ უნდა შექმნილიყო დამწერლობა. დამწერლობის შექმნა ქრისტიანობის შემოსვლის შემდეგ ცნობილია მრავალ ქვეყანაში.

არმაზული დამწერლობა, ადგილობრივი, ქართული დამწერლობა იყო ძვ.წ. I — ახ.წ. IV საუკუნეებში, ქართული ასომთავრულის შექმნამდე (ი. გაგოშიძე, მ. წოწელია).

თ. გამყრელიძის გამოკვლევით, ქართული ასომთავრული დამწერლობა საქართველოში შემოიღეს ქართლის მონათვლასა და გაქრისტიანებასთან დაკავშირებით.

ბ. კეკელიძე მიიჩნევდა, რომ ქართული დამწერლობა შემოღებულია 420-422 წლებში.

მ. ჩხარტიშვილის აზრით, მაშტოცმა მართლაც შეუქმნა ქართველებს ანბანი, მაგრამ სომეხი მწიგნობრის ცდას, შეეცვალა წარმართული ხანის ქართული ანბანი ახლით, წარმატება არ მოჰყოლია.

ჰქონდათ თუ არა დამწერლობა ქართველებს ახ.წ. V საუკუნის დასაწყისამდე? დაბრკოლებას ქმნიდა ის ფაქტი, რომ საქართველოში ბოლო დრომდე აღმოჩენილი დამწერლობის ნიმუშები, რომლებიც ეხებოდა ანტიკურ ეპოქას, შესრულებული იყო მხოლოდ არამეულ, არმაზულ, ბერძნულ, რომაულ, პართულ და ებრაულ ენებზე. რის გამოც მკვლევართა ერთი ნაწილი ქართულ დამწერლობას ქრისტიანობის შემოღების შემდეგ დროინდელ პროდუქტად მიიჩნევდა. მართალია, ჩვენ მოგვეპოვება თხზულებები, რომლებიც შექმნილია V საუკუნემდე, მაგრამ არ ვიცით, ისინი დაიწერა ქართული თუ უცხოური ანბანით, ან კიდევ მათი შემსრულებლები თითქოს იყვნენ არაქართველები, მაგალითად, „წმინდა ნინოს ცხოვრების“ ვრცელი რედაქცია. თხზულება, ფაქტობრივად, კრებულია, თითოეულ თავს თავისი ავტორი ჰყავს – სალომე უჯარმელი, პეროჟავრ სიენიელი, აბიათარ მღვდელი, მისი ქალიშვილი სიდონია, იაკობ ეპისკოპოსი და შესაძლებელია კიდევ სხვა. ნაწარმოებში ხაზგასმულია, რომ წმინდა ნინოს მონაყოლი გარდაცვალების წინ სიტყვა-სიტყვით ჩაიწერა პირველმა ორმა. მირიან მეფის ანდერძი ჩაიწერა იაკობ ეპისკოპოსმა, რომელიც მანამდე მღვდელი იყო. ასევე თავისი თვალთ ნანახი აღწერეს სხვა დანარჩენებმაც.

ჩვენი აზრით, ცალკეული თავები დაიწერა (ძირითადი ნაწილი) 326-327, 333 და 361-362 წლებში. მოგვიანებით შეიქმნა კრებული, რომელიც შევიდა „მოქცევაი ქართლისაის“ შემადგენლობაში. XI საუკუნის ისტორიკოსმა ლეონტი მროველმა ყოველივე ეს მხატვრულად ასახა.

არსებობს ამ თხზულების მოკლე ვარიანტები. ქართული, ბერძნული და სომხური, ბიზანტიელი მწერლები გელასი კესარიელი, რუფინუსი (და მათზე დაყრდნობით სოზომენი, სოკრატე, გელასი კეზიკელი...) მოგვითხრობენ, რომ იგი ჩაიწერეს ქართველი მეფისაგან – ბაკურისაგან, რომელიც იმხანად ბიზანტიის ჯარში მსახურობდა და პალესტინის სასაზღვრო ჯარებს ხელმძღვანელობდა.

ბერძნული ვარიანტისაგან მცირეოდენი სხვაობით გადმოგვცემს მოვსეს ხორენაცი, მის წყაროდ სომეხი ისტორიკოსი ასახელებს აგათანგელოსს (IV ს.). როგორც ჩანს, ეს ორივე თხზულება (ბერძნული და სომხური ვარიანტები) ერთი და იმავე წყაროდან, ქართულიდან მომდინარეობს. ანდა მოვსესი ცდება, როცა თავისი თხზულების წყაროდ აგათანგელოსს ასახელებს. ჩვენამდე მოღწეულ ამ უკანასკნელის შრომაში არაფერია თქმული ქართველთა მოქცევის შესახებ.

მოგვეპოვება ქართული თხზულებები, რომლებიც ავთენტურ ხასიათს ატარებენ. მაგალითად, „ცხოვრება ფარნავაზისი“, მკვლევართა აზრით (რ. ბარამიძე, გ. მელიქიშვილი, ვ. გოლიაძე), შექმნილია ძვ.წ. III–II საუკუნეებში. ასევე „ქართლის ცხოვრების“ შემდგენელს, აშკარად ჩანს, რომ ძველი წყაროებით უსარგებლია (პ. ინგოროყვა). ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ თხზულება „ქებაი და დიდებაი ქართულისა ენისაი“, როგორც დადგინდა, იოანე ზოსიმეს ნაწარმოებთა რიცხვის კი არ ეკუთვნის, არამედ იგი მის მიერ გადაწერილია. ამ ძეგლს რამაზ პატარიძე 342 წლით ათარიღებს. ამავე თხზულებაში მ. ჩხარტიშვილმა შენიშნა ფარულად ჩაწერილი „რევი“, რომელიც ამ ლექსის ავტორი უნდა ყოფილიყო. იგი პირველი ქართველი ქრისტიანი მეფის მირიანის (307-361 წწ.) შვილია, რომელიც მამისავე სიცოცხლეში, 360 წელს გარდაიცვალა.

როგორც ცნობილია, ამ ბოლო დრომდე ცნობილი იყო ორი ეპიგრაფიკული ძეგლი V საუკუნისა – ერთი მათგანი ბოლნისის სიონის წარწერა 493 წლითაა დათარიღებული, ხოლო მეორე, ბეთლემის წარწერა 433 წლის ახლო დროით. ეს მონაცემებიც მასზე ძველის არარსებობის შემთხვევაში,

ქართული დამწერლობისა V საუკუნეში შემოღებაზე მიუთითებს. ბოლნისის სიონის წარწერები აკ. შანიძემ, იე. ჯაფახიშვილმა 493-4, შ. ამირანაშვილმა 477, რ. პატარიძემ და ბ. მჭედლიშვილმა 474 წლებით დაათარიღეს.

ბოლნისის სიონის წარწერა ზოგიერთმა მეკლევარმა (პეროზ მეფის მაგიერ პეროზ ნახაპეტის წაკითხვის შემდეგ) ერთი საუკუნით დააძველა, ასე, მაგალითად, სარგის კაკაბაძემ 381-396, ა. ბოგვერაძემ 410, რ. პატარიძემ 357 წლებით განსაზღვრეს ძეგლზე მინაწერი. ასეთი დათარიღების შემთხვევაში გამორიცხული იქნებოდა მესროპ-მაშტოცის სახელთან ქართული ანბანის დაკავშირება, მაგრამ ამ ბოლო დროს წარწერა შეისწავლა ვ. სილოგავამ და მიუძღვნა სპეციალური მონოგრაფია. პირველი ვარიანტით ტაძრის მშენებლობა 493 წელს დასრულებულა, ხოლო მეორეთი 503 წელს. თუმცა ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ „მეფეთა ცხოვრება“ ბოლნისის ეკლესიის აგებას ფარსმანს მიაწერს, რომელიც ახ.წ. IV-V საუკუნეთა მიჯნაზე მოღვაწეობდა, „მოქცევაი ქართლისაი“ ბაკურ თრდატის ძეს, რომელიც დაახლოებით იმავე პერიოდში მეფობდა. ბაკური არ არის შეტანილი „ქართლის ცხოვრებაში“ წარმოდგენილ მეფეთა ნუსხაში და შესაძლებელია ამიტომაც ეს ძეგლი ბოლნისის აგებას ფარსმანს მიაწერს.

1984 წელს არაგვის ხეობაში, დავათის ქვა-ჯვრის ეკლესიის კედელში ჩატანებულ სტელებზე აღმოჩნდა კიდევ ერთი წარწერა, რომელზეც ჩამოწერილია 37 ასომთავრული ანბანი და შიგ საიდუმლოებით მოცული ციფრი 3220 (284). ამასთან დაკავშირებით გამოქვეყნდა რ. პატარიძის, გ. აბრამიშვილის, ზ. ალექსიძის, რ. რამიშვილის, გ. ნარსიძის, ნ. ხანიაშვილისა და სხვათა წერილები. დავითის ეკლესიის სტელის წარწერები მიაკუთვნეს: ნ. ხანიაშვილმა ძვ.წ. VII საუკუნეს, გ. აბრამიშვილმა VI საუკუნეს, რ. პატარიძემ, გ. ნარსიძემ – 367 წელს. ციფრი 284 ძველი წელთაღრიცხვით ქართული ენისა და მწიგნობრობის შემოღების თარიღია.

ამრიგად, ქართული ენისა და მწიგნობრობის შემოღებას ფარნავაზის ხანაში სამი სხვადასხვა ძეგლი გვაუწყებს: 1.

„ქართლის ცხოვრების“ 1608 წლის მინაწერი; 2. დავითის ქვაჯვრის ხატი 367 წლისა; 3. ქებაი და დიდებაი ქართულისა ენისაი 342 წლისა. სამივე ძეგლის მოწმობით, ქართული ენისა და მწიგნობრობის შემოღების თარიღია ძვ.წ. 284 წელი.

3. ინგოროვებამ არმაზის საპიტიახშო ნეკროპოლში აღმოჩენილ (1940 წ.) ვერცხლის ლანგარსა და მირდატ მეფის დროინდელ სტელაზე მიაკვლია ქართულად შესრულებული ასობგერები და ისინი დაათარიღა ახ.წ. I-II საუკუნეებით. თ. გამყრელიძემ არ გაიზიარა ასეთი შეხედულება და აღნიშნა, რომ სამწუხაროდ, ლანგრის ფსკერზე და სტელაზე ამოკვეთილი ეს ნიშნები ვერ ჩაითვლება ქართული ასომთავრული დამწერლობის სიმბოლოებად.

ბოლო დროს (XX ს. 80-იანი წწ.) ნეკრესის ნაქალაქარის (ყვარლის რაიონი) ტერიტორიაზე არქეოლოგებმა მიაკვლიეს ანტიკური ხანის ქალაქის ზღუდის ნაწილი, I-III ს. წარმართული ტაძრები, ნაგებობების ნაშთები. IV-V საუკუნეების ნაგებობების კედლებში ჩატანებული იყო ქვის ფილებზე შესრულებული ქართული წარწერები. სულ აღმოჩენილია 7 წარწერა. აქედან ხუთი I-III სს. განეკუთვნება. 1999 წელს აღმოჩნდა კიდევ ერთი, მეტად მნიშვნელოვანი ფილა. ყველა ისინი განეკუთვნება ცეცხლთაყვანისმცემელთა საფლავის ქვებს.

ყურადღებას იპყრობს საფლავის ქვის წარწერა: „აზატისი არს ნუმცა ვინ რჩევს. ნურავინ არევს, ეს უბრალო კაცის საფლავი როდია.“ ლ. ჭილაშვილის თქმით, აქ არ გვხვდება ქრისტიანული წარწერებისათვის დამახასიათებელი დაკანონებული ნიშნები, ტერმინები, აშკარაა, რომ წარწერები წარმართული ხანისაა. „ქართლის ცხოვრების“ ცნობით, ნეკრესის მშენებლობა დაუწყია ძვ.წ. II საუკუნეში ფარნაჯომ მეფეს, ხოლო ქალაქის განაშენიანება გაუგრძელებია არშაკ მეფეს ძვ.წ. I საუკუნეში. ნეკრეაში ტრადიციით, ეკლესია თრდატს აუგია IV ს. 80-იან წლებში.

ახალმა აღმოჩენამ გაფანტა ეჭვი სომეხი მოღვაწის მამტოცის მიერ ქართული ასომთავრულის შემქნის თაობაზე. მესროპი ახ.წ. 440 წლის ახლოს გარდაიცვალა, ხოლო ნეკრესის წარწერები 4 საუკუნით უწინარესია, მისი მოღვაწეობის

ხანასთან შედარებით. მაგრამ ჯერ კიდევ, რომ ფარნავაზმა (IV-III სს?) შექმნა ქართული ანბანი, დასაბუთება პრობლემას წარმოადგენს, თუმცა ეკვი არავის ეპარება იმაში, რომ ქართული ანბანის შექმნა შორეულ წარსულშია საჩიებელი და მაინც ფარნავაზის ეპოქაში, ცოტათი ადრე ან კიდევ გვიან, შესაძლებელია ძვ.წ. 284 წელს.

„ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით, ფარნავაზი მცხეთის მამასახლისის სამარას ძმისწულია. იგი პირველი მეფეა ქართლის სამეფოსი. მასზე უწინარეს ქართლს განაგებდა „მაკედონელი“ აზონი, ხოლო „მოქცევაი ქართლისაის“ ცნობით, იგი არიან-ქართლის მეფის შვილია. აზონი საქართველოში 24 წლის განმავლობაში ბატონობდა, ვახუშტის ქრონოლოგიით – 326-302 წწ., სხვების – 330-306 წწ., მაგრამ ამაზე უწინარეს ქართლში ერთიანი სახელმწიფო ივარაუდება არქეოლოგიური და წერილობითი მასალების მიხედვით. ალექსანდრე მაკედონელის ხანაში მეფედ ფარსმანია მოხსენიებული. არიანეს ცნობით, შუა აზიაში ლაშქრობისას ალექსანდრესთან გამოცხადებულა ხორასმელთა (ქორთუ || ხარას – ს.გ.) მეფე ფარსმანი, რომელიც ცხოვრობდა კოლხთა და ამაზონთა მეზობლად. აზიის დამპყრობელს მოკავშირეობა შესთავაზა, თუ იგი გაილაშქრებდა სკვითიაში.

ასე რომ, როცა ქართული წყაროების მიხედვით, აზონის მეფობა ივარაუდება ქართლში, უცხოურით იმავე პერიოდში ფარსმანია მეფედ და, რაც მთავარია, არიანეს წყაროთი ეიგებით, რომ აზონზე და ფარნავაზზე უწინარეს ქართლში სამეფო ინსტიტუტი არსებობდა.

ასევე გასათვალისწინებელია მეორე გარემოებაც. ქართლის სამეფოს ტახტზე სხვადასხვა დროს, სხვადასხვა წყაროებით, სამი ფარნავაზია ცნობილი. ნაბუქოდონოსორის თანამედროვე (ძვ.წ. VI ს. I ნახ.), ალექსანდრე მაკედონელის თანამედროვე (ძვ.წ. IV ს. დას. – III ს. I ნახ.) და რომაელი მხედართმთავარის კანადიუსის თანამედროვე (ძვ.წ. I ს. – II ნახ.). „ქართლის ცხოვრებაში“ ხშირად შეინიშნება ანაქრონიზმები, ამა თუ იმ მეფის მოღვაწეობა ქრონოლოგიურად დაშორებულია მეფობის ნამდვილ ჩარჩოებს. „ქართლის

ცხოვრებაში“ მხოლოდ ერთი ფარნავაზი იცის. შეუძლებელია „მეფეთა ცხოვრების“ ფარნავაზში განსახიერებელი იყოს რამდენიმე პიროვნება. ასე რომ, ქართული ანბანის გამოგონების დროს, მისი შემქმნელისა და გამაუმჯობესებლის ვინაობა ჯერ კიდევ დაზუსტებას მოითხოვს. ჯერჯერობით უპირატესობა ძვ.წ. 284 წელს ეძლევა. ეს ციფრი რამდენიმე ძეგლში აღინიშნება. მისი გამოცხადება ქართული ასომთავრულის შექმნის, გაუმჯობესების ან ერთი რომელიმე ტომის დამწერლობიდან (მაგალითად, ქართის, მესხის) საერთო ქართულ, სახელმწიფო დამწერლობად გამოცხადებისათვის რეალური პირობა არსებობს. როგორც აღინიშნა, მხითარ აირივანეცთან ფარნავაზის მოღვაწეობასთან დაკავშირებით, 618-562 წლებს შორის ნათქვამია, რომ „პირველი ქართველი მეფე ფარნავაზი, რომელმაც ექვსი ენიდან შექმნა ქართული, მანვე შექმნა მათი დამწერლობა.“ ამ ცნობას მოსდევს: „მოვიდა ნაბუქოდონოსორი და აღყა შემოარტყა იერუსალიმს, აიღო ის, დააბრმავა სედეკია...“ აქაც ფარნავაზი ნაბუქოდონოსორის ხანაში მოღვაწე ქართლის მეფეა. როგორც ცნობილია, ბაბილონეთის მეფე 602-562 წლებში მოღვაწეობდა. „ქართლის ცხოვრებაშიც“ არის რამდენიმე მონაცემი, რომლებიც ფარნავაზის მოღვაწეობას ძვ.წ. VI საუკუნეში გვაგვარაუდებინებს.

ამრიგად, ნეკრესში გამოვლენილმა წარწერებმა დაასამარა შეხედულება, რომ თითქოს ქართული ასომთავრული ქრისტიანობის შემოსვლის შემდეგ უნდა იყოს გაჩენილი. სომხური წყაროების ცნობები კი, რომელთა მიხედვით ქართული დამწერლობა სომეხთა მოღვაწემ მესროპმა (მაშტოცმა) შექმნა, ყალბია და ტენდენციური. ლეონტი მროველის ცნობას, რომ ქართული დამწერლობა ქართლის მეფე ფარნავაზმა შექმნა, ახალი აღმოჩენების ფონზე, რეალური საფუძველი ეძლევა.

Парнаваз и локализация Ариан-Картли

В этом научном труде изучена локализация Ариан-Картли - одного из первых родин грузинов и вопросы о происхождении этого термина и семантики.

Монографии есть опыт установления происхождения связанный названием Ариан-Картли (Азон, Фарнаваз, Гацц, Гаим, Армази, Заден, Аинина, Данина).

Указанные термины находят параллели как на современной территории Грузии, а так же в мире Малой Азии существенно сходным с названием (стран, городов, божеств и именами людей).

А так же, в научном труде есть опыт о перемещений врмени на три века назад деятельности в научной литературе Азона и Фарнаваза. Тут же есть обсуждения о том, когда должно была формироваться первое государство на территориях Восточной Грузии.

От автора переданы справки о существовании на территории Грузии стран Урарту (*hubi* = ущелье, местность, *ბჰი*, *ბჰმდს*).

В монографии, автором сделан тончайший анализ данных сочинений "Александриани" и «Фарнавазиани» вошедший в «Жизнь Картли» и на оснований чего, сделан вывод о времени их создания.

На конец автор приходит к тому выводу, что локализация Ариан-Картли должна была произойти в Малой Азии, где схожие названия существовали. Их переселение не во время Александра Македонского, а еще в ранней эпохе должна была, случится, например, в VI веке до н.э. или вообще еще в раннем периоде 1790-1750 гг. до н.э. или еще накануне 13-12 вв.

შეშოკლებანი

1. АВИИУ – Ассиро-Вавилонские источники по истории Урарту.
2. АЭФ Кавказа – Археология, этнология, фольклористика Кавказа.
3. ВДИ – Вестник древней истории.
4. ИЛРНИА – Историко-лингвистические работы к начальной истории армян.
5. СК – Известия древних писателей о Скифии и Кавказа.
6. УКН – Урартские клинообразные папирусы, М., 1960.
7. სინ – საქართველოს ისტორიის ნარკვევები.
8. სქაუქტ – საქართველოსა და ქართველების აღმნიშვნელი უცხოური და ქართული ტერმინოლოგია, თბ., 1993.
9. ძახიქ – ძველი აღმოსავლეთის ხალხთა ისტორიის კრესტომათია, თბ., 1990.

შინაარსი

შესავალი	3
წყაროები და ისტორიოგრაფია	6
როდის დაიწერა „ცხოვრება ფარნაეზისი“	17
როდის მოღვაწეობდა ფარნაეზი	51
აზონი	76
როდის ჩამოყალიბდა სახელმწიფო აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე	85
არიან-ქართლის ლოკალიზაცია	101
ქართული დამწერლობის შექმნის პრობლემისათვის	136
რეზიუმე (რესეზე ენაზე)	145
შემოკლებანი	146

ბამომცემლობის დირექტორი – ნანა ხახუტაიშვილი
ბამომცემლობის რედაქტორი – ლალი კონცელიძე
ტექნიკური რედაქტორი – ედუარდ ანანიძე

ხელმოწერილია დასაბუჯდად 18.01.2011
ქაღალდის ზომა 60X84 1/16
ფიზიკური თაბახი 9.25
ტირაჟი 100

შასი სახელშეკრულებო

დაიბეჭდა უნივერსიტეტის სტამბაში

ქ. ბათუმი, ნინოშვილის 35